

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ІШКІ ІСТЕР МИНИСТРЛІГІ
БӘРІМБЕК БЕЙСЕНОВ АТЫНДАҒЫ
ҚАРАҒАНДЫ АКАДЕМИЯСЫ**

**С.Қ. АЛТАЙБАЕВ
С.К. КҮМІСБЕКОВ**

**СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ
МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ ПО-дағы СЫБАЙЛАС
ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ ӘРЕКЕТ
ЕТУ НЕГІЗДЕРІ**

Оқу құралы

**ҚАРАҒАНДЫ
2023**

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ІШКІ ІСТЕР МИНИСТРЛІГІ

Бәрімбек Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы

С.Қ. АЛТАЙБАЕВ
С.К. КҮМІСБЕКОВ

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет және ПО-дағы
сыбайлас жемқорлыққа қарсы әрекет ету негіздері

Оқу құралы

Қарағанды
2023

УДК 343.9 (075.8)

ББК 67.51 я73

А 46

Пікір жазғандар: Қазтұтынуодағы Қарағанды Университеті Жалпы заңдық және арнайы пәндер кафедрасының доценті, з.ғ.к. *Б. Б. Коцегулов*;

Қазақстан Республикасы ПМ Б. Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы Ішкі істер органдарының әкімшілік қызметі кафедрасының бастығы, PhD докторы, полиция полковнигі *Т. С Салкебаев*.

С.Қ. Алтайбаев, С.К. Күмісбеков

А46 Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет және ПО-дағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы әрекет ету негіздері: Оқу құралы. – Қарағанды: ҚР ПМ Б.Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы, 2023. – 156 бет.

ISBN 9965-684-74-7

«Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет және ПО-дағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы әрекет ету негіздері» атты құрастырылған оқу құралы ПО-дағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы әрекет етудің қылмыстық құқықтық және криминологиялық бағыттарын қарастыруға арналған. Оқу құралы теориялық сипатқа ие және ішкі істер органдарында сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатты жүзеге асырудың бағыты мен сыбайлас жемқорлыққа қарсы әрекет ету аясында Қазақстан Республикасының негізгі заңдарымен курсанттарды таныстыруды сонымен қатар, біліктілік талаптарға сәйкес кәсіби қызмет ету үшін қажетті дағдылар, шеберліктер және оларда білім жүйесін қалыптастыруды болжайды.

Оқу құралы қылмыстық құқық және криминология кафедрасының бастамасымен дайындалды.

УДК 343.9 (075.8)

ББК 67.51 я73

Қазақстан Республикасы ПМ Б.Бейсенов атындағы Қарағанды академиясының оқу-әдістемелік кеңесінің шешімі бойынша басылды.

ISBN 9965-684-74-7

© ҚР ПМ Б.Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы, 2023

© Алтайбаев С.Қ., Күмісбеков С.К., 2023

Кіріспе

Демократиялық институттар мен құндылықтар сыбайлас жемқорлықтың көріністерімен, сондай-ақ, одан туындайтын қоғамның тұрақты және қауіпсіз дамуына қатер төндіретін проблемалармен сыйыспайтыны даусыз. Тиісінше Қазақстанда іске асырылып жатқан демократиялық қайта құрулар сыбайлас жемқорлықтың барлық көріністеріне қарсы барлық деңгейлердегі күресте тиімді жұмыс істейтін жүйесіз мүмкін емес.

Ең бастысы – адамдардың қоғамдық демократиялық негізіне деген сеніміне, заң мен әділдікке деген сеніміне, түптеп келгенде, билікке деген сеніміне сызат түсіретіні даусыз. Ұсынылып отырған тақырыптардың негізгі өзектілігі де осында.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы әрекет етудегі әлемдік тәжірибені зерттей, талдай отырып, осы құбылысқа тән себептік-кешендік факторларды, оған қарсы қолданылатын халықаралық-құқықтық құралдарды қарастырып, сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестің даму тарихына тоқталамыз.

Оқу құралының мақсаты – сыбайлас жемқорлыққа қарсы әрекет ету мәселесіндегі халықаралық тәжірибені саралап, айқындап, сыбайлас жемқорлық қылмысқа қарсы күрес жөніндегі заңнаманың қоғамның дамуына қарай іс жүзінде жетілдіріп отыратынына көз жеткізу. Ол үшін мынадай міндеттерді қарастыру көзделеді:

- сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы мәселенің ғылыми-теориялық негіздерін шолу;
- сыбайлас жемқорлықтың болмысын, түрлерін, негізгі белгілерін, ерекшеліктерін, субъектілерінен түсінік беру, сондай-ақ пайда болу себептерін тізбелеу;
- сыбайлас жемқорлық қылмыстарды себептік-кешендік факторларына қарай топтастырып, оларға сипаттама беріп, жіктеулерінен мағұлымат беру;
- әлем мемлекеттерінің сыбайлас жемқорлықтың алдын алу және жолын кесу мәселесіндегі тәжірибесін зерделеу;
- дүниежүзілік қауымдастықтың сыбайлас жемқорлыққа қарсы қолданылатын халықаралық-құқықтық актілеріне шолу жасап, олардың әр мемлекеттің даму ерекшеліктеріне қарай қолданылуынан мәлімет беру.

7-тақырып. Сыбайлас жемқорлық қылмыстылығының криминологиялық сипаттамасы

7.1 Сыбайлас жемқорлық түсінігі және оның белгілері

Сыбайлас жемқорлық (лат. сөзінен *conruptio* – параға сатып алу, *corrumpere* — «құртылу») – мүлікті және мүліктік емес игіліктерді және кез-келген пішінде артықшылықтарды заңға қайшы алу үшін заң өкілдерімен өзінің қызметтік мәртебесін қасақана қолданумен айқындалатын саясат және мемлекеттік басқару саласында қоғамдық қауіпті құбылыс. Ұғым жинақталған және тәртіптіктен қылмыстық-құқықтыққа дейін ең алуан түрлі құқық бұзушылықтарды анықтайды. **Сыбайлас жемқорлық** — орнатылған ережелерге (заңдылыққа) қайшы келетін жеке басты пайда көру мақсатымен лауазымдық тұлғамен өзінің билік құзіретін және оған сенілген құқықтарды қолдануды белгілейтін термин. Термин төрешілдік аппаратқа және саяси элитаға қатысты жиі қолданылады. Макроэкономикалық және саяси экономикалық зерттеулерге сәйкес сыбайлас жемқорлық кез-келген түрлендірулерге қауіп төндіре алатын экономикалық өсу мен дамуға ең ірі бөгет болып табылады. Шенеунік қандай да бір шешімдерді қабылдау (немесе қабылдамау) есебінен оған тиесілі емес қорларды басқаруға мүмкіндігі бар болғандықтан мемлекеттік сыбайлас жемқорлық бар болады. Бұндай қорларға мыналар жатады: бюджеттік қаражаттар, мемлекеттік немесе жеке меншік, мемлекеттік тапсырыстар немесе жеңілдіктер және т.б. Бірақ шенеуніктен тарату функцияларын тартып алса, онда барлық төрешілдік аппарат өзінің қызмет ету мағынасын жоғалтады. Мемлекеттік қызметкерлер сыбайлас жемқорлық субъектілер ретінде рөл атқарады, себебі олар ғана сыбайлас жемқорлық қатынастардың пайда болуына әкелетін іс-әрекеттерді жүзеге асыру үшін және шешімдерді қабылдау үшін билік жүргізу өкілдіктерді иеленеді.

Сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтар әдетте тұрақты қылмыстық бірлестіктер қатысушыларымен жасалынады, олардың қызметтері қылмыстық бизнестен максималды табыс алуға бағытталған. Сыбайлас жемқорлық аса жағымсыз әлеуметтік құбылыс болып табылады, ол қылмыстық әрекеттің масштабтылығы, халық шаруашылығының әртүрлі салаларында

тұрақтылық және жүйелік секілді сипатты белгілерді иеленеді. Бүгін ол мемлекеттік билік жүргізу, мемлекеттік меншіктілік, бөлу каналдарына жақын болып тұрған субъектілердің корпоративті және топтық мүдделеріне негізделген.

Сыбайлас жемқорлық – бұл:

а) мемлекеттік немесе басқа қызметтегі тұлға заңды және жеке тұлғаларға, топтарға (соның ішінде ұйымдасқан қылмыстық құрамалар) лауазым беделі мен онымен байланысты мүмкіндіктерге негізделген, өзінің қызметтік уәкілдігін немесе қызметтерін заңсыз «сату» кезіндегі екі жақты мәміле, ал «сатып алушы» өзіндік мақсатында: баю, артықшылықтарды заңды рәсімдеу, заңмен қарастырылған жауапқа тартудан қашу, әлеуметтік бақылау және т.б. үшін мемлекеттік немесе басқа құрлымды қолдану мүмкіндігін алады;

б) қызметкерлермен пара, қосымша сыйақыны бопсалушылық;

в) қызметкерлерге жиі қатты психологиялық ықпал етумен бірге бастамашы, белсенді параға сатып алу.

Соңғысы ұйымдасқан қылмыстылық үшін тән.

Мысалы, АҚШ-та әрбір ұйымдасқан қылмыстылық құрамада пара берушінің кем дегенде бір лауазымы тіркелген. Пара берушілер шенеуніктерді параға сатып алған және қорқытқан. Сонымен қатар АҚШ-тың бұрынғы президенті Р.Никсон 1969 ж. 23 сәуірде АҚШ конгресі жолдауында қылмыстық синдикат «біздің үкіметтік мекемелерді сыбайластырады және біздің демократикалық үдерісті бұзады» деп атап айтқан. Сондай-ақ «құрғақ заң» заманынан бастап, 20-30 жылдардағы белгілі гангстерлердің жеңіл қолынан Чарли Лючиано және Аль Капоне рәкетирлер, барлық қылмыстық табыстардың үштен бір бөлігі билік жүргізетін органдар мен әділеттілікті сатып алуға кету керек деген тәртіп орнатты. А.И. Долгова «Сыбайлас жемқорлықпен күресті, ұйымдасқан қылмыскерлікке қарсы күреспен бірігіп жүргізу тиіс» деп айта кеткені әділ.

Сыбайлас жемқорлықпен байланысты құқық бұзушылықтар алуан түрлі, қылмыстық-құқықтық, әкімшілдік, азаматтық-құқықтық және тәртіптік сипатқа ие.

Әртүрлі мемлекеттердің криминалистері осы мәселеге көз жазбай назар бөледі. Себебі, скандинавия зерттеушілері пікірі бойынша, сыбайлас жемқорлық – бұл «билік жүргізудің бұрмаланған түсінігі», «әртүрлі мемлекеттерде заң мазмұнына байланыссыз

ұятты әрекеттер». Алайда фин криминалистері атап өткендей, әрбір уға өзінің у қайтарғышы табылады. Мемлекеттік қызметкерлер, жаңа пішіндерге жауап ретінде осы нормаларды мүмкіндігінше либералдық түсінуге «әмір ететін» нұсқаулықтарды шығарады. Басқа сөзбен айтқанда бір билік жүргізетін құрлымдар екінші билік жүргізетін құрлымдар мүдделеріне қарсы әрекет етеді.

Осы мәселені талдай отырып, Сьюзан Роуз–Аккерман «Біріншіден мен мемлекет пен қоғам негіздерін тап сол мағынада қарастырамын, және өзіме шенеунік аппарат ортасында сыбайлас жемқорлық үшін түрткі қалайша пайда болады деген сұрақ қоямын. Мен сыбайлас жемқорлық экономикалық тиімсіздікті және әділетсіздікті қалайша тудыратынын және ол материалдық ынталандыру мен сыйақының заңды сызбаларының жаман баламасы болып табылатынын көрсетемін. Реформалар пара алуға ынталарын төмендете алады және сыбайлас жемқорлық тәртібі үшін тәуекелдерді жоғарлата алады. Реформалар мақсаты сыбайлас жемқорлықты толығымен жою болмауы тиіс, бірақ мемлекеттік машинаның тиімділігін, адалдығын және легитимділігін масштабы жетілдіру. Сыбайлас жемқорлықты толығымен жою мүмкін емес, бірақ оны ауыздықтауға және онымен келтірілетін зиянды азайту үшін амалдарды қолдануға болады» деп айта кетті.

Мысалы, ҚХР экономикалық қылмыстың төрт ең әдетті түрлерін бөліп шығаруға болады. Бұл біріншіден сыбайлас жемқорлық танытулары (пара алу, өзінің қызметтік жағдайын қолдану жолымен мемлекеттік қаражаттарды заңсыз меншіктену) болып табылатын шаруашылық-лауазымдық қылмыстар. Бұл түрдің қылмыстары заңсыз мәмілелердің әртүрлі түрлерінен үстеме табыс алумен де жиі сипатталады (мысалы, жылжымайтын мүлік пен жер участкілерін алып-сатарлыққа қатысу). Екіншіден, экономикалық қылмыстар алаяқтық қиянат етушіліктің әртүрлі түрлері үшін нарықтық қызметінің айналысын жасыру және қолдануда біліне алады (жосықсыз бәсеке мен кәсіпкерліктің танытулары). Үшіншіден, бұл салық салу, кедендік ережелерді бұзу салаларындағы қылмыстар. Төртіншіден, есірткі бизнесі мен әйелдерді сексуалды пайдалану (оларды жезөкшелікке тарту, притондарды ұстау) айналысушылықты құрайтын қылмыстар.

Бөлек авторлар, жалпы алғанда сыбайлас жемқорлық – нарықтық қарым-қатынастарға өтуді жүзеге асыратын басым мемлекеттер үшін әдетті құбылыс болып табылатынын атап өтті.

Бірақ ол сөзсіз, тек қана дамып келе жатқан мемлекеттердің немесе үшінші әлем елдерінің мәселелері болып табылмайды.

Сыбайлас жемқорлық бейәлеуметтік құбылыс ретінде, әлеуметтік қарым-қатынастар субъектісінің бірі, қоғамның басқа мүшелеріне қарағанда еркіндік пен құқықты артық алған (немесе күшпен алған) мезеттен бастап пайда болды. Адамдар басқа адамдар үстінен үстемдіктің құрылымдалған және иерархиялық қатынас ретінде мемлекетті конституциялау, реттеуші-басқарушы төрешілдік аппараттың паралельді күрделенуі және ең бастысы, социумның мемлекеттік құрлымдарға деген үлкен тәуелділікке, бесінші билік ретінде ұйымдасқан қылмыстың пайда болуына әкелген, мемлекеттің енуі үшін әлеуметтік кеңістіктің кеңеюі – осының бәрі сыбайлас жемқорлықты саяси-билік қарым-қатынастардың серігіне айналдырды. Сонымен қатар сыбайлас жемқорлықты мемлекеттік билік жүргізудің ажырамас ерекше белгісі болып санауға болады, ол оны теріс пайдаланбай өмір сүре алмайды.

Сыбайлас жемқорлық салдары инвестицияларды жасау үшін ынталандыруды төмендету жолымен экономикалық өсімді төмендетумен айқындалады (аймақтық, сонымен қатар шетел кәсіпкерлерден де); салық түсімдердің қысқаруы, мемлекеттік инфрақұрылымдық қызметтердің сапасының төмендеуі, дарынды адамдар өнімді қызмет орнына заңсыз табыс алуды іздеуге назарын аудару және мемлекеттік шығындар құрлымын бұрмалау (төменде талқыланады) жолымен экономикалық өсім қарқындылығын төмендетеді.

7.2 Сыбайлас жемқорлық қылмыскерліктің күйі, деңгейі және динамикасы

Сыбайлас жемқорлықтың даму тарихы ежелгі кезеңнен бастау алады. Атақты француз философы Шарль Луи Монтескье: «Көптеген ғасырлар тәжірибесі көрсеткендей, қолында билігі бар адам, қылмыс жасауға бейім тұрады және де тиісті шекке жетпейінше, сол бағытта әрекет жасай береді», - деп айтқан. Сыбайлас жемқорлық құбылысын халықаралық заманауи тұрғысынан түсіну және оған қарсы күрес шараларын іске асыру жолдары қылмыстың алдын алу және құқық бұзушылармен жұмыс жүргізу жөніндегі БҰҰ-дың Сегізінші Конгресінің хатшылығы

әзірлеген «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес бойынша практикалық шаралар» атты нұсқаулықта көрініс тапты (Гавана, 1990 жылғы тамыз-қыркүйек). Осы құжатты талқылау нәтижесінде әлемдік қауымдастыққа сыбайлас жемқорлықтың мынадай ерекшеліктері ұсынылды:

1. Осы ұғымның мағынасының сипатына қарай сыбайлас жемқорлыққа жататын барлық құқық бұзушылықтар енгізілуі тиіс, олар: этикалық, тәртіптік, әкімшілік және қылмыстық-құқықтық бұзушылықтар, бұл сыбайлас жемқорлық жолына түскен субъектінің қызметтік бабын өз басының пайдасына асыра пайдаланып, заңды бұзғандығынан көрінеді.

2. Мемлекеттік қызметтегі тұлғаларды сыбайлас жемқорлық жолына итермелейтін субъектілердің қызмет шеңберін шектеу. Бұған шенеуніктердің артықшылықтарды заңсыз пайдаланғанын жатқызуға болады, осындай қызмет көрсететін субъектілердің шеңберін жеке және заңды тұлғалар толықтырылып отырады.

3. Өз қызмет жағдайын жемқорлық құқық бұзушылықтың субъектісі ретінде заңға қайшы сипатта пайдалану.

4. Жемқорлықтың көрініс табуының ең қауіпті екі түрі:

- мемлекеттік немесе қоғамдық мүліктерді жемқорлық жолмен ұрлау;

- мемлекеттік қызметкерлердің әрекетінде ұрлық белгілері байқалмаса да, олардың қандай да бір артықшылықтарды заңсыз жолмен алу мақсатында өз қызметтік жағдайын теріс пайдалануы.

1979 жылы БҰҰ-дың Бас Ассамблеясы және сыбайлас жемқорлық мәселелері жөніндегі аймақаралық семинар (Гавана 1990 ж.) мынадай анықтаманы ұсынды: «Сыбайлас жемқорлық – бұл жеке адамның немесе бір топ адамдардың қызмет жағдайын өз басының мүддесіне қарай пайдалануы және мемлекеттік қызметкерлердің қызмет бабын заңсыз пайда алуға бағыттауы».

Енді бір анықтама 1999 жылғы «Сыбайлас жемқорлық үшін қылмыстық жауапкершілік туралы» атты Еуропа Кеңесінің Конвенциясында берілген, онда: «Сыбайлас жемқорлыққа – мемлекеттік, муниципалдық немесе өзге де қоғамдық қызметшілердің немесе коммерциялық не өзге де ұйымдардың қызметшілерінің өз мәртебесін кез келген мүлікті заңсыз алуы, оны иемденуге құқықты болуы, қызметті немесе жеңілдікті пайдалануы, сондай-ақ аталған тұлғалардың осындай мүлікті, оны иемдену

құқығын басқа тұлғаға беру, қызмет көрсету және жеңілдіктер ұсыну жатады.

Кейбір ғалымдардың пікірінше осы анықтама толық емес, себебі сыбайлас жемқорлық құбылысы құқық ұғымының шеңберінен әлдеқайда кең.

М.О. Нәукенов: «Сыбайлас жемқорлық» және «ұйымдасқан қылмыс» ұғымдарын бір-бірімен байланыстыра қарауды ұсынады. Оның пікірінше, сыбайлас жемқорлықты ұйымдасқан қылмыс өкілдері мемлекеттік органдар жұмысын «бақылау» құралы ретінде пайдаланады, бұндай жағдайда қылмысты әлеуметтік тұрғыдан бақылау бейтараптанады, сондай-ақ ұйымдасқан қылмыс өкілдері билік органдарын өз мақсатына жету үшін пайдаланады және саяси шешімдер қабылдауда ықпал жасайды.

А.С. Қалмұрзаев сыбайлас жемқорлықты: «кез келген қызметкердің қызмет жағдайын пайдакүнемдік мақсатында пайдалануы», - деп сипаттайды.

Қазақстан Республикасының 1998 жылғы 2 шілдедегі «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы» Заңының 2-бабына сәйкес: «Мемлекеттік міндеттерді атқаратын адамдардың, сондай-ақ соларға теңестірілген адамдардың лауазымдық өкілеттілігін және соған байланысты мүмкіндіктерін пайдалана отырып, не мүліктік пайда алу үшін олардың өз өкілеттіктерін өзгеше пайдалануы, жеке өзі немесе делдалдар арқылы заңда көзделмеген мүліктік игіліктер мен артықшылықтар алуы, сол сияқты бұл адамдарға жеке және заңды тұлғалардың аталған игіліктер мен артықшылықтарды құқыққа қарсы беруі арқылы оларды сатып алуы сыбайлас жемқорлық деп ұғынылады».

Қазақстан Республикасының Президенті атап өткендей: «Сыбайлас жемқорлық – бұл ғаламдық мәселе, одан әлемнің бірде-бір мемлекеті, бірде-бір саяси жүйе, бірде-бір саяси тәртіп қорғалған емес».

Қазіргі отандық әдебиеттерде: «Сыбайлас жемқорлық - (латын тілінен «corruptio» - пара беріп сатып алу, құқық бұзу, құлдырау деген мағынаны білдіреді) деп қоғамдық және саяси қызметкерлердің, лауазымды тұлғалардың сатқындығын, оларды сатып алуды, яғни саяси, экономикалық, әскери және тағы басқа да салалардағы қызметкерлердің қолындағы билігінің мүмкіндіктерін және қызмет бабын жеке басын байыту мақсатында пайдалануын айтады».

А.Н. Ағыбаевтың пікірінше: «Сыбайлас жемқорлық - бұл кез-келген лауазымды тұлғаның өзіне және тағы басқаларға заңсыз жолмен пайда әкелу мақсатында жасаған қылмысы.

Жоғарыда келтірілген анықтамаларды талдай келе, мынадай қорытынды жасауға болады:

- сыбайлас жемқорлық құбылысының өзіне тән белгілері бар;
- сыбайлас жемқорлық - бұл, ең алдымен, әлеуметтік құбылыс;
- халықаралық құжаттарда жемқорлықтың нақты анықтамасы жоқ;

- әрбір мемлекет қазіргі құқықтық дәстүрлер негізінде өздерінің жемқорлыққа қарсы құралдар жиынтығын анықтайды;

- жемқорлық ұғымы қазіргі қоғамдағы жемқорлықтың құқықтық анықтамасына негізделмеген.

Сөйтіп, айтылғандарды қорыта келе, сыбайлас жемқорлық - бұл екі жақ арасындағы «мәміле» деп тұжырымдауға болады, оның бірі – өз лауазымдық өкілеттігін заңға қарсы пайдаланатын мемлекеттік немесе жеке қызметте жұмыс істейтін тұлға, екіншісі – мемлекеттік немесе жеке құрылымды өз басының пайдасы, яғни материалдық жағдайын көтеру, артықшылық алу, заңда көзделген жауапкершіліктен таю тағы үшін пайдаланатын адам. Осындай құбылыс екі жолмен жүзеге асырылуы мүмкін:

1. мемлекеттік қызметшінің өзі алдына келген адамды пара, сыйақы беруге мәжбүрлейді.

2. белгілі бір адам, бұл ұйымдасқан қылмыс өкілі болуы мүмкін, мемлекеттік қызметшіге көп жағдайда психологиялық қысым көрсетіп, оны «сатып алу» мақсатында пара, сыйақы алуға итермелейді.

Сыбайлас жемқорлықтың түрлері мен типологиясын қарастыру үшін, сыбайлас жемқорлық субъектілерінің қызметтік бабын өз басының пайдасына пайдалануына, пара беруші мен пара алаушының мәртебесіне, пара берушінің өзіне алған пайдасына, пара берудің мақсатына, сыбайлас жемқорлықтың таратылуы және жиілігіне қарай келесі жіктелімге назар аударалық.

Сыбайлас жемқорлық қарым-қатынастарының типологиясы

Сыбайлас жемқорлық типологиясының өлшемдері	Сыбайлас жемқорлықтың түрлері
Қызметтік бабын өз басының пайдасына пайдаланушы субъект	Мемлекеттік сыбайлас жемқорлық Коммерциялық сыбайлас жемқорлық Саяси сыбайлас жемқорлық
Сыбайлас жемқорлық қарым-қатынастың бастамашысы	Мекемені басқарушы тұлға алдына келген адамды пара беруге мәжбүрлейді. Көмек сұрап келген адамның өзі пара ұсынады.
Пара беруші субъект	Жеке адам парасы (кез келген азамат) Кәсіпкерлік пара (нақты фирмалар) Қылмыстық пара (ұйымдасқан қылмыс өкілдері, мысалы, есірткі таратушылар)
Параның түрі	Ақшалай пара; Қызмет көрсету
Пара берушінің пара беру мақсаты	Тездету үшін пара беру (пара алған адам бір істі жедел орындауы тиіс) Тежеу үшін пара беру (пара алған адам бір істің орындалуын тоқтатуы тиіс, сөйтіп өз қызметтік міндеттерін бұзады) «Жылы көзбен қарау» үшін берілетін пара (пара алған адам қызмет бабында белгілі бір тұлғаның «тырнақ астынан кір іздей бермеуі тиіс»)
Сыбайлас жемқорлықтық қарым-қатынастың орталықтандырылу дәрежесі	Орталықтандырылмаған жемқорлық (пара беруші кез келген адам өз бетінше әрекет етеді). Орталықтандырылған сыбайлас жемқорлық «төменнен жоғары жаққа қарай» (төменгі сатыдағы шенеуніктер жинаған парасын өзара және жоғары тұрған басшылықпен бөліседі)

<p>Сыбайлас жемқорлықтық қарым-қатынастың таратылу деңгейі</p>	<p>Биліктің төменгі сатысында орын алған сыбайлас жемқорлық (биліктің төменгі және ортаңғы сатыларында) Биліктің жоғарғы сатысында орын алған сыбайлас жемқорлық (жоғары қызметтегі шенеуніктер және саяси қайраткерлер) Халықаралық сыбайлас жемқорлық (шаруашылық қарым-қатынас саласында)</p>
<p>Сыбайлас жемқорлықтық байланыстардың жиілігі</p>	<p>Ауық-ауық түрдегі сыбайлас жемқорлық Жүйелі түрдегі сыбайлас жемқорлық Клептократия (биліктің ажырамас бөлігі ретіндегі сыбайлас жемқорлық)</p>

Көне заман тарихына көз жүгіртетін болсақ, алғашқы және ерте таптық қоғамдарда абыздарға, көсемдерге, әскербасыларына олардың көрсеткен көмегі, қызметі үшін төлемақы беру әдеттегідей норма болып қабылданғаны мәлім. Жоғары шенде тұрған басшылар қарамағындағы төменгі шендегі қызметкерлердің белгіленген бір төлемақыға риза болғанын талап ете бастады, яғни олар белгілі бір көлемде жалақы алатын болды. Ал төменгі шендегі қызметкерлер лауазымдық міндеттерін орындау барысында көрсеткен қызметі үшін жасырын түрде қосымша төлем талап еткен. Біздіңше осы құбылысты сыбайлас жемқорлықтың алғашқы белгілері деп қарастыруға болады.

Антика қоғамы (көне грек қала-мемлекеттер, республикалық Рим) тарихының ерте заманында кәсіби мемлекеттік шенеуніктер болмаған, сондықтан сыбайлас жемқорлық құбылысы да жоқтың қасы еді. Бұл құбылыс антика қоғамы құлдыраған дәуірде кең өріс ала бастады. Осы кездер рим құқығында «*congumpre*» деген термин пайда болып, «бүлдіру», «біреуді сатып алу» деген мағынаны білдіріп, билікті асыра пайдаланушылық жағдайы болған кезде қолданылған. Мемлекет неғұрлым орталықтандырылған болса, соғұрлым азаматтардың мемлекеттік деңгейдегі істі өз бетінше шешуі шектеулі болады, осыған орай төмендегі және жоғарыдағы шенеуніктер қатаң қадағалаудан босағысы келген адамдардан

жасырын түрде пара алып, сөйтіп заңды бұзушылыққа жол беріледі. Сыбайлас жемқорлықтың осындай «төзімді нормасы» әсіресе өндірістің азиялық тәсілінде байқалады. Сөйтіп, Артхашастраның авторы сараң шенеуніктердің мемлекеттік мүлікті талан-таражға салудың 40 тәсілін көрсеткен.

Сыбайлас жемқорлықтың жаңа қарқынмен кең өріс алуы ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасырдың басына келеді. Бір жағынан, іс-шараларды мемлекеттік реттеу дәрежесі көтеріліп, осыған орай шенеуніктердің билігі күшейе түсті. Екінші жағынан, ірі кәсіпкерлік пайда болып, олар өз мақсатына жету үшін «мемлекетті сатып алуға» кірісті. Дамыған елдерде (Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін Батыс Еуропа елдерінде) саяси партиялардың маңызы өскен сайын партиялық сыбайлас жемқорлық кең етек ала бастады. ХХ ғасырдың екінші жартысында «үшінші әлем» елдері саяси дербес ел болып дамыған кезде, олардың мемлекеттік аппараты алғашқы кезден бастап сыбайлас жемқорлық жолына түскен еді. «Үшінші әлем» елдерінде «төменнен жоғары жаққа қарай» сыбайлас жемқорлық түрі кездеседі, бұндай жағдайда парақор басшы өз кінәсін мойындамай, қарамағындағы қызметкерлерді жазаға тартады. Сондай-ақ «жоғарыдан төменге қарай» сыбайлас жемқорлық түрі де болған, бұндай жағдайда жоғары қызметте тұрған шенеуніктер ашық түрде пара алып, алған парасымен қарамағындағы қызметкерлермен жартылай бөліскен (сыбайлас жемқорлықтың осындай жүйесі Оңтүстік Кореяда байқалады). «Үшінші әлем» елдерінде (Филлипинде, Парагвайда, Гаитиде, Африканың кейбір елдерінде) клептократиялық тәртіп орнаған, бұл елдерде сыбайлас жемқорлық барлық әлеуметтік-экономикалық қарым-қатынасты қамтыған және пара бермесе ешбір іс орындалмайды. 1990 жылдары сыбайлас жемқорлық мәселесі аса өзекті мәселеге айналды. Осы кезде бұрынғы социалистік елдерде сыбайлас жемқорлық аса үлкен қарқынмен дамыды.

Қорыта келе айтатынымыз, ХХ ғасырда сыбайлас жемқорлықтық қарым-қатынастың даму үдерісі мынадай:

- сыбайлас жемқорлықтың түрі мен формасы көбейе түсті.
- ауық-ауық түрдегі сыбайлас жемқорлық жүйелі түрдегі сыбайлас жемқорлыққа айналды.

- биліктің төменгі сатысында орын алған сыбайлас жемқорлық биліктің жоғарғы сатысында кездесетін, одан әрі халықаралық сыбайлас жемқорлық сипатына ие болды.

Сыбайлас жемқорлық мәселесін зерттеген кезде мынадай сауал туындайды: сыбайлас жемқорлықтың пайда болу себептері қандай және осы құбылыс неліктен осындай түрде жүзеге асады. Сыбайлас жемқорлықтың пайда болу себептерін зерттеу барысында бірқатар қиындықтарға тап боламыз. Кейде бір фактіні сыбайлас жемқорлықтың себептері ме әлде салдары ма екенін анықтау да қиындық туғызады. Сыбайлас жемқорлықтың пайда болу себептері жүйеленіп, мынадай жіктелім ұсынылады: әлеуметтік-экономикалық, саяси, ұйымдастырылған, құқықтық себептер, сондай-ақ мәдени-этикалық сипаттағы факторлар. Осы себептердің әрқайсысына тоқталайық.

Әлеуметтік-экономикалық себептер. Сыбайлас жемқорлықтың кеңістік ерекшеліктерін талдау кезінде айқындалғандай, елдегі сыбайлас жемқорлықтың өріс алу дәрежесі экономиканың даму деңгейіне тікелей байланысты. Алайда керісінше фактіні байқауға да болады. Халықаралық Валюта қоры жүргізген зерттеудің нәтижесі бойынша сыбайлас жемқорлық ел экономикасының дамуына едәуір кедергі келтіреді. Сондай-ақ сыбайлас жемқорлық елге келетін инвестициялар легін қысқартатыны, дарынды адамдарды өнімсіз жұмысқа тартатыны, бай табиғи ресурстарды тиімсіз пайдалануға жол беретіні, сонымен қатар, сыбайлас жемқорлық құрылымдық экономикалық өркендеуді арттыруға бағытталған реформалардың жүргізілуін тежейтіні айқындалды. Елдің табиғи ресурстармен (орман, минералдық, су ресурстары) жақсы қамтылуы да сыбайлас жемқорлықтың дамуының бір факторы болып есептеледі. Елдегі бұндай байлыққа екі тұрғыдан қарауға болады. Бір жағынан, елде бай табиғи ресурстардың болуы ел экономикасы өркендеуінің негізі болып, сыбайлас жемқорлықтың төмендеуіне себеп болуы керек. Екінші жағынан, табиғи байлық ел экономикасының өркендеуін емес, өзіне пайда алуды мақсат тұтқан сыбайлас жемқорлық субъектілерін қызықтырады. Халықаралық Валюта қоры жүргізген зерттеу көрсеткендей, сыбайлас жемқорлық мемлекетке түсетін жылдық табысты төмендетеді, себебі салық төлеудің, салық төлеуден заңсыз босатудың мүмкіндіктері пайда болады немесе салық басқармасы әлсіз жұмыс істейді. Жемқорлықтың өріс алу

себептерінің аса маңыздысы - мемлекеттік және жеке секторлар қызметкерлерінің еңбекақы көлемі. Әрине, еңбекақысы төмен болғандықтан, шенеуніктер қосымша табыс көздерін іздестіреді, осындай жағдайда шенеуніктер ресми қызметтік міндеттерін асыра пайдаланып, пара алады. Мемлекеттік қызметшілердің табысы үлкен көлемді болғандықтан, олар өз қызметінің қауіпсіздігін және тұрақтылығын қамтамасыз ету үшін қарамағындағы қызметкерлерінің сыбайлас жемқорлық әрекеттерін жасамауына жағдай туғызады: қызмет бабында өз міндеттерін адал да мінсіз орындаған қызметшілерді көтермелейді, сыйақы беруге ұсынады, заңды түрде лауазымын көтереді. Осындай жағдайда лауазымды тұлғалар өз құзыреті шеңберінен шықпауға, заңды бұзбауға, әділ әрі адал болуға тырысады.

Білім беру жүйесі экономиканың өрістеуінің аса маңызды жетістіктерінің бірі болып саналады. Қоғамның білім деңгейі неғұрлым жоғары болса, соғұрлым моральдық-адами және құқықтық нормалардың бұзылуы өте сирек кездеседі. Осыған орай, қоғамның білім деңгейі мен сыбайлас жемқорлықтың даму деңгейінің арасында тиісті дәрежеде байланыс бар деген ойдамыз. Айтылғандарды қорытындылай келе, айтатынымыз:

- жағымсыз элеуметтік-экономикалық факторлар кез келген мемлекетте сыбайлас жемқорлықтың пайда болуы, өрістеуі және таратылуының себептері болып табылады.

- алайда жоғарыда көрсеткеніміздей, элеуметтік-экономикалық факторлар белгілі бір жағдайларда сыбайлас жемқорлықтың алдын алу үшін қолданылған құралдар болуы әбден мүмкін.

Саяси себептер. Тәжірибе көрсеткендей, сыбайлас жемқорлық мемлекеттің экономикалық және саяси дамуына кері әсер етеді. Сыбайлас жемқорлықтың дамуына ықпалын тигізетін саяси факторларға мемлекеттік құрылымның ерекшеліктерін жатқызуға болады. Қоғамның демократиялануына байланысты сыбайлас жемқорлық «жаңа» салаларды игерді, бұл – саяси партияларды, электрондық лауазымдық қылмыстарды қаржыландыру, сайлауда сайлаушылар дауысының басым көпшілігін алуды қамтамасыз ету үшін саяси демеушілер жүйесін дамыту. Демократияландыру үдерісі саяси қызметті жүзеге асыру үшін орталық биліктің біршама өкілеттіктерін аймақтық және жергілікті билікке беруді көздейді, ал бұндай жағдай кейбір басшыларға жаңа конституциялық өкілеттіктерін асыра пайдалануға мүмкіндік береді. Осы пікірге

Швейцария мемлекеті дәлел бола алады, ондағы демократияның тарихи тамыры тереңде жатыр. Тарихи дерек көздер көрсеткендей, мемлекетте басқару нысанының күрт өзгеруі де мемлекеттік құқық бұзушылықпен қатар жүреді, ал халық ондаған жылдар бойы саяси тұрақсыздықтан зардап шегеді. Мемлекетте қоғамдық-саяси бостандықтың орнығуы азаматтардың өзін мемлекеттің толық құқылы мүшесі ретінде сезінуге, билікті жүзеге асыруға, қоғамның істеріне араласуға бейімдейді. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестің құралы ретінде әлеуметтік-құқықтық бақылау Жапония мен АҚШ-та кең өріс алды.

Сөйтіп, жоғарыда айтылғандардан мынадай қорытынды шығаруға болады:

- бостандыққа ие азаматтық қоғам - мемлекетте жемқорлық деңгейі өте төмен болуының кепілі.

- саяси тұрлаулылық, үкіметтің, басшылардың жиі ауысуы, сыбайлас жемқорлықтық өрістеуінің басты шарты.

- мемлекеттің жалпы саяси бағытының жиі өзгеруі елдегі әлеуметтік - экономикалық ахуалдың тұрақсыздығына әкеп соғады.

Ұйымдық-институционалды себептер. Соңғы кездері жүргізілген зерттеулер көрсеткендей, сыбайлас жемқорлық мемлекеттіліктің институционалды негіздеріне сіңіп, олардың қызметінің тиімсіздігі, дұрыс ұйымдастырылмауы салдарынан, есеп беру және бақылау жүйесінде нақтылық болмағандықтан кең өріс алууда. Мемлекеттің ұлттық экономикаға араласу факторына нақтырақ тоқталайық. Экономика саласында мемлекеттің өкілеттігі кең тараған жағдайда сыбайлас жемқорлықтың дамуына алғышарттар қалыптасады, ал бұл – «мемлекет қоятын шектеулерден қашудың бірден бір тәсілі». Шектеулер неғұрлым көп болса, соғұрлым сыбайлас жемқорлық өрістеп, тамыры тереңдей түседі. Осы пікірді дәлелдеу үшін АҚШ-тың Халықаралық даму жөніндегі агенттігі жасаған Инвесторларға арналған нұсқаулықтарды талқылайық. Осы Нұсқаулықта әлемнің 40 мемлекетінде инвестиция салуға және іскерлік операциялар жүргізуге келтірілетін процессуалдық және әкімшілік кедергілер туралы баяндалады және осы кедергілерді еңсеру тәсілдері ұсынылады. Осы Нұсқаулықта көрсетілген бағдар барлық жағдайда бірдей емес: егер инвестордың жүргізетін жұмысы көп уақыт алатын, қымбат бағаланатын және күрделі болса, ол жоғары деңгейдегі сыбайлас жемқорлыққа ұрынуы мүмкін. Мемлекетке

инвестиция тарту ісінде жоғары лауазымдағы тұлғалар елеулі рөл атқарады. Мемлекеттік қызметке қабылдау кезінде үміткердің кәсіби біліктілігіне, мінез-құлқына, моральдық-этикалық ұстанымдарына баса назар аудару қажет. Нұсқаулықтарды талдау барысында барлық 40 Нұсқаулыққа тән заңдылық байқалды: инвесторларға келтірілетін бюрократиялық кедергілер мемлекеттің құқықтың жүйесімен тығыз байланысты. Құқықтық жүйесі жалпы құқыққа негізделген мемлекеттерде (Ұлыбритания, АҚШ, Канада, Австралия, Жаңа Зеландия) бюрократиялық кедергілер жоқтың қасы, іс жүргізуде ашықтық басым, сол себептен сыбайлас жемқорлық деңгейі төмен. Билік және сыбайлас жемқорлықты бақылау бір-бірімен тығыз байланысты екені баршамызға мәлім. Сыбайлас жемқорлық – биліктің қауқарсыздығының көрсеткіші. Нақты институционалды ұйымның болмауы, қызметтің егжей - тегжейлі реттелмеуі, құқық бұзушылықтың бақыланбауы және жасалған қылмыс үшін жауапқа тартылмауы - басқару аппаратының қауқарсыздығына және сыбайлас жемқорлықтың дамуына әкеп соғады.

Құқықтық сипаттағы факторлар. Сыбайлас жемқорлық – бұл әлеуметтік жауыздық, біріншіден мемлекетке үлкен қаржылық нұқсан келтіреді, екіншіден мемлекеттік биліктің беделіне залал келтіреді, үшіншіден қоғам мен мемлекет билігінің өкілеттіктерін моральдік түрде құлатады. Мемлекеттік аппараттың тиімсіз ұйымдастырылуының салдарынан қоғамда құқықтық реттеудің кемшіліктері де орын алуы ықтимал. Құқықтық реттеудің кемшіліктеріне кейбір елдердің заңнамасында сыбайлас жемқорлық сипатындағы мәмілелер жасасқаны үшін қылмыстық жауапқа тарту және жазалау жүйесінің болмауы, мемлекеттік қызметті өтеу жөніндегі нақты ережелер мен регламенттің жоқтығы жатады. Ал бұндай жағдай ұйымдасқан қылмыспен астасып жатқан кәсіпкерліктің және биліктің тығыз байланыста жұмыс істеуіне өте тиімді. Осыған орай фаворитизм, протекционизм, лоббизм өркендеуде. Сонымен қатар непотизм мен саяси демеушілік те кең тараған. Сыбайлас жемқорлық қалыпты нормаға айналады. Ал бұл – құқық қорғау органдарының, көп жағдайда осы органдардың өзі де сыбайлас жемқорлыққа малынған, біріншіден, институционалды сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес жүргізуге күші жетпейді, екіншіден құқық қорғау органдарын сыбайлас жемқорлық субъектілері өз заңдарына бағындырады. Қылмыс жасағандардың

басым көпшілігі жазаға тартылмағандықтан, қылмыстық істерін одан әрі жалғастыра береді. Көп жағдайда сот жүйесі сыбайлас жемқорлық субъектісіне қатысты өз бетінше және тәуелсіз шешім шығара алмайды. Тәуелсіз құрылымдар енгізілген бірқатар елдер (АҚШ-та тәуелсіз прокурор, Гонгконгта, Сингапурде, Малайзияда, Тайванда тәуелсіз комиссия) сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес ісінде нақты жетістіктерге қол жеткізді. Бұндай мекемені құру кезінде билік пен мүлік, саясат пен ақша мәселесі жүйелі шешімін табуы керек.

Мәдени-этикалық сипаттағы факторлар. Сыбайлас жемқорлыққа мәдени - этикалық факторлардың ықпал етуіне баға беру жеңіл емес, себебі бұл сала «материалды емес». Алайда қоғамның мәдениеттілігін сыбайлас жемқорлықтың негізгі себебі ретінде қарастыруымыз тиіс. Дін, мәдениеттің ажырамас бөлігі бола тұрып, қоғамда сыбайлас жемқорлықтың дамуының алғышарттары болуы мүмкін. Сондықтан қоғамда бір әрекет норма деп танылса, оны қылмыс деп жариялау қиындық келтіреді. Осы жағдайға орай мынадай мысал келтірейік. Қытайда басты идеология конфуциандық болғанын білеміз, оның қағидаттары бойынша халық жоғары қызметтегі адамдарды «әкеміз» деп қарастырған. Сондықтан қабылдауға келмегеннен гөрі, қабылдауға сыйлықсыз келгені наразылық туғызған. Байқағанымыздай, бір елде кейбір құбылыс сыбайлас жемқорлықтық деп танылса, екінші елде оны сыпайылық тануышылық деп біледі. Мәселен, «керек» адамды мейрамханаға шақыру, «ерекше» бір көмегі үшін біреуге құнды сыйлық беру, жоғары оқу орнына түсуге көмектесу тағы сол сияқты этикаға жатпайтын қылық деп танылмайды.

Сөйтіп, сыбайлас жемқорлық – бұл, біріншіден, мемлекетке үлкен қаржылық нұқсан келтіреді, екіншіден, мемлекеттік биліктің беделіне залал келтіреді, үшіншіден, қоғам мен мемлекет билігінің өкілеттіктерін моральдік тұрғысынан құлдыратады.

Жалпы дүниежүзінде жемқорлық әлемдік масштабтарға ие болды. Сыбайлас жемқорлық мәселесін шешуге БҰҰ, Еуропа Одағы, Еуропа Кеңесі, Америка мемлекеттерінің ұйымы, сонымен қатар, Экономикалық Ынтымақтастық және Даму Ұйымы қосылады. Тарихи дамудың қазіргі кезеңінде жемқорлықтың трансұлттылығы бүкіл қоғамдастық қауіпсіздігі үшін төндіретін қауіпті бейтараптандыру үшін халықаралық деңгейде жаһандық шаралар қабылдауды талап етеді. Халықаралық жемқорлыққа

қарсы мыналарға бағытталған құқықтық, саяси, ұйымдастырушы шаралар кешені ретінде стратегия қажет:

- 1) қоғамдық жемқорлыққа қарсы көзқарас қалыптастыру;
- 2) жемқорлықтың зияны туралы хабардарлықты көтеру;
- 3) жемқорлық құқық бұзушылықтарды сыныптаудың халықаралық стандарттарын қамтамасыз ету, заң құзыреті әділет параметрлерін унификациялау;
- 4) жемқорлық әрекеттерді айқындау мүмкіндігін қамтамасыз ету үшін оның алдымен қаржы саласында ашықтық атмосферасын жасау.

Жоғарыда көрсетілген мақсаттарға жетуде сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясат әр түрлі халықаралық ұйымдардың халықаралық-құқықтық актілеріне бағытталған. Жемқорлық мәселесіне Біріккен Ұлттар Ұйымы үлкен көңіл бөледі. Әлемдік құбылыс ретінде жемқорлыққа қарсы бағытталған бірнеше декларация мен конвенциялар қабылданғанын төменде байқауға болады. 2003 жылы Біріккен Ұлттар Ұйымы «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы» Конвенциясын қабылдады. Конвенцияның жағымды жақтары көп, бірақ та Конвенцияда қарастырылған сыбайлас жемқорлықпен күресудің көптеген шараларына қарамастан, оларды орындау құқық бұзушыға деген тиісті санкциялармен қамтамасыз етілмеген. БҰҰ қарамағында құрылған ұйымдар жемқорлыққа қарсы құралдарды жасауда белсенді қызмет атқарады. Халықаралық қылмысты алдын алу орталығы, Біріккен Ұлттар Хатшылығының қылмысты алдын алу және нашақорлықты қадағалайтын басқарма аймақ аралық қылмыс бойынша Біріккен Ұлттар Институтымен бірге «Жемқорлыққа қарсы әлемдік бағдарламаны» жасады.

Шетелдік мемлекеттік органдардың лауазымды тұлғаларының парақорлығымен күресу жөнінде Экономикалық Ұнтымақтастық және Даму Ұйымының 1997 жылғы 21 қарашада қабылданған және коммерциялық іс-әрекет жүргізу барысында шетелдік мемлекеттік шенеуніктерге пара беруді қылмыс деп жариялау мәселесіне арналған «Халықаралық іскери операцияларды жүргізу барысында шетелдік мемлекеттік органдардың лауазымды тұлғаларының парақорлығымен күресу жөнінде» Конвенция. Бұл конвенция коммерциялық ортада салауатты бәсекелестікті қалыптастыруда алғышарт болып есептеледі. ЭЫДҰ сипатталған құқықтық бастамасының маңыздылығы үш кезеңмен анықталады. Біріншіден,

ол Солтүстік және Оңтүстік елдерге сыбайластық төлемдердің ағылып келуін қысқартады. Бұл тиісті мемлекеттік басқаруды жүзеге асыру үшін және сауда-саттықтың әділ жағдайларын сақтау үшін қолайлы ахуал жасауға тікелей септігін тигізеді. Екіншіден, ол жаһандық масштабта басқару нормаларын дайындау үшін үлгі бола алады. Еуропа Одағы 1995 жылы «Өзінің қаржы мүддесін қорғайтын Конвенцияны» қабылдады. Осы құжатқа қосымша ретінде 1997 жылы Еуропа Одағы «Еуропа қоғамы және осы қоғамдардың мүше-мемлекеттерінің лауазымды адамдары кірген жемқорлыққа қарсы күрес туралы Конвенция» қабылдады. Еуропамен салыстырғанда 1996 жылы Америка мемлекетінің ұйымы көлемді құжатты қабылдады. Америка аралық Конвенция жемқорлыққа қарсы күресті кең түрде қолдайды. Бұл аймақтық келісім (АҚШ-ты қоса, АМҰ мүшелерінің көпшілігі қол қойған) мүше мемлекеттің өз аумағында конституцияға бағындырылған жемқорлық әрекетті жоюға бағытталған шараларды қолдануды, отандастарының және резиденттерінің шет елдегі әрекеттеріне жауап беруді талап етеді. Бұл Конвенцияны Оңтүстік және Солтүстік Американың 20 мемлекеті бекітті. Осы құжат мемлекеттің ішінде жасалған қылмысқа ғана емес, трансұлттық қатынастарға да таралады. Аталған құжаттардың әрқайсысына үшінші бөлімде жеке-жеке тоқталатын боламыз.

Мыңжылдықтар тоғысындағы тарихы тереңнен бастау алатын сыбайлас жемқорлық бүгінде бүкіл әлем қоғамдастығына қауіп төндіріп отырғаны мәлім. Өз кезегінде, Қазақстан тәуелсіздік алған кезден бастап сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресті мемлекеттің бірінші кезектегі міндеті етіп қойып, мәселені күн тәртібіне жиі шығаратын болды. Кеңестік кезеңнен кейінгі кеңестікте сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресте іс-қимыл жүйесін жасауда, заңнамалық база әзірлеуде еліміздің көшбасшылық жағдайды иеленіп отырғаны кездейсоқ емес. 1998 жылы Қазақстан «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы» заңды бірінші болып қабылдады, онда мемлекеттің сыбайлас жемқорлыққа қарсы стратегиялық саясаттары белгіленді. Оның жүзеге асырылуына 20 жылдай уақыт өтті. Содан бері заңға бірнеше рет өзгерістер мен толықтырулар енгізіліп, заман талабына сай күресудің жаңа жолдары қарастырылды. Алайда осы заңға дейін де ел Президенті сыбайлас жемқорлыққа қарсы күреске қатысты бірқатар нормативтік актілерге қол қойған. Сыбайлас жемқорлыққа және

ұйымдасқан қылмысқа қарсы күреске арналған бірқатар жарлықтар бұл бағыттағы жұмыс сабақтастықта, өскелең түрде жүріп жатқандығына дәлел. Сөйтіп, 1992 жылғы 17 наурызда Қазақстан Республикасы Президентінің «Сыбайлас жемқорлыққа және ұйымдасқан қылмысқа қарсы күресті күшейту жөніндегі іс-шаралар туралы» Жарлығы қабылданып, сыбайлас жемқорлыққа және ұйымдасқан қылмысқа қарсы күрестің ұйымдастырушылық және өзге де алғышарттарын қалыптастырды. Осындай қылмысқа ықпал ету шаралары айқындалды, оның ішінде тәртіптік, мүліктік және әкімшілік сипаттағы қылмыстың алдын алу шаралары. Жарлықта республикамызда қылмыстық кәсібиліктің нығайып, ұйымдасқан сипатқа ие болып келе жатқандығы, баяндалады. Осы Жарлықтан кейін мынадай қаулылар қабылданды: 1992 жылғы 4 желтоқсандағы «Мемлекеттік басқару органдарындағы лауазымды тұлғалардың тәртіп, қоғамдық тәртіп және қауіпсіздік ахуалы үшін жауаптылығын арттыру туралы» қаулы, 1994 жылғы 11 ақпандағы «Қылмысқа қарсы күресті күшейту туралы» қаулы, сондай-ақ 1994 жылғы 9 маусымдағы «Заңдылық пен құқықтық тәртіпті қамтамасыз ету бойынша қосымша шаралар туралы» қаулы және тағы басқа. Осы құжаттардың барлығында парақорлық пен сыбайлас жемқорлық қоғамның, мемлекеттің мүдделеріне қайшы келетіндігінен, Қазақстан Республикасы Конституциясының негізгі қағидаттарымен сыйыспайтындығы туралы және ерекше аталып өтіледі.

Қазақстан Республикасы Президентінің 1997 жылғы 5 қарашадағы «Ұлттық қауіпсіздікті нығайту, сыбайлас жемқорлыққа және ұйымдасқан қылмысқа қарсы күресті одан әрі күшейту жөніндегі іс-шаралар туралы» Жарлығы ұлттық қауіпсіздік органдарына, дәстүрлі міндеттерін шешуімен қатар, сыбайлас жемқорлық жолына түскен жоғары қызметтегі шенеуніктерге, әскери қызметкерлерге, прокурорларға, құқық қорғау органдарының қызметкерлеріне, арнаулы қызмет пен судьяларға, сондай-ақ контрабанда және есірткі бизнесіне қарсы күреске барлық күштерін жұмылдыруды міндеттеді. Ел басшылығының сыбайлас жемқорлыққа қарсы күреске бет алысы батыл әрі дәйекті екенін атап өту қажет. Қазақстан Республикасының Президенті Қазақстан халқына сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес мәселесіне арналған Үндеу жолдады. Елбасының осы Үндеуі «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы» заң қабылданғаннан кейін

бұқаралық ақпарат құралдарында жарияланды және біздіңше, Үндеу аталған заңның кіріспесі ретінде қабылдануы тиіс. Аталған заңның негізіне БҰҰ және ТМД-ның Парламентаралық ассамблеясының аясындағы халықаралық ұйымдар әзірлеген модельді актілер алынған. Заңның мақсаттары: Қазақстанның 2030 жылға дейінгі даму стратегиясының негізгі ережелерін жүзеге асыру; ел азаматтарының құқықтары мен бостандықтарын, қоғамдық мүдделерді қорғау. Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету; сыбайлас жемқорлыққа байланысты құқық бұзушылықтың алдын алу, анықтау, олардың жолын кесу және қылмысты ашу, олардың зардаптарын жою және кінәлілерді жауапқа тарту арқылы мемлекеттік органдардың, мемлекеттік міндеттерді атқаратын лауазымды және өзге де тұлғалардың, сондай-ақ оларға теңестірілген адамдардың тиімді қызметін қамтамасыз ету.

7.3 Сыбайлас жемқорлық қылмыстылығының құрылымы мен сипаты

Қазіргі кезде сыбайлас жемқорлық мәселесін әрбір мемлекетте, түрлі халықаралық ұйымда кездестіруге болады. Бірақ ол барлық жерде бірдей бола бермейді. Тарихи дәуір және мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық даму кезеңіне қарай сыбайлас жемқорлықтың пайда болу мәселелері де әр алуан болып келеді. Кейбір шет елдердің мемлекеттік басқаруында және мемлекеттік қызметінде жемқорлықтың алдын алуға және жоюға бағытталған әкімшілік қалыптың кешендері құрылған. Бірқатар мемлекеттерде шенеуніктердің ар кодексі немесе этикалық кодекстер жиынтығы болып табылатын арнайы заңдар қабылданған. Осыған орай, шетел мемлекеттеріндегі сыбайлас жемқорлықтың алдын алу және жолын кесу шараларына назар аударайық.

Транспаренци Интернешнлдің мәліметтерін негізге ала отырып, сыбайлас жемқорлықтың жер жүзіне таратылу айырмашылықтарын және қазіргі әлемдегі жемқорлықтың деңгейін зерттеу мақсатында, әлем картасындағы сыбайлас жемқорлық туралы ақпаратты бейнелеп көрсетуге тырысайық. Халықаралық тәжірибеде сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы айтқанда, барлық елдерді шартты түрде төрт санатқа бөлуге болады: 1) сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресті табысты жүргізіп отырған елдер;

- 2) сыбайлас жемқорлық орташа деңгейдегі елдер;
 - 3) сыбайлас жемқорлықпен өте келелі мәселелері бар елдер;
 - 4) сыбайлас жемқорлық айырықша байқалатын елдер.
- Әрі қарай осы жүйені негізге аламыз.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресті табысты жүргізіп отырған елдерге Дания, Финляндия, Швеция, Жаңа Зеландия, Канада, Нидерланды, Норвегия, Швейцария, Австралия, Сингапур, Люксембург, Ирландия, Германия, Ұлыбритания, Израиль, АҚШ, Австрия, Исландия, Жапонияны жатқызуға болады.

Жоғарыда аталған елдердегі сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресті ұйымдастырудың кейбір ерекшеліктері - осы елдердің үкіметі сыбайлас жемқорлықты ұлттық қауіпсіздікке төнген қауіп деп қарайды. Сондықтан сыбайлас жемқорлық сырттан төнген және ішкі қауіп ретінде қабылданып, соған байланысты онымен күрес көлемді және кешенді сипат алады.

Мысалы, Нидерландыда сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес өзіне мыналарды енгізеді:

- сыбайлас жемқорлыққа бейім тұратын мемлекеттік және қоғамдық ұйымдарда мониторинг жүйесін енгізу және осы жерлерде қызмет ететіндерді қатаң бақылап отыру. Сыбайлас жемқорлықпен күрес жүргізетін тұлғаларды лауазымға тағайындау;

- сыбайлас жемқорлық әрекеттерін жазалау жүйесі – бұл мемлекеттік ұйымдарда жұмыс істеуге қатаң тиым салуды және мемлекеттік қызмет ұсынатын барлық әлеуметтік жеңілдіктерінен айыруды көздейді;

- лауазымдық тұлғаның жағымды әрекетін көтермелеу жүйесі – шенеунікке өз қызметін тиімді де адал орындауы үшін материалдық тұрғысынан да, адамгершілік тұрғысынан да жағдай жасау;

- арнайы полиция типіндегі сыбайлас жемқорлықпен күрес жөніндегі мемлекеттік қауіпсіздік жүйесі;

Компаративтік талдау бойынша, әр мемлекеттің өзінің күресу жолы, әдісі, тәсілі бар. Ал басқа жағынан қарасақ, көптеген мемлекеттердің сарапшылары біркелкі ережелер нормаларын қолдану керек деп ұсыныс жасайды. Тіпті, бүкілұлттық тәртіп әдептілігін қалыптастыру қажет дейді. Осы орайда, 1995 жылы Ұлыбританияда Нолан Комиссиясы 7 қағида қабылдады:

1. Риясыздық. Лауазымды қызметкерлер қоғамдық мүддені жоғары ескере отырып, бір шешімге келеді.

2. Сатылмастық. Лауазымды қызметкерлердің өздерін басқа бір адамдарға не ұйымдарға қаржылық тәуелсіздікке қоймағаны дұрыс.

3. Әділдік. Жоғары қызметке тағайындау, келісім шарт жасау, марапаттау мәселелері бойынша шешім қабылдағанда лауазымды қызметкерлер үміткердің кәсіби қабілеттерін, іскерлігін ескеруі тиіс.

4. Есептілік. Лауазымды қызметкерлер қоғамның алдында өздерінің істеген ісі, қабылдаған шешімдері бойынша есеп беріп отыруы керек.

5. Ашықтық. Лауазымды қызметкерлердің шешімдері мен істері қоғамға ашық болуы тиіс. Әр шешім дәйектеліп отыруға міндетті.

6. Арды, абыройды сақтаушылық. Лауазымды қызметкерлер өздерінің мүдделері туралы ашық айтып, егер де осы мүдделері олардың істеген жұмысына қайшылық келтірсе, қоғамның пайдасына әкелетін шешімге келуге тиісті.

7. Басшылық. Лауазымды қызметкерлер осы аталған қағидаларды қолдана отырып, басшылықты орындап, өзінің дұрыс істерімен, мінез-құлқымен үлгі көрсетіп отыруға міндетті.

Жемқорлыққа қарсы өзгерістерді жүргізетін басқа топ институционалдық деп аталады. Бұл топ жемқорлыққа қарсы мүлде басқа күресті көрсетеді. Олардың ойынша, жаңа әдіс, жаңа жолға бар бағдарламаны жойып тастап, нормативтік іс-әрекеттерін өзгерту керек. Институционалдық жемқорлық өзгерістерге мынадай мысал келтіруге болады: сайлау үрдісіне ашықтық, жариялылық қамтамасыз ету; үкімет жұмысына және орындаушы басшылығына парламенттің бақылауы; сайлау үрдісінде қаржы мәселесіне бақылау жасау; мүлік мәселесін шектеу; мемлекеттік қызметкерлерінің кіріс-табысын, қаржы міндеттерін, шенеуніктердің табысының көтеруін, жылдық қаржы есебін беру, жемқорлыққа қарсы арнайы заң қабылдау, әкімшілік және қылмыстық жазалау тағы басқалар. Сайлаушылардың дауысын сатып алу көптеген мемлекеттерде дәстүрге айналған. Бұл әдіс АҚШ, Ұлыбританияда және басқа Еуропа мемлекеттерінде 19 ғасырда кең таралған. Қазір осындай шаралар шектелсе де, бүгінде осындай заң бұзушылық байқалады. Испания мен Италияның сайлау үрдісінде басқа шаралар қолданады. БҚпалы зор үміткерлерге саяси партиялардың көсемдері «патронаж» деген әдісті пайдаланады. Бұл әдістің маңызы мынада: сайлау кезінде көмектескен адамдарға мемлекеттік органдардан бір пайдалы

қызметтерді ұсынады. 1966 жылы Тайландта өткен сайлау сайлаушыларға сыйлықтар тарату негізінде өтті. Сондықтан көптеген мемлекеттерде сайлауды өткізу барысында ашықтық талап етіледі. Екіншіден, сайлау компаниясын қаржыландыруды бақылауға алып, нормадан жоғары қаржыландыруға тыйым салынады.

Ботсванада сыбайлас жемқорлықтың қарқынды өсуін тежеуге келесі шаралар көмектесті: шенеуніктердің санын қысқартып, олардың жалақысын көтерді және мемлекеттік мекемелердің құрылымын ықшамдалды, әрі сыбайлас жемқорлықтың кез келген түріне дереу санкция салынды.

ОАР-да бүгінгі күні сыбайлас жемқорлық деңгейі көптеген еуропа елдеріне қарағанда төмен. Олар қабылданған жаңа заңдардың көмегімен Үкіметті Парламент алдында есеп беруге міндеттеу арқылы, шенеуніктер мен депутаттарға табыстары және басқа да салық төлейтін мүліктері жөнінде декларация тапсыру және мемлекеттік жүйенің ашықтығын қамтамасыз ететін қадамдарды қабылдау жолымен қол жеткізілді.

Израиль сыбайлас жемқорлықтан жеткілікті түрде ерікті мемлекеттердің бірі болып саналады. Ондағы жемқорлыққа қарсы күрес, Нидерланды елінде қолданылатын шараларға қоса, «мониторинг жүргізудің белгілі қайталануы» жүйесі арқылы жүргізіледі. Израильде шенеуніктер үшін едәуір әлеуметтік жеңілдіктер қарастырылған және сыбайлас жемқорлық анықталған жағдайда олар қатаң жазаланатындықтан, төмен деңгейлі жемқорлық жоқ дерлік. Оның себебі, бұл елдерде мемлекет көп ғасырлы күрес нәтижесінде құрылған.

Әлемнің көптеген елдеріндегі жемқорлыққа қарсы күрес қағидаларының бірі – Заң алдында барлық азаматтардың теңдігі. Жемқорлық қылмыс жасаған азаматтар өздерінің әлеуметтік жағдайына қарамастан Заң алдында жауапкершілікті бірдей тартады. Қытайда ҚХР Мемлекеттік комитеті сыбайлас жемқорлық үшін жаза туралы Қағиданы 1952 жылы қабылдады. Осы Қағидаға сәйкес, сыбайлас жемқорлық - барлық мемлекеттік органдар, мекемелер, оқу орындары және соларға қарайтын бөлімдердің қызметкерлерінің қоғамдық мүддені жамылып жасаған мемлекет құндылықтарына ие болу, алдау жолымен ұрлау, иемдену, басқа адамдардың құндылықтарын сұғанақтыпен алу, пара алумен анықталады. 1997 жылы 1 қазанда ҚХР-ның жаңа редакциядағы

Қылмыстық Кодексі күшіне енді. 1979 жылғы Кодекс толықтырылды – 192 бап болған еді, енді 451 болды. Сыбайлас жемқорлық үшін жауапкершілік туралы нормаларды қылмыстық-құқықтық және қылмыстық істер деп жеке тарау етіп бөлу жеткілікті негізделген. Ол туралы норма жеке меншікке қарсы қылмыс жөніндегі тарауға енгізілген болатын. Жаңа тарау 394 баптан тұрады. Мысалы, пара алғаны үшін мемлекеттік ұйым айыппұлмен жазаланады, тікелей орындаушы мен ұйымның басшысы жағдайдың ауырлығына байланысты – 5 жылға дейін бас бостандығынан айырылады немесе тұтқындалады. Сыбайлас жемқорлық және паракорлық үшін жазалау мәселелері жеке нормамен реттелген. Егер сыбайлас жемқорлық немесе пара алу кірісінің сомасы 100 мың юаньнен (1\$=10) асып кетсе, онда 10 жылға бас бостандығынан айырылады немесе дүние мүлкі тәркіленеді немесе онсыз өмірлік бас бостандығынан айыру жазасы қолданылады. Валюталық қылмыстармен күрес жөнінде Қытайдың тәжірибесі көңіл аудартады, соның барысында бірнеше миллиард доллардың жалған кедендік декларацияларын, жалған шетелдік лицензияларды пайдаланып, банктерден валюта алған фирмалар қатары анықталды, шетелдік келісімдер бойынша жалған аванс төлемдер фактілері және оффшорлық қаржы операциялары көлемінде көптеген заң бұзушылықтар ашылды.

Францияда лауазымдық тұлғалардың қызмет бабын теріс пайдаланғаны үшін жауапкершілігін реттеу саласында 1983 жылғы 13 шілдедегі «Мемлекеттік қызметкерлердің құқықтары және міндеттері туралы» Заңның және 1992 жылы қабылданып, 1994 жылы қыркүйекте күшіне енген Қылмыстық кодексінің маңызы зор. «Мемлекеттік қызметкерлердің құқықтары және міндеттері туралы» Заңға сәйкес мемлекеттік шенеунікке «өзін тек қызметке арнау» міндеті жүктелген, бұл Қазақстан Республикасының «Мемлекеттік қызмет туралы» Заңы бойынша мемлекеттік қызметкерлердің міндеттеріне ұқсас. Аталған заң мемлекеттік қызметкердің өзіндік абырой кодексі болып табылады. Францияда мемлекеттік қызметкерлерге тексеру және бақылау қол астындағы кәсіпорындардың әрекетіне араласуға тыйым салады. Кейде көрсетілген міндет мемлекеттік қызметтен кеткеннен кейін де, сол шенеуніктің артынан сақталынып қалады. Билікті жеке басы үшін пайдалану жөніндегі нормалар жүйесінде басты орынды, сөзсіз, бұқаралық лауазымдық тұлғалардың белсенді пара беру және

сылбыр пара алу парақорлығы үшін қылмыстық жауапкершілік туралы нормалары алады. Параны алғаны, ұсынғаны, парақорлық және парақорлыққа пара беру үшін бірдей жазаланады: 10 жылға түрмеге қамалады және 1 млн. франк көлемінде айыппұл төлейді. Лауазымдық тұлғаларға лауазымнан босағаннан кейін 5 жылға дейін өзінің капиталымен жұмыс істеуге, жеке кәсіпорындарға кеңес беруге тиым салады.

Францияның ерекшелігі – соттардың жасаған, Төрелік сот мүшелерінің немесе соттың, не жеке адамдардың шақыруымен келген, екі жақты келістіру үшін сотпен шақырылған сарапшылардың арнаулы парақорлық құрамын бөліп көрсету. Көрсетілген әрекеттер 10 жылға түрмеге жабумен және 1 млн. франк айыппұл төлеумен айыпталады.

Байқағанымыздай, шетел мемлекеттерінде жемқорлыққа қарсы заңнама күресудің барлық құқықтық құралдарын, яғни қылмыстық-құқықтық қана емес, қолдану жағына қарай және жемқорлықтың алдын алу жағына қарай дамып жатқандығы көрініп тұр. Осы елдердегі сыбайлас жемқорлықтың көріністеріне талдау жасау, Қазақстан үшін тиімді сыбайлас жемқорлыққа қарсы пайдалы әрі тиімді озық ұлттық стратегияны жасауға көмектеседі. Біріншіден, сыбайлас жемқорлықпен күреске бағытталған мемлекеттің жоғарғы басшысының күшті саяси жігері және соның негізінде құрылған мемлекеттік, экономикалық, әлеуметтік және құқықтық сипаттағы сыбайлас жемқорлықпен күрес саласындағы бірыңғай мемлекеттік саясат. Екіншіден, мемлекеттік әкімшілік жүйесінің бәріне азаматтық қоғам жағынан ұйымдастырылған әлеуметтік бақылау және құқық бұзушылардың қылмыс жөнінде іс қозғау мүмкіндігімен қамтамасыз ету. Үшіншіден, билік жүргізуге ие тұлғалардың, мемлекеттік қызметкерлердің қызметінің тазалығы жөніндегі мониторингті жүзеге асыруы, тәуелсіз органдардың алдында қатаң есеп беруі.

Осы қағидаларды сақтау ұлттық сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясаттың мықты негізі болады деп санаймыз.

АҚШ-тың ғылымдары берген анықтама бойынша: «сыбайлас жемқорлық – бұл саяси қайраткерлердің, мемлекеттік аппарат қызметкерлерінің, жеке кәсіпкерлердің, өзге де тұлғалардың жеке басының, отбасының пайдасы үшін, әлеуметтік мәртебесін арттыру және материалдық жағдайын байыту мақсатында өздерінің ресми

міндеттемелерін және мемлекеттік қызметтерін заңға қарсы пайдаланушылық».

АҚШ заңнамасында лауазымды тұлғалардың жемқорлығы ұғымы жеткілікті кең. Оған Заң жинағындағы 18 тарауының 4 бөлімінде қарастырылған құқыққа қайшы бірсыпыра әрекет кіреді:

- 1) Парақорлық – жария лауазымды тұлғалардың арам табыстары және өзінің қызмет бабын теріс пайдалану;
- 2) Лауазымды тұлғалар және жалдамалы қызметшілер;
- 3) Қорқытып алушылық және қатерлер;
- 4) Сайлау және саяси іс-әрекет.

Парақорлық үшін АҚШ-та қылмысты қудалауға пара алушылар ғана емес, пара берушілер де жатады. Пара беруде кез келген азамат жауапқа тартылады. АҚШ-та сыбайлас жемқорлық мәселесімен негізінен этика жөніндегі Сенаттың арнаулы комитеті және өкілдер Палатасының лауазымдық тұлғалардың қызметтік тәртібінің стандарты жөніндегі Комитеті айналысады. Басты үйлестіруші ведомство болып Әділет министрлігі бекітілген.

Әділет министрлігінде сыбайлас жемқорлықпен күресумен қылмысты іс басқармасы тікелей айналысады, қылмыстық заңдарды сақтауға бақылауды жүзеге асырады, ашық бизнес және кәсіби одақтарға қосымша кіріс және тиым салынған қызмет түрлерін бүркемелеу үшін ұйымдасқан қылмыстың енуін анықтайды. Сондай-ақ күресте Тексерудің Федеральдық бюросына маңызды рөл берілген. Екіншіден, прокуратура Пентагонның арнаулы бөлімдері, полиция, сот атқарады. Жоғары лауазымды тұлғаларға қатысты қылмыстық істерді Вашингтонның округтік федералды сотының арнайы бөлімшесі тағайындаған тәуелсіз прокурор қарастырады.

1978 жылы АҚШ конгресі «Үкіметтегі әдеп туралы» заңды қабылдады. Осы заңның дұрыс атқарылуын қадағалау үшін персоналды басқару бөлімінде «Үкіметтегі әдеп бойынша» бөлім құрылды. Бірақ осы көздеген мақсатқа жете алмады, осының нәтижесінде 1989 жылы «Әдеп туралы заңды реформалау жөнінде» заң қабылданды. Осы заң кейбір қалыпқа өзгерістер енгізді.

АҚШ-та «Лоббистік қызметті федеральдық реттеу жөнінде» 1964 жылы заң қабылданған, соған сәйкес Конгреске қысым жасайтын кез келген ұйым, өзінің лоббистерін тіркетуге және өздерінің мүддесін заң саласына хабарлаулары тиіс. Заңдар Жинағының 2 тарауында парақорлықтың әр түрлі формалары үшін қылмыстық

жауапқа тартатын «Пара беру, пара беріп сатып алу, мүдделердің қақтығысы» деген 25 бап бар.

АҚШ-тың көптеген штаттарының қылмыстық кодекстері сыбайлас жемқорлықтың мынадай түрлерін қарастырады: мемлекеттік қызметкер қызмет бабымен байланысты жеке кәсіпорыннан қаржылай пайда табу; мемлекет қызметке біреуді тұрғызуға уәде беріп, сол үшін пара алу; жеке тұлғаға немесе кәсіпорынға банктен қарыз алу, үкімет кепілдік берген депозиттерді алу үшін пара алып ұйымдастыру; Фермерлік борышты ретке келтіргені үшін сыйақы қабылдау; АҚШ құндылықтар немесе пайда табу үшін жалған құжаттарға ие болуы; пошта ведомство ісінде жалған мекен жайлар жеке пайдасы үшін пайдалану және алаяқтық жасау; радио қатынасы және теледидар хабарлары саласында қасақана теріс пайдалану.

Американың заңдары мемлекеттік қызметкердің жанама жалақы табуға шектеу қояды. Жанама жалақы негізгі қызмет жалақысынан 15% аспауы тиіс. Егер мемлекеттік қызметкер қызметте болған кезде өкіметтік лауазымды адам түрінде нақты мәселелерді шешуге қатысса, ал жұмыстан кеткеннен кейін біреудің мүддесін ресми және басқа түрде болсын көздей алмайды. Бұзушылар ақша түрінде айыппұл төлейді немесе 20 жыл бас бостандығынан айырылады. АҚШ сенаторы сонымен қатар оның аппаратында жұмыс істейтін қызметкерлер жеке және заңды тұлғадан сыйлықтарды алуға тиым салған. Сенатордың өз туыстарынан басқа сыйлықтардың ал бағасы 300 доллардан аспауы тиіс, ал 75 доллардан аз болса онда ол жарияланбайды. Әдеп туралы заң жеке тұлғаларға іссапар түріндегі сыйлықтарға төлетуге шектеу қойған. Осы шектеулер сенат отбасының мүшелеріне таралады. АҚШ конгресі өкілетті палатасының мүшесіне 1 адамнан 1 жыл бойы 250 доллар салмағында сыйлық алуға болады. Әрбір 3 жыл сайын осы лимит қайтадан қарастырылады. Соның ішінде лауазымды адамдардың әйелдеріне 100 доллар шамасында сыйлық жасаған кезде оны бекітуге тиісті.

Сыбайлас жемқорлыққа жауапкершілікті қарайтын федералды заңдарды шартты түрде бірнеше категорияларға бөлуге болады:

1) бұл парақорлықты және осы сияқты қылмыстарды қуғындауды реттеуші, ресми әрекеттер жасағаны үшін қолданылатын заңдар;

2) категория мүдделердің жанжалын қарастырады. «Мүдделердің жанжалы» заңы мемлекеттік лауазымдық тұлғаларға және олардың нақты туыстарына лауазымды тұлға ықпал ете алатын, немесе өзінің қызмет бабы бойынша ақпаратқа ие болса, қаржы жағынан мүдделілікке тиым салынады;

3) категорияға мемлекеттік мекемелерді алдау кіреді. Негізінде, алдауды мемлекеттік мекемеде жұмыс істемейтін адамдар жасайды. Бұл қылмыс әдейі мемлекеттен материалдық немесе басқа да пайда табу мақсатымен маңызды ақпаратты жасыру немесе бұрмалау арқылы жасалады;

4) категорияға мемлекеттік органдарға ешқандай пайданы көздемей, жалған арыздар жазу.

Алайда, АҚШ ұлттық шекара аясында әрекет ететін жемқорлыққа қатысты ғана емес, халықаралық жемқорлыққа қатысты да заңнамалық бастамалар қабылдайды. АҚШ шетелдік шенеуніктерді параға жығуға тыйым салатын «Шетелдік жемқорлыққа қатысты тәжірибе туралы» 1977 жылы заң қабылдаған тұңғыш ел болды.

1985 жылы Канадада «Әдеп ережелері» атты кодекс қабылданды. Кодекс парақорлықты – Конституцияны бұзу және мемлекетке опасыздық жасаумен теңестіреді. Параны алған адам да, оны берген адам да қылмыстық жазалауға жатады. Осы ереженің басты мақсаты - «қоғамның мемлекеттік аппаратқа және оның қызметкерлеріне деген сенімді арттыру».

Осы кодекс 4 бөлімнен тұрады. Бірінші бөлімде жалпы тәртіп негіздері жазылған. Мемлекеттік қызметкер осы қалыптан басқа тәртіп заңының талаптарын, өз мемлекетінің заңын және адам мен азаматтың құқық жөніндегі халықаралық-құқықтық актілерді сақтау тиіс, өздерінің қызметтік функцияларын атқарған кезде қоғамның өкілетке деген адалдығын, әділеттігін, объективтілігіне деген сенімін күшейтуге және сақтауға тиіс. Кәсіптік, жеке іс болмасын қоғамда оның заңдылығына деген елес күмәнін туғызуға тиіс емес. Бірақ осыған жету заңның қатал қадағалауы ғана жеткіліксіз. Мемлекеттік қызметке орналасқан кезде қызметкерлер «мүдде шиеленісі» пайда болу мүмкіндігін болдырмау үшін өздерінің жеке істерін қайта құруға тиіс. Егер ол туындаған жағдайда, оны қоғам мүддесіне қарай шешу керек. Мемлекеттік қызметкерлер мемлекеттік меншікті басқа бір мақсаттарға пайдалануға тыйым салынған. Кодекстің екінші бөлімінде

мемлекеттік қызметкерлердің күнделікті қызметіне қатысты нақты талаптар жазылған. Мақсаты - «мүдде шиеленісін» болдырмау және мемлекеттік қызметкер қызметке тағайындалғаннан кейін 60 күннің ішінде уәкілетті лауазымды адамға өз мүлкі жөнінде құпия баяндама беруі. Бұл тәртіпті қылмыстық, конституциялық және әкімшілік нормалармен реттелінеді. Кодекстің үшінші бөлімінде мемлекеттік қызметті тастағаннан кейін қызметкердің тәртібіндегі талаптар, оның мақсаты – мемлекеттік қызметте «мүдде шиеленісінің» нақты, әлеуметті мүмкіндіктерін азға жеткізу, мемлекеттік емес ұйымның атынан жұмыстан кеткеннен кейін өкілетті мекемелерге кіру мүмкіндігін, мемлекеттік қызметті тастағаннан кейін жұмыс іздеуге өзінің қызметін әділетсіз түрде пайдалану. Осы айтылған мақсаттарының бәрін мемлекеттік қызметкер мемлекеттік қызметтен тыс жұмысқа орналасуға және іздеуге құқықсыз. Кодекстің үшінші бөліміндегі талаптарын орындамаған мемлекеттік қызметкер тәртіптік жазаға ұшырайды. Кодекстің төртінші бөлімінде жұмысқа қабылдау және жұмыстан босату, «мүдде шиеленісі» жөніндегі ережелерді қадағалау құқықтарын бекітеді.

АҚШ пен Канададағы мемлекеттік билік жүйесінде сыбайлас жемқорлықтың алдын алу мен жолын кесу тиімді әдістерінің бірі:

1. Өз мүддесіне қарай мемлекеттік мүлікті және ресурстарды пайдалануға шектеу қою.
2. Сыйлықтарды алуға тыйым немесе шектеу салу.
3. Үкіметті ведомство немесе министрлік алдына өтініш берген бұрынғы мемлекеттік қызметкерлердің істеріне шектеу қою.

Қорыта айтқанда, АҚШ мен Канада заң жүйелері мемлекеттік қызметте мүдде шиеленісін болдырмайтын әкімшілік кодекс және тәртіптің әдеп қалыптарын қосады, осының нәтижесінде қызметкерлер арасындағы адалдық пен кәсіптіктің ең жоғары деңгейіне жетуін талап ететін мемлекеттік ресурстарды пайдалану. Осындай көргендей, АҚШ пен Канаданың мемлекеттік қызмет туралы заң жүйесі Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметінің қалыптасуына пайдаланған бірқатар тәсілдер бар.

Сыбайлас жемқорлық - қоғам мен мемлекеттің қылмыстық сипат алуы сияқты қауіпті ұғым. Оның жоғары деңгейдегі қоғамдық қауіптілігі – ол мемлекеттіліктің негізін құлдыратып, ұлттық қауіпсіздікке нұқсан келтіреді. Ол бүкіл әлемдік мәселе, соның ішінде Сингапур – Азиядағы сыбайлас жемқорлық құбылысы

мардымсыз елдердің бірі. Ол Швейцария мен Австралиядан кейінгі 3 орында деп жарияланған. Арнаулы зерттеулерге жүгінсек, ол 12 Азия мемлекеттерінің ішінде ең аз сыбайласқан мемлекеттердің бірі болып табылады. Сыбайлас жемқорлықпен күрес барлық елдердің заңнамаларында қарастырылған, бірақ Сингапур үкіметі сияқты жүйелі, әрі қатаң заң талаптары - біраз елдерде ғана бар. Сингапурдың сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясаты өзінің жетістіктерімен таңдандырады. 1960 жылдан бастап мемлекет көшбасшылары бастаған сыбайлас жемқорлыққа қарсы жан-жақты бағдарламаны жүзеге асырды.

Сыбайлас жемқорлық әрекетке қызығу себептерінің азаюы. 1959 жылы Сингапур мемлекеті өте кедей болғандықтан қызметкерлердің жалақысын көтере алмады. Есесіне олар барлық заңдарында жемқорлықты туындататын мүмкіндіктерді жойды, әрі жемқорлық жасаған қылмыс үшін жазаны қатайта түсті. Экспремьер-министр Ли Куан Ю 1985 жылы 22 наурызда өткен парламентте жариялағандай, мемлекеттегі басшы қызметкерлер мен саяси көшбасшылардың жалақысын көтеру салдарынан – жемқорлықтың туындауына себеп болатын стимулдарды жояды. Себебі, оларға қажетті мөлшерде еңбекақы төленбесе, оларды жемқорлық әрекеттер нәтижесі қызықтырып, өз арнасына тартып әкетуі мүмкін. Осыған орай, Сингапур мемлекетінің мемлекеттік қызметшілерінің жалақысы 1973,1979,1982,1989 және 1994 жылдары біршама деңгейге көтерілді. Сонымен Сингапур мемлекетінің жемқорлыққа қарсы күрес 1960 жылдан бастап оң нәтижесін бере бастады:

1) жемқорлық әрекеттердің бой алуына кедергі болатын мүмкіндіктерді РОСА мен СРІВ-тің күрес тәсілдерін бірлесе қолдану арқылы қол жеткізді.

2) Саяси көшбасшылар мен басты мемлекеттік қызметшілердің жалақысын жоғарыда айтылған әрекеттерге бару мүмкіндіктерін азайту мақсатында кезең – кезеңімен көтеру арқылы оң нәтижелерге қол жеткізді. Сингапурдың жемқорлыққа қарсы күрес тиімділігін айтқан кезде, белгілі бір шешімге келер алдында, екі бірдей күмәнді мәселенің басын ашып алған абзал. Біріншіден, Сингапурлық модельді басқа мемлекеттерге көшіріп, қондыра салу ақылға сыймайды, өйткені әр мемлекеттің өзіндік тарихи ерекшеліктері, географиялық, экономикалық, демографиялық және саяси ерекшеліктері бар. Екіншіден, тағы бір қателіктен сақтандырмаса

болмайды, өйткені сингапурлық модель көп қаржылық шығындарды талап етеді. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес заңнамасы заң талаптарын орындаудан жалтаруға мүмкіндік бермейтіндей өмірдің сан-алуан жағдайларын қарастыратындай жан-жақты мәселелерді қамтулары тиіс және өзекті мәселелерді қайталай қарастырып, қажетті жағдайда өзгерістер енгізуге мүмкіндік туғызу жағдайы да қарастырылуы абзал. Мемлекеттік қызметшілер мен саяси көшбасшылар арасында жемқорлық әрекеттерге баруды азайтудың жолдары ретінде олардың жалақылары мен кейбір берілетін жеңілдіктерін жеке сектордың деңгейіне салыстырмалы түрде тақатса, осы бағыттағы жұмыстың қомақты жетістігі болар еді. Басқа сөзбен айтсақ, саяси көшбасшы мен мемлекеттік қызметшілердің төмен жалақысы лауазымдық қызметтері мен жауапкершіліктерінің салмағына сәйкес болмағандықтан, жемқорлықтың түрлі сикқырына төтеп бере алмайды. Бірақ та, мемлекетте экономикалық деңгейдің дамуында белгілі бір алға жылжушылық пен қаржының қосымша көздері болмаса, үкімет бұл қызметшілердің жалақысын көтеруге мүмкіндігі болмайды. Яғни, мемлекеттік сектордың болашағына мемлекеттік қызметшілердің жалақысының төмендігі қолайсыз жағдай тудыруы әбден мүмкін, өйткені, дарынды мемлекеттік қызметшілер жеке компанияларға жұмысқа кетіп қалу қаупі бой көтереді. Себебі, онда жалақы әлдеқайда жоғары, ал қабілеті төмендер орындарында қалып, мардымсыз жалақыларының өтемін жемқорлық жолмен табуға тырысады.

Жоғарыда айтқандарды қорыта келе, Сингапурдағы жемқорлық әрекеттердің азаюына екі жақты саясат, яғни, жемқорлықтың туындауына мүмкіндіктің азаюы және оған қызығушылық тудыратын құбылыстардың жойылуы әсер етті. Шындығында, ондай күрес жолдары оң нәтижелерге қол жеткізді деуге болады. Бұған мықты саяси қаржылық керек. Егер осы айтылғандарды жүйелі түрде іс жүзінде асырмаса, мақсатқа жетуге қиындатады.

Сингапурдың сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатының басты идеясы мына қағидаларды басшылыққа ала отырып шешіледі:

- мемлекеттік қызметкерлердің орташа жалақысы жеке секторда табысты жұмыс істейтіндердің жалақысымен теңестірілген.

- сыбайлас жемқорлық жағдайына байланысты шенеуніктер ісіне қатаң бақылау жасау.

8-тақырып. Сыбайлас жемқорлық қылмыстылығының пайда болу себептері мен шарттары

8.1 Сыбайлас жемқорлық қылмыстылығының себептері мен шарттары

Сыбайлас жемқорлық мәселесін зерттеген кезде мынадай сауал туындайды: сыбайлас жемқорлықтың пайда болу себептері қандай және осы құбылыс неліктен осындай түрде жүзеге асады¹. Сыбайлас жемқорлықтың пайда болу себептерін зерттеу барысында бірқатар қиындықтарға тап боламыз. Кейде бір фактіні сыбайлас жемқорлықтың себептері ме әлде салдары ма екенін анықтау да қиындық туғызады². Сыбайлас жемқорлықтың пайда болу себептері жүйеленіп, мынадай жіктелім ұсынылады: әлеуметтік-экономикалық, саяси, ұйымдастырылған, құқықтық себептер, сондай-ақ мәдени-этикалық сипаттағы факторлар. Осы себептердің әрқайсысына тоқталайық³.

Әлеуметтік-экономикалық себептер. Сыбайлас жемқорлықтың кеңістік ерекшеліктерін талдау кезінде айқындалғандай, елдегі сыбайлас жемқорлықтың өріс алу дәрежесі экономиканың даму деңгейіне тікелей байланысты. Алайда керісінше фактіні байқауға да болады. Халықаралық Валюта қоры жүргізген зерттеудің нәтижесі бойынша сыбайлас жемқорлық ел экономикасының дамуына едәуір кедергі келтіреді. Сондай-ақ сыбайлас жемқорлық елге келетін инвестициялар легін қысқартатыны, дарынды адамдарды өнімсіз жұмысқа тартатыны, бай табиғи ресурстарды тиімсіз пайдалануға жол беретіні, сонымен қатар, сыбайлас жемқорлық құрылымдық экономикалық өркендеуді арттыруға бағытталған реформалардың жүргізілуін тежейтіні айқындалды. Елдің табиғи ресурстармен (орман, минералдық, су ресурстары) жақсы қамтылуы да сыбайлас жемқорлықтың дамуының бір

¹ Качановский Ю.В., Широков В.А., Плесовских Ю.Г. Антикоррупционная политика и законодательство. Хабаровск, 1999. 20-25 б.

² Турсынбаев Д. Причины и условия, порождающие коррупцию в Республике Казахстан. //Фемида. - №2. 2008. 13-15 б.

³ Амитхаба Мукерджи. Коррупция в Казахстане. //Материалы международной научно-практической конференции. Астана: Акмолинская полиграфия, 1999. 44 б.

факторы болып есептеледі. Елдегі бұндай байлыққа екі тұрғыдан қарауға болады. Бір жағынан, елде бай табиғи ресурстардың болуы ел экономикасы өркендеуінің негізі болып, сыбайлас жемқорлықтың төмендеуіне себеп болуы керек. Екінші жағынан, табиғи байлық ел экономикасының өркендеуін емес, өзіне пайда алуды мақсат тұтқан сыбайлас жемқорлық субъектілерін қызықтырады⁴. Халықаралық Валюта қоры жүргізген зерттеу көрсеткендей, сыбайлас жемқорлық мемлекетке түсетін жылдық табысты төмендетеді, себебі салық төлемеудің, салық төлеуден заңсыз босатудың мүмкіндіктері пайда болады немесе салық басқармасы әлсіз жұмыс істейді. Жемқорлықтың өріс алу себептерінің аса маңыздысы - мемлекеттік және жеке секторлар қызметкерлерінің еңбекақы көлемі. Әрине, еңбекақысы төмен болғандықтан, шенеуніктер қосымша табыс көздерін іздестіреді, осындай жағдайда шенеуніктер ресми қызметтік міндеттерін асыра пайдаланып, пара алады. Мемлекеттік қызметшілердің табысы үлкен көлемді болғандықтан, олар өз қызметінің қауіпсіздігін және тұрақтылығын қамтамасыз ету үшін қарамағындағы қызметкерлерінің сыбайлас жемқорлық әрекеттерін жасамауына жағдай туғызады: қызмет бабында өз міндеттерін адал да мінсіз орындаған қызметшілерді көтермелейді, сыйақы беруге ұсынады, заңды түрде лауазымын көтереді. Осындай жағдайда лауазымды тұлғалар өз құзыреті шеңберінен шықпауға, заңды бұзбауға, әділ әрі адал болуға тырысады.

Білім беру жүйесі экономиканың өрістеуінің аса маңызды жетістіктерінің бірі болып саналады. Қоғамның білім деңгейі неғұрлым жоғары болса, соғұрлым моральдық-адами және құқықтық нормалардың бұзылуы өте сирек кездеседі. Осыған орай, қоғамның білім деңгейі мен сыбайлас жемқорлықтың даму деңгейінің арасында тиісті дәрежеде байланыс бар деген ойдамыз. Айтылғандарды қорытындылай келе, айтатынымыз:

- жағымсыз элеуметтік-экономикалық факторлар кез келген мемлекетте сыбайлас жемқорлықтың пайда болуы, өрістеуі және таратылуының себептері болып табылады.

⁴ Сулима И.И., Сулима Е.В. Природа коррупции и образование //Коррупция в органах государственной власти: природа, меры противодействия, международное сотрудничество. Н.Новгород, 2001. С.- 253-259.

- алайда жоғарыда көрсеткеніміздей, әлеуметтік-экономикалық факторлар белгілі бір жағдайларда сыбайлас жемқорлықтың алдын алу үшін қолданылған құралдар болуы әбден мүмкін.

Саяси себептер. Тәжірибе көрсеткендей, сыбайлас жемқорлық мемлекеттің экономикалық және саяси дамуына кері әсер етеді. Сыбайлас жемқорлықтың дамуына ықпалын тигізетін саяси факторларға мемлекеттік құрылымның ерекшеліктерін жатқызуға болады. Қоғамның демократиялануына байланысты сыбайлас жемқорлық «жаңа» салаларды игерді, бұл – саяси партияларды, электораттық лауазымдық қылмыстарды қаржыландыру, сайлауда сайлаушылар дауысының басым көпшілігін алуды қамтамасыз ету үшін саяси демеушілер жүйесін дамыту. Демократияландыру үдерісі саяси қызметті жүзеге асыру үшін орталық биліктің біршама өкілеттіктерін аймақтық және жергілікті билікке беруді көздейді, ал бұндай жағдай кейбір басшыларға жаңа конституциялық өкілеттіктерін асыра пайдалануға мүмкіндік береді. Осы пікірге Швейцария мемлекеті дәлел бола алады, ондағы демократияның тарихи тамыры тереңде жатыр. Тарихи дерек көздер көрсеткендей, мемлекетте басқару нысанының күрт өзгеруі де мемлекеттік құқық бұзушылықпен қатар жүреді, ал халық ондаған жылдар бойы саяси тұрақсыздықтан зардап шегеді. Мемлекетте қоғамдық-саяси бостандықтың орнығуы азаматтардың өзін мемлекеттің толық құқылы мүшесі ретінде сезінуге, билікті жүзеге асыруға, қоғамның істеріне араласуға бейімдейді. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестің құралы ретінде әлеуметтік-құқықтық бақылау Жапония мен АҚШ-та кең өріс алды.

Сөйтіп, жоғарыда айтылғандардан мынадай қорытынды шығаруға болады:

- бостандыққа ие азаматтық қоғам - мемлекетте жемқорлық деңгейі өте төмен болуының кепілі.

- саяси тұрлаулылық, үкіметтің, басшылардың жиі ауысуы, сыбайлас жемқорлықтың өрістеуінің басты шарты.

- мемлекеттің жалпы саяси бағытының жиі өзгеруі елдегі әлеуметтік - экономикалық ахуалдың тұрақсыздығына әкеп соғады.

Ұйымдық-институционалды себептер. Соңғы кездері жүргізілген зерттеулер көрсеткендей, сыбайлас жемқорлық мемлекеттіліктің институционалды негіздеріне сіңіп, олардың қызметінің тиімсіздігі, дұрыс ұйымдастырылмауы салдарынан, есеп беру және бақылау жүйесінде нақтылық болмағандықтан кең

өріс алуда. Мемлекеттің ұлттық экономикаға араласу факторына нақтырақ тоқталайық. Экономика саласында мемлекеттің өкілеттігі кең тараған жағдайда сыбайлас жемқорлықтың дамуына алғышарттар қалыптасады, ал бұл – «мемлекет қоятын шектеулерден қашудың бірден бір тәсілі». Шектеулер неғұрлым көп болса, соғұрлым сыбайлас жемқорлық өрістеп, тамыры тереңдей түседі. Осы пікірді дәлелдеу үшін АҚШ-тың Халықаралық даму жөніндегі агенттігі жасаған Инвесторларға арналған нұсқаулықтарды талқылайық. Осы Нұсқаулықта әлемнің 40 мемлекетінде инвестиция салуға және іскерлік операциялар жүргізуге келтірілетін процессуалдық және әкімшілік кедергілер туралы баяндалады және осы кедергілерді еңсеру тәсілдері ұсынылады. Осы Нұсқаулықта көрсетілген бағдар барлық жағдайда бірдей емес: егер инвестордың жүргізетін жұмысы көп уақыт алатын, қымбат бағаланатын және күрделі болса, ол жоғары деңгейдегі сыбайлас жемқорлыққа ұрынуы мүмкін. Мемлекетке инвестиция тарту ісінде жоғары лауазымдағы тұлғалар елеулі рөл атқарады. Мемлекеттік қызметке қабылдау кезінде үміткердің кәсіби біліктілігіне, мінез-құлқына, моральдық-этикалық ұстанымдарына баса назар аудару қажет. Нұсқаулықтарды талдау барысында барлық 40 Нұсқаулыққа тән заңдылық байқалды: инвесторларға келтірілетін бюрократиялық кедергілер мемлекеттің құқықтың жүйесімен тығыз байланысты. Құқықтық жүйесі жалпы құқыққа негізделген мемлекеттерде (Ұлыбритания, АҚШ, Канада, Австралия, Жаңа Зеландия) бюрократиялық кедергілер жоқтың қасы, іс жүргізуде ашықтық басым, сол себептен сыбайлас жемқорлық деңгейі төмен. Билік және сыбайлас жемқорлықты бақылау бір-бірімен тығыз байланысты екені баршамызға мәлім. Сыбайлас жемқорлық – биліктің қауқарсыздығының көрсеткіші. Нақты институционалды ұйымның болмауы, қызметтің егжей-тегжейлі регламенттенбеуі, құқық бұзушылықтың бақыланбауы және жасалған қылмыс үшін жауапқа тартылмауы - басқару аппаратының қауқарсыздығына және сыбайлас жемқорлықтың дамуына әкеп соғады.

Құқықтық сипаттағы факторлар. Сыбайлас жемқорлық – бұл әлеуметтік жауыздық, біріншіден мемлекетке үлкен қаржылық нұқсан келтіреді, екіншіден мемлекеттік биліктің беделіне залал келтіреді, үшіншіден қоғам мен мемлекет билігінің өкілеттіктерін моральдік түрде құлатады. Мемлекеттік аппараттың тиімсіз

ұйымдастырылуының салдарынан қоғамда құқықтық реттеудің кемшіліктері де орын алуы ықтимал. Құқықтық реттеудің кемшіліктеріне кейбір елдердің заңнамасында сыбайлас жемқорлық сипатындағы мәмілелер жасасқаны үшін қылмыстық жауапқа тарту және жазалау жүйесінің болмауы, мемлекеттік қызметті өтеу жөніндегі нақты ережелер мен регламенттің жоқтығы жатады. Ал бұндай жағдай ұйымдасқан қылмыспен астасып жатқан кәсіпкерліктің және биліктің тығыз байланыста жұмыс істеуіне өте тиімді. Осыған орай фаворитизм, протекционизм, лоббизм өркендеуде. Сонымен қатар непотизм мен саяси демеушілік те кең тараған. Сыбайлас жемқорлық қалыпты нормаға айналады. Ал бұл – құқық қорғау органдарының, көп жағдайда осы органдардың өзі де сыбайлас жемқорлыққа малынған, біріншіден, институционалды сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес жүргізуге күші жетпейді, екіншіден құқық қорғау органдарын сыбайлас жемқорлық субъектілері өз заңдарына бағындырады. Қылмыс жасағандардың басым көпшілігі жазаға тартылмағандықтан, қылмыстық істерін одан әрі жалғастыра береді. Көп жағдайда сот жүйесі сыбайлас жемқорлық субъектісіне қатысты өз бетінше және тәуелсіз шешім шығара алмайды. Тәуелсіз құрылымдар енгізілген бірқатар елдер (АҚШ-та тәуелсіз прокурор, Гонгконгта, Сингапурде, Малайзияда, Тайванда тәуелсіз комиссия) сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес ісінде нақты жетістіктерге қол жеткізді. Бұндай мекемені құру кезінде билік пен мүлік, саясат пен ақша мәселесі жүйелі шешімін табуы керек.

Мәдени-этикалық сипаттағы факторлар. Сыбайлас жемқорлыққа мәдени-этикалық факторлардың ықпал етуіне баға беру жеңіл емес, себебі бұл сала «материалды емес». Алайда қоғамның мәдениеттілігін сыбайлас жемқорлықтың негізгі себебі ретінде қарастыруымыз тиіс. Дін, мәдениеттің ажырамас бөлігі бола тұрып, қоғамда сыбайлас жемқорлықтың дамуының алғышарттары болуы мүмкін. Сондықтан қоғамда бір әрекет норма деп танылса, оны қылмыс деп жариялау қиындық келтіреді. Осы жағдайға орай мынадай мысал келтірейік. Қытайда басты идеология конфуциандық болғанын білеміз, оның қағидаттары бойынша халық жоғары қызметтегі адамдарды «әкеміз» деп қарастырған. Сондықтан қабылдауға келмегеннен гөрі, қабылдауға сыйлықсыз келгені наразылық туғызған. Байқағанымыздай, бір елде кейбір құбылыс сыбайлас жемқорлық деп танылса, екінші елде оны

сыпайылық танытушылық деп біледі. Мәселен, «керек» адамды мейрамханаға шақыру, «ерекше» бір көмегі үшін біреуге құнды сыйлық беру, жоғары оқу орнына түсуге көмектесу тағы сол сияқты этикаға жатпайтын қылық деп танылмайды.

Сөйтіп, сыбайлас жемқорлық – бұл, біріншіден, мемлекетке үлкен қаржылық нұқсан келтіреді, екіншіден, мемлекеттік биліктің беделіне залал келтіреді, үшіншіден, қоғам мен мемлекет билігінің өкілеттіктерін моральдік тұрғысынан құлдыратады.

Көптеген қылмыстық топтар сыбайласқан лауазымды тұлғалар мен біріге өз қалталарына мемлекеттік қайырылмайтын және салықсыз несиелер мен әлеуметтік көмек ақшаларын салып алды.

Осындай жағдайларда сот жемқорлығы әділ шешім қабылдауын, қылмысты тергеуге шиеленістіру арқылы кедергі жасау, сот сенімін орындауға кедергі жасау, сот шеңберіне, сот мәртебесіне жеткісі келген тұлғаларды арандату сияқты әсер етуі мүмкін.

Жемқорлық тауарлық қарым-қатынасты кеңейтуде және шетелдік инвестицияларды тартуда ең үлкен кедергі болып табылады, өйткені ол дұрыс қызметтік қарым-қатынас жасауға кедергі келтірді. Сонымен қатар көптеген шетелдік компаниялар белгілі бір игіліктерге жету үшін парақорлықпен айналыспайды. Бұдан аса шетелдік мемлекеттердің салық заңнамасы бұндай іс-әрекеттерді көтермелейді. Ескертпе ретінде АҚШ заңнамасы басқа мемлекеттерде өз кәсіпкерлеріне пара беруді шектейді. Қорытындылай келе шетелдік кәсіп біздің еліміздің жемқорлықтың өсуіне ықпал жасайды ген түйінге келсек болады.

Жемқорлықтың ең негізгі зиян бұл мемлекетті беделіне кері әсер етуі. Ең соңғы мысал ретінде АҚШ-тың қазақстанға қатысты 1977 жылғы шетелдік жемқорлық қызметі туралы актіні қолдануы туралы мәлімдеуін атуға болады. Бұл Заң америкалық компаниялардың шетелде жемқорлықпен айналысының алдын алу негізінде жасалған болатын. Осы Заң ойынша пара беру тілі шетелдерде қылмыс оқып саналатындығын көзіміз жеті. Осы құжаттың нормаларын біздің мемлекетке қарсы қолдануды жариялағанының өзі Қазақстанның мемлекетаралық беделінің түсуіне алып келді.

Қазақстанда жемқорлыққа көп шалынатын бұл инвестициялау мен бюджет салалары, қазақстандағы жемқорлықпен айналыс процесі келесі феноменде анық көрінеді. Отандық компанияларға несие беру-65%, шетелдік басқармаға кәсіпкерлікті беру-55%,

жалпы жекешелендіру-50%, кіші жекешелендіру-50%, басқарушылық этиканы мемлекеттік және жергілікті деңгейде қалыптастру-34%, шағын кәсіпкерлікке жол беру деңгейінде-17%. Алматыда жүргізілген сауалнама бойынша ҚР азаматтарының пікірінше жемқорлыққа келесі факторлар итермелейді: билікке қолжетімділік-37%, қаржыға қолжетімділік-34,8%, қызметтік өсу-13,6%, т.б-13,4%.

Көріп тұрғанымыздай жемқорлыққа себеп болатын факторлар көп, сол үшін онымен күресу ең бастысы оны ескерту, ол жемқорлыққа қарсы күреске бағытталған іс шаралар кешенін жасап шығуға жол ашады.

8.2 Сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтарды жасайтын қылмыскердің тұлғасы

Қылмыскер тұлғасына байланысты мәселелер криминология ғылымындағы дәстүрлі, сонымен қатар өте күрделі мәселелердің бірі. Себебі қылмыскер тұлғасы мәселесі кешенді түрде қарастыруды қажет етеді. Бұл адамның қоғам мақұлдайтын мінез-құлық үлгісінен ауытқуына ықпал етуші факторлардың көптігімен байланысты деп пайымдаймыз. Сондықтан қылмыскер тұлғасы мәселесі көптеген әлеуметтік ғылым салаларының назарында десек артық емес.

Қылмыс жасаушылардың тұлғалық ерекшеліктерін ашу үшін біз ең алдымен тұлға, қылмыскер тұлғасы және рецидив қылмыс жасаушы деген ұғымдарға түсінік беруіміз қажет.

Жеке тұлға немесе адам болмысына қатысты анықтамалар әсіресе психология ғылымында жиі кездеседі. Сәбет Бап-Бабаның берген анықтамасы бойынша «Адам – өмірдің ең жоғары даму сатысын, қоғамдық еңбек үдерісінің өнімін, табиғилық пен әлеуметтіктің ажырамас бірлігін танытушы тіршілік иесі». Ал мына автор жеке тұлғаға төмендегідей анықтама береді: «Жеке тұлға – көп қырлы түсінік. Ол қоғамдық қатынастардың әлеуметтік мәні бар қасиеттерін, тұрмыстық жеке нысандарын және адамның әлеуметтілігінің шегін көрсетеді». Ал В.Д. Филимоновтың пікірі бойынша жеке тұлға әлеуметтік, психологиялық және адамның биологиялық қасиеттері сияқты үш ұғымға негізделген түсінік. Берілген бұл анықтамалар мазмұны жағынан бірін-бірі

толықтыратын, адамның тұлғалық болмысын әртүрлі қырынан ашуға ықпал ететін ұғымдар деп санаймыз.

Жеке тұлға мен қылмыскер тұлғасының арасында үлкен айырмашылықтың бар екендігі анық. Дегенмен, «Қылмыскер кез келген басқа адам сияқты ең алдымен жеке тұлға. ...Қылмыскерді өзге адамдардан жасаған қылмысы ғана бөледі. Ол адамның белгілі бір жағымсыз қасиеттерінің көрсеткіші болып табылады». Сондықтан қылмыскер тұлғасы дегеніміз сыртқы мән-жайлар және жағдайлармен бірлесе отырып қылмыстық мінез-құлыққа әсер етуші жағымсыз әлеуметтік мәні бар қасиеттері көрініс тапқан, қоғамға қарсы бағытта қылмыс жасаған адам. В.Н. Кудрявцевтің пікірі бойынша «Қылмыскер тұлғасы кез келген адам сияқты оның психофизикалық қасиеттері мен әлеуметтік ортаның өзара күрделі байланысының өнімі». Қылмыс жасаушы тұлғаларды да жалпы қылмыскерге тән қасиеттер сипаттайды. Қылмыс жасаушы тұлғалардың өзге қылмыскерлерден айырмашылығы мен қоғамдық қауіптілігі оның мемлекет тарапынан белгіленген жазадан сабақ алмауы, бас бостандығынан айыру түріндегі жаза тағайындалғандығына және жойылмаған сотталғандығының болуына қарамастан адамның қылмыстық ниетін жалғастыра беруі. С.П. Бузынованың пікірі бойынша «Рецидивистер қылмыстық әрекеттерінің көп мәрте жасалуы және олардың жүйелілігімен ғана емес, сонымен қатар моральдық тұрғыдан тұрақсыз тұлғаларға, әсіресе жастарға кері әсер етіп, оларды қылмыс жасауға тартатындығымен қауіпті», – деп белгілейді. Сондықтан қоғамға тигізер жағымсыз әсері мол рецидив қылмыс жасағандардың тұлғалық ерекшелігіне байланысты мәселе күрделі, әрі даулы және жан-жақты зерттеуді қажет ететін түсінік деп санаймыз.

Кез келген адам сияқты қылмыс жасаушы тұлғалардың да әрқайсының қайталанбайтын өз ішкі болмысы, ішкі әлемі бар. Сондықтан, қылмыстардың алуан түрлері мен оны жасаушы субъектілердің жеке ерекшеліктерін зерттеу мәселесі өте күрделі құбылыс. Ғалымдар бұл мәселені қарастыруда әлеуметтік ғылымдар мен психологияның түрлі әдістерін пайдаланады.

Психологтар ғылыми зерттеулер жүргізу барысында қылмыскер тұлғасы типологиясын пайдалана отырып, оған жан-жақты зерттеулер жасайды. Осы жерде типология дегеніміз не деген заңды сұрақ туындауы мүмкін.

Типология – бұл негізінде объектілер жүйесін мүшелуу және оларды үлгі түріндегі модель немесе типті жалпылау көмегімен топтарға бөлуден тұратын ғылыми таным әдісі. Типология зерттеп отырған объектілердің ұқсастықтары мен айырмашылықтарын табуға сүйеніп, олардың құрылымын көрсетіп, заңдылықтарын белгілеуге тырысады. Теориялық жағынан типология топтастырумен салыстырғанда жоғары танымдылыққа ие.

Сонымен, қылмыскер жеке тұлғасы, оның ішінде рецидив қылмыс жасаушы тұлға типін білу рецидив қылмыс жасаушылардың нақты тобын, олар жасаған қылмыстардың өзара байланысын, олардың мінез-құлықтарына болжам жасауды белгілеуге және зерделеуге мүмкіндік береді. Адам қылмыскер болып тумай, түрлі өмір жағдайларына байланысты қылмыскер болып қалыптасады.

А.Б. Сахаров қылмыскер тұлғасын зерттеу барысында оларды төмендегідей топтастырады:

1. Бірінші рет жалпы әлеуметтік-оң бағытқа қарсы ауыр емес қылмыс жасағандар («кездейсоқ»);

2. Жағымды сипатталатын тұлғаның сыртқы жағдайлардың теріс әсерімен бірінші рет ауыр емес қылмыс жасауы («ситуативті»);

3. Бұрын құқық бұзушылықтар мен теріс қылық жағдайларға жол берген, бірақ бірінші рет қылмыс жасаған тұлға («тұрақсыз»);

4. Қылмысты бірнеше мәрте жасағаны үшін бұрын сотталған («қаскөй»);

5. Аса қауіпті қылмысты қайталап жасаушы қылмыскердің санатына жататындар («аса қауіпті»).

Автор бұл топтастыруға бірінші рет қылмыс жасағандар мен рецидив қылмыс жасаушыларды енгізіп, қандай да бір қылмыстың қайталанып жасалғандығына тоқталып, оларды қаскөй қылмыскерге жатқызу арқылы автор рецидив қылмыс жасаушылардың қоғамға қайшы бағытының тұрақтылығын ашады.

Ал мына авторлар рецидив қылмыс жасаушылардың 3 негізгі типін қарастырады:

А. Антиәлеуметтік типтегі рецидивистер – бұлар ең қауіпті, белсенді және қаскөй қылмыскерлер. Оларға жоғары криминалды белсенділік пен неғұрлым тұрақты мінез-құлық (бірізділік) тән. Осы типте аса қауіпті рецидивистер, «кәсіпқойлар», рецидивист–гастролерлер басым, шамамен жалпы санының 40% құрайды.

Б. Ситуативті типтегі рецидивистер әлеуметтік құндылықтарға деген тұрақсыз қарым-қатынасымен, тұрақты имандылық қасиеттерінің жоқтығымен, оң қасиеттерге қарағанда теріс әлеуметтік қасиеттерінің басымдылығымен ерекшеленеді. Олардың қылмыстарының сипаты өздері тап болған криминогенді өмір жағдайына байланысты болады. Жалпы рецидивистер ішіндегі олардың үлесі шамамен 30-35%.

В. Асоциалды типтегі рецидивистер іс жүзінде тұлғалық қасиеттерінің «жоғалуымен» сипатталады. Оларға бірнеше мәрте сотталған аға ұрпақ өкілі жатады. Бұл типтегі рецидивистерге тән қасиеттер: интеллектілерінің шектеулі болуы, қылмыс жасау мотиві мен тәсілдерінің жұпынылығы, маскүнемділік, нашақорлық, психопаттық ауытқулар. Позитивті әлеуметтік бағыттарының, байланыстарының толықтай жоғалғандығы байқалады және араласатын ортасы өзі сияқты бейморальданған тұлғалармен шектелген.

З.С. Зарипов ұсынған топтастыруда да рецидив қылмыс жасаушылардың үш типі: 1) белсенді криминогенді; 2) тұрақсыз; 3) бейморальды деп белгіленіп, мазмұны жоғарыда көрсетілген авторлардың нұсқасымен ұқсас. Яғни, бұл авторлар рецидив қылмыс жасаушы тұлғаларды дәл топтастырып, олардың ішкі болмысын ашуға ықпал етуші негізгі белгілерін нақты бере білген деп санаймыз.

Ал, А.И. Долгова ұсынған төмендегідей топтастыру қылмыскер жеке тұлғасын дәлірек ашуға ықпал ететін, көптеген криминологтар тарапынан мойындалған дәстүрлі белгілерге жатады:

1. Әлеуметтік-демографиялық белгілер.
2. Қылмыстық-құқықтық белгілер.
3. Өмірдің түрлі салаларындағы әлеуметтік көріністер немесе әлеуметтік байланыстар.
4. Өнегелік қасиеттер.
5. Психологиялық белгілер.
6. Физикалық (биологиялық) сипаттама.

Дегенмен, бізге А.Б. Сахаров ұсынған қылмыскер жеке тұлғасына қатысты топтастыру түрі оңтайлы болып көрінеді:

- 1) әлеуметтік-демографиялық және қылмыстық-құқықтық белгілер;
- 2) қоғамдық өмірдің түрлі салаларындағы әлеуметтік рөлдер мен қатынастар;

3) имандылық-психологиялық қасиеттері мен құндылықтары.

Б. Нақыповтың пайымдауы бойынша: «... криминологиялық, сонымен қатар, әлеуметтік әдебиеттерде «әлеуметтік-рөлдік тұжырымдама» көптеген зерттеушілер тарапынан қолдау таппайды».

Біз Б. Нақыповтың бұл пікірін негізге ала отыра, рецидив қылмыс жасаушы қылмыскердің тұлғалық қасиеттерін ашуда топтастырудың А.Б. Сахаров ұсынған нұсқасын ұстанамыз.

Сөйтіп, қылмыскердің жеке басы көптеген әртүрлі жағдайларға байланысты сипатталады. Оның әлеуметтік (саяси, еңбек, тұрмыстық, отбасылық және т.б.) байланыстары; оның моральдық-саяси қасиеттері (дүниетанымы, бағыты, сенімі, мүдделері); оның психологиялық көрсеткіші (интеллектісі, еркі, эмоционалдық ерекшеліктері, темпераменті); оның демографиялық және физикалық көрсеткіштері (жынысы, жасы, денсаулық жағдайы), өмірбаяны, өмірлік тәжірибесі, білімі, қоғам алдындағы жетістіктері мен кінәсі.

Жоғарыда көрсетілген топтастырудың әлеуметтік-демографиялық белгілеріне жеке тұлғаның жасы, білімі, әлеуметтік жағдайы мен кәсібі, отбасылық жағдайы, жынысы, материалдық жағдайы мен тұрғын үй жағдайы жатады.

Адамның жасы мәселесіне келер болсақ А.С. Михлин: «Адамның жасы оның мінез-құлқының, мүдделерінің, қажеттіліктерінің, өмірлік жоспарлары мен денсаулық жағдайы, отбасын құруға қатысты мүмкіндіктері мен болашағы, мамандық, білім алуы туралы көрсеткіштерін барлығынан артық белгілейді», – деп адам жасына қатты мән беру қажеттігін айтады.

Біздің пікіріміз бойынша, адамның жасы көп жағдайда оның қажеттіліктері мен өмірлік мақсаттарын, қызығушылықтары мен өмір сүру салтын белгілеп, ол жасаған құқыққа қайшы әрекеттерде көрініс табады. Ең алдымен біз рецидив қылмыс жасаушылардың бірінші қылмыс жасау кезінде жастарының нешеде болғанын білгіміз келді. Себебі, «қылмыстық әрекет неғұрлым ерте басталса, ол соғұрлым тұрақты, әрі ұзақ болады».

Б. Нақыпов та осыған ұқсас пікірді ұстанып, рецидив қылмыстылық себептері кәмелетке толмағандар қылмыстылығының себебімен тығыз байланысты дегенді айтады. Оның пайымдауы бойынша, көптеген криминологиялық зерттеулер

рецидивистердің бірінші қылмыстарын 18 жасқа дейін жасағандарын көрсетеді.

Қылмыскер жеке басының әлеуметтік-демографиялық аспектілерін қарастыра отырып, көптеген авторлар отбасы – кез келген қылмыскердің мінез-құлқына әсер етуші фактор екендігін атап көрсетеді. Дегенмен, қылмыскерлердің басым бөлігі қылмыс жасау кезінде бойдақ болған.

Бірінші қылмыс жасағанға дейін отбасын құрған тұлғалар (отбасының сақталу немесе сақталмауына қарамастан) қылмыстың қайталануына сирек баруының өзі отбасы институтының жағымды әлеуметтік рөлінің барлығын белгілейді. Дегенмен, неке әр уақытта рецидив қылмыстылықтың қайталануын төмендетуге көмектеседі деп айта алмаймыз. Жаза орындау мекемесі қызметкерлері арасында жүргізілген сауалнама нәтижелері бойынша, әсіресе, сотталғанның жазасын өтеп жүріп отбасын құру жағдайы оның қылмыстық әрекеттен бас тартуына ықпал ете қоймайды. Себебі мұндай некелердің пайдакүнемдік мақсатта жасалу жағдайы жиі кездеседі екен. Сондай-ақ, сотталғандар арасында ажырасу фактілері де кеңінен таралған. Біз қарастырған істер бойынша жаза мерзіміне қарамастан сотталғандардың төрттен бір бөлігі ғана отбасын сақтап қалған. Қылмыс жасаушы қылмыскерлердің 52% тұрақты мекен-жайы жоқ болып шықты, 19% ғана өз баспаналары болып, қалғандары босап шыққан соң ата-ана, туған-туыстарымен тұратындықтары анықталды.

Сотталғанның тұратын мекен-жайына байланысты мәліметтерді қарастырар болсақ соңғы бес жыл ішінде ауыл тұрғындарымен салыстырғанда қалалық адамдардың қайталап қылмыс жасауға жиі баратындығы анықталды. Сотталғандардың 54% қалалықтар және қалған 46% аудан орталығы, поселок сияқты елді мекен тұрғындары болып шықты. Бұл жағдайды біз қалалық жердегі тұратын жер, азық – түлік сияқты адамның күнделікті қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін қажет игіліктердің ауылдық жермен салыстырғанда қолжетімділігінің жоғарылығымен байланыстырамыз.

Қылмыскердің қоғамға қайшы мінез-құлқы туралы мәліметтер, қылмыстық әрекеттерінің жалғыз немесе топтық сипаттылығы, бұрынғы сотталғандығы немесе қылмысының нақты қайталану фактілері қылмыстық-құқықтық белгілерге жатады. Біз осыған дейін бірінші рет сотталған тұлғалардың басым бөлігінің

пайдакүнемдік қылмыстар үшін сотталғандығын айтып кеткен болатынбыз. Сондай-ақ, бірінші қылмысты жасау кезіндегі рөлдік қатынасына келер болсақ, жалғыз өзі жасағандар – 40%, ұйымдастырушы – 17%, орындаушы – 42% және 1% айдап салушы.

Кез келген адамның ішкі жан дүниесі оның имандылық-психологиялық қасиеттері мен құндылықтары арқылы көрініс тауып, индивид болмысының мазмұнын ашады деп ойлаймыз. Бұл жағынан адамның көзқарасы, сенімі, ұстанымы сияқты моральдық-психологиялық, дүниетанымдық және өнегелік қасиеттері маңызды болып табылады. Сондай-ақ, «қылмыскерлерге профилактикалық және қылмыстық-құқықтық әсер ету шараларының тиімділігі көбіне олардың ішкі әлемін нақты білуге байланысты».

Қылмыскер жеке тұлғасының болмысын зерттеген мына авторлардың пікірлері бойынша жеке тұлғаның психологиялық құрылымына ең алдымен адамның жеке психологиялық ерекшеліктері үдерісінде анықталатын және тәжірибемен келетін әлеуметтік қасиеттері жатады. Мұндай қасиеттер тұлғаның бағыттылығынан, оның моральдық қасиеттерінен, білімінен, дағдылары мен әдеттерінен, мәдени деңгейінен тұрады. Сондай-ақ, жеке тұлғаның психологиялық құрылымына психикалық үдерістердің дара ерекшеліктері (адамның есте сақтау қабілеті, ойлауы, көңіл-күйі мен еркі), темпераменті және психикасындағы патологиялық өзгерістер жатады. Н.С. Лейкинаның пікірі бойынша қылмыскер тұлғасының құрылымын төмендегідей бөлуге болады:

1) қылмыстық мінез-құлықтың төмендегідей ішкі себептерін құраушы жағымсыз қасиеттер кешені (сенім, қажеттілік, мүдде, себептер мен жеке тұлғаның жағымсыз құндылық бағыттары);

2) жеке тұлғаның қылмыстық мінез-құлқының қалыптасуына ықпал етуші жақтары (маскүнемдікке бейімділік, өмірлік құндылықтарға деген асоциалды көзқарас, арамтамақтық, қаңғыбастық, психикалық ерекшеліктер мен жағдайлар және т.б. жағдайлар, мысалы күйзеліс пен психопатия);

3) жеке тұлғаның қылмыстық мінез-құлқын болдырмауда рөлі жок, алайда құқық бұзушыны оң жағынан сипаттаушы басқа да қасиеттері (еңбекке деген адал қарым-қатынасы, тәртіптілігі және т.б.). Біздің ойымызша, қылмыскердің жеке басының әлеуметтік жағымсыз мінез-құлқын ашу үшін ол адамның өзге адамдармен, қоғамдық ортамен қарым-қатынас жасауына көңіл бөлген жөн. Сонда ғана оның бойындағы тұлғалық ақаулар мен ауытқулар

механизмін анықтай аламыз. Бұл жерде біз В.Д. Филимоновтың қылмыскерлерді топтастыру жеке тұлғаның қоғамға қайшы қатынасының сипаты бойынша жасалуы керек, себебі қандай да бір мақсаттарға қол жеткізуге бағытталған адам әрекеттері мен әдістерінде оның объективті болмысқа деген қарым-қатынасы көрініс табатыны жайлы пікірі көңілге қонымды болып көрінеді.

Сыбайлас жемқорлыққа дендеген тұлғаның психологиялық портреті: өмірді материалдық игіліктер алу арқылы бағалау, молшылық өмірге ұмтылуды бақыт көрсеткіші деп санау, рухани әрекет ұстанымдарын ой елегінен өткізбей уәждеу және құрылымдау, өмірге қанағаттанушылықтың төмен деңгейі, өзін-өзін барабар бағаламау, сыртқы бақылау фокусы (адамның өз өміріндегі оқиғалар үшін жауапкершілікті сыртқы факторларға: басқа адамдарға, тағдырға, кездейсоқтыққа, қоршаған ортаға жабу бейімділігі), әрекет етудің серпінді типі (сыртқы әсерлерге аяқ асты эмоциональдық әрекет жасайтын мінезі бар адам).

Сыбайлас жемқорлық әрекеті құрылымындағы психологиялық тетікті талдау. «Психологиялық тетік» деп кейбір функциональдық тұтастықты сипаттау түсініледі және қандай себептерге орай қандай да бір феноменнің пайда болатыны сипатталады. «Сыбайлас жемқорлық әрекетінің психологиялық тетігін» сипаттау үшін бұл процес қалай, қандай түрде жүзеге асырылатын, адамның бұл әлеуметтік әрекетін қоғам мен өзі қалай реттейтінін, бұл әлеуметтік құбылыс негізінде қандай психологиялық процестер, функциялар, феномендер жатқанын ұғыну қажет.

Сыбайлас жемқорлық әрекетінің психологиялық тетігін талдау ауытқитын әрекеттің психологиялық тұжырымдарына негізделген. Оларға фрустрация теориясын (Дж. Доллард, 1939; Э. Фромм, 1994), «үйретудің» бихевиористік теориясын (В. И. Полтавец, 1998) жатқызуға болады. Бірінші теорияның мәні ауытқымалы әрекеттің өмірлік маңызды жеке қажеттіліктердің фрустрация (қол жеткізудің мүмкін еместігі) нәтижесі ретінде сипатталатынын білдіреді.

9 - тақырып. Сыбайлас жемқорлық үшін құқықтық жауаптылық

9.1 Сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтары үшін тәртіптік жауаптылық

Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 366-бабының ескертуі – «Егер сыйлықтың құны екі айлық есептік көрсеткіштен аспаса, осы баптың бірінші бөлігінде көрсетілген адамның бірінші рет сыйлық түрінде мүлікті, мүлікке құқықты немесе өзге де мүліктік пайданы алуы бұрын жасалған заңды әрекеттері (әрекетсіздігі) үшін алдын ала уағдаластық болмаған кезде маңызы аз болуына байланысты қылмыс болып табылмайды және тәртіптік немесе әкімшілік тәртіппен қудаланады» - деп берілген. Атаған құқықтық жауаптылықтардың әрқайсысына жеке-жеке тоқталайық:

Жалпы тәртіптік жауапкершілік – еңбек тәртібін бұзушыға құқықтық ықпал ету нысаны. Тәртіптік жаза қолданудан көрініс табады. Тәртіптік жауапкершілікке еңбек тәртібін бұзған жағдайда (себепсіз жұмысқа келмеу, еңбектік міндеттерді орындамау немесе тиісінше орындамау) еңбек шартымен жұмыс істеп жүрген еңбеккер тартылады. Мемлекет қызметкерлер үшін лауазымдық өкілеттілік шегінен шығу мен мемлекеттік қызметте болуға байланысты шектеулерді сақтамау да тәртіптік жауапкершілікке әкелуі мүмкін. Тәртіптік жазаның ескерту, сөгіс, қатаң сөгіс, қызметінен босату сияқты түрлері бар. Мемлекет қызметшіге бұларға қоса тәртіптік жаза ретінде қызметіне сәйкессіздігі туралы ескерту берілуі мүмкін. Тәртіптік жаза қолданылмас бұрын еңбеккерден жазбаша түсініктеме алынады және тәртіп бұзушылықтың деңгейі, оны жасау кезіндегі мән-жайлар және еңбеккердің біліктілігі мен мінез-құлқы ескерілуге тиісті. Бір тәртіп бұзушылыққа бір тәртіптік жаза қолданылады. Тәртіптік жаза қолдану туралы бұйрық немесе қаулы еңбеккерге жарияланады. Мұндай бұйрық немесе қаулыны шағымдау тәртібі еңбек заңнамасында белгіленген. Кейбір қызметкерлер санатына қызмет ерекшелігіне орай тәртіп жарғысына сәйкес арнайы тәртіптік жазалар қолданылуы мүмкін.

Тәртіптік жаза қолдану үшін сыбайлас жемқорлық субъектісінің тәртіптік теріс қылық жасағаны негіз болады.

Уәкілетті адамның тәртіптік теріс қылық жасағаны үшін сыбайлас жемқорлықтың субъектісіне Занда көзделген тәртіптік жаза қолданылуы мүмкін.

Тәртіптік жаза жасалған тәртіптік құқық бұзушылықтың ауырлығына, оны жасаған адамның кінәсінің дәрежесіне сәйкес келуі тиіс.

Тәртіптік жазаның түрін анықтау кезінде мыналар жиынтықта ескеріледі:

- 1) құқық бұзушылықтың мазмұны мен сипаты;
- 2) құқық бұзушылық жасалған жағдайлар (оны жасау уақыты, орны, тәсілі және басқа жағдайлары), әкімшілік мемлекеттік қызметшінің кінәсі;
- 3) жасалған теріс қылық салдарынан болған немесе болуы мүмкін теріс салдар;
- 4) оны жасаған адамның бұрынғы тәртібі;
- 5) тиісті қызмет саласындағы жұмыс тәжірибесі;
- 6) сыбайлас жемқорлық субъектісінің жеке басын сипаттайтын басқа жағдайлар.

Тәртіптік жазаның келесі түрлері бар:

ескерту;

сөгіс;

қатаң сөгіс;

толық емес ресми сәйкестік туралы ескерту;

төмендету;

атқарған қызметінен босату.

Тәртіптік жазалар қолдану тәртібі

Уәкілетті тұлға келесі шешімдерді қабылдайды:

- 1) тиісті тәртіптік жаза қолданады;
- 2) жаза қолдану мерзімдері ішінде материалдарды қосымша қызметтік тергеуге жібереді;
- 3) тәртіптік жаза қолданбайды.

Қосымша қызметтік тергеу материалдарын Комиссия басқа құрамда қарайды.

Тәртіптік жаза қолданылған адамға тиісті мемлекеттік органның персоналды басқару қызметі (кадр қызметі) қол қоюға қарсы жаза қолдану туралы акті шығарылған күннен бастап үш жұмыс күні ішінде хабарлайды. Жазаға тартылған адам бас тартқан жағдайда, оның қолымен танысуды растау үшін бұл туралы жаза қолдану актісіне тиісті жазба енгізіледі немесе акт жасалады.

Егер адамды жаза қолдану актісімен таныстыру мүмкін болмаса, персоналды басқару қызметі (кадр қызметі) оған актінің көшірмесін хабарлама жібере отырып хатпен жібереді.

Берілген тәртіптік жаза сыбайлас жемқорлық субъектісіне тиісті мемлекеттік органның, оның алқасының отырысында немесе осы санкцияны қолданған уәкілетті адам анықтаған қызметкерлердің қатысуымен жариялануы мүмкін.

Егер қызметтік тергеу нәтижесінде сыбайлас жемқорлықтың субъектісі қылмыстық құқық бұзушылықтың немесе әкімшілік құқық бұзушылықтың белгілері бар іс-әрекеттерді жасады деген қорытынды жасалса, уәкілетті тұлға алынған материалдарды дереу құқық қорғау органдарына немесе басқа органдарға береді.

Құқық қорғау органы мемлекеттік қызметшіге қатысты қылмыстық іс бойынша іс жүргізуді тоқтатқан, бірақ егер оның әрекетінде тәртіптік теріс қылық белгілері болса, іс бойынша материалдар уәкілетті органға жіберіледі.

Тәртіптік жазалар уәкілетті тұлғаның бұйрықтарымен, өкімдермен тағайындалады.

Тәртіптік жаза қолдану туралы актіде жаза тағайындалған адам, жаза қолданылатын қылмыс және жазаның түрі көрсетіледі.

Персоналды басқару қызметі (кадр қызметі) тәртіптік жаза қолданғаны туралы акт танысу үшін тәртіптік жауапкершілікке тартылатын әкімшілік қызметкердің құрылымдық бөлімшесінің тікелей басшысына және мемлекеттік органның басшылығына жіберіледі.

Алынбаған тәртіптік жазалар туралы мәліметтер мен актілер мемлекеттік органның персоналды басқару қызметінде (кадр қызметінде) қызметкердің іс-тәжірибесін енгізу арқылы тіркеуге жатады.

Мемлекеттік қызметтің беделін түсіретін тәртіптік теріс қылық жасаған қызметкерлерге уәкілетті адам қолданған тәртіптік жазалар туралы ақпаратты персоналды басқару қызметі (кадр жұмысы бөлімі) міндетті түрде ұсынуға жатады құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі уәкілетті органға.

Мемлекеттік әкімшілік қызметшілердің тәртіптік жауапкершілікке тартылған кездегі құқықтарының кепілдіктері.

Тәртіптік жауапкершілікке тартылатын әкімшілік мемлекеттік қызметшінің өкілі болуы мүмкін.

Шағымдарды іс-әрекеттеріне шағым жасалып жатқан уәкілетті тұлғаға жіберуге тыйым салынады.

Тәртіптік жаза қолдану туралы шешімге шағым оның орындалуын тоқтатпайды.

Тәртіптік жазалау шаралары Кодекстің 65-бабына сәйкес қолданылуы тиіс.

Тәртіптік теріс қылық анықталған кезде тікелей, бірақ ол анықталған күннен бастап бір айдан кешіктірілмей қолданылады. Тәртіптік теріс қылық анықталған күн деп, жұмыскер бағынышты болған адамға (тікелей басшыға) немесе өзге адамға тәртіптік теріс қылық жасалғаны туралы мәлім болған күн есептеледі.

Тәртіптік теріс қылық жасаған жұмыскер еңбекке уақытша қабілетсіз болса, мемлекеттік немесе қоғамдық міндеттерді атқару уақытына жұмыстан босатылса, демалыста немесе вахта-аралық демалыста жүрсе; іссапарда болған жағдайда; жаза теріс қылық жасаған күннен бастап бір айдан кешіктірілмей қолданылады. Бұл ретте, жоғарыда көрсетілген жағдайлар бойынша жұмыста болмаған жұмыскерге тәртіптік жазаға тартудың мерзімінің ұзақтығы тоқтатылады.

Тәртіптік жаза қолдану туралы акт ол шығарылған күнінен бастап үш жұмыс күні ішінде тәртіптік жазаға тартылған жұмыскерге қолын қойғызып хабарланады. Жұмыскер жұмыс берушінің актісімен танысқанын қол қойып растаудан бас тартқан жағдайда, тәртіптік жаза қолдану туралы актіде ол туралы тиісті жазба жасалады. Жұмыскерді жұмыс берушінің тәртіптік жаза қолдану туралы актісімен жеке таныстыруға мүмкіндік болмаған жағдайда, жұмыс берушінің актісі шығарылған күннен бастап үш жұмыс күні ішінде жұмыскерге хабарламасы бар хатпен тәртіптік жаза қолдану туралы актінің көшірмесін жіберуге міндетті. Егер жұмыскер тәртіптік жаза заңсыз қолданылды деп есептесе немесе басқа да себептерге байланысты өзіне тәртіптік жаза қолданумен келіс-песе, ол ҚР заңнамасымен анықталған тәртіппен шағымдануға құқылы.

Тәртіптік жазаны мерзімінен бұрын алып тастау ҚР Еңбек Кодексінің 66-бабының 5-тармағымен қарастырылған. Тәртіптік жазаны мерзімінен бұрын алып тастауға қызметкердің жүріс-тұрысы, оған берілген міндеттерді уақытылы және адал ниетпен орындауы негіз болады.

Тәртіптік жаза қолдану мерзімі ол қолданылған күннен бастап алты айдан аспайды.

9.2 Сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтары үшін әкімшілік жауаптылық

Әкімшілік сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық

Соңғы онжылдық мемлекетіміздің «ұлттық қауіпсіздігіне тікелей қауіп төндіретін» негізгі көздердің бірін білдіретін сыбайлас жемқорлық мәселелерін зерттеуге және жемқорлыққа қарсы күрестің құқықтық шараларын жетілдіруге деген жоғары қызығушылықпен сипатталады.

Мемлекеттік билік органдарында сыбайлас жемқорлық азаматтардың конституциялық құқықтары мен мүдделеріне нұқсан келтіреді, демократиялық ұстанымдары мен құқықтық тәртіпті бұзады, мемлекеттік аппараттың қызметін төмендетеді, мемлекеттік реформаларды өткізуге кедергі келтіреді, сайып келгенде, азаматтардың билікке сенімін жояды.

«Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы» Заңның 2-бабының 1-бөлігінде сыбайлас жемқорлық деп мемлекеттік міндеттерді атқаратын адамдардың, сондай-ақ соларға теңестірілген адамдардың лауазымдық өкілеттігін және соған байланысты мүмкіндіктерін пайдалана отырып не мүліктік пайда алу үшін олардың өз өкілеттіктерін өзгеше пайдалануы, жеке өзі немесе делдалдар арқылы заңда көзделмеген мүліктік игіліктер мен артықшылықтар алуы, сол сияқты бұл адамдарға жеке және заңды тұлғалардың аталған игіліктер мен артықшылықтарды құқыққа қарсы беруі арқылы оларды сатып алуы ұғынылады.

Бұл ретте, ең алдымен, сыбайлас жемқорлық әкімшілік құқық бұзушылық пен сыбайлас жемқорлық қылмыстық құқық бұзушылық арасындағы салдардың ауырлық дәрежесі бойынша нақты бағытты жүргізу қажет.

Сыбайлас жемқорлықпен күрестің халықаралық тәжірибесі сыбайлас жемқорлық сипаттағы әкімшілік құқық бұзушылық үшін әкімшілік жауапкершілікті белгілейтін ұлттық заңнамадағы нормаларды белсенді дамытуды, қылмыстық жауапкершілік шараларының алдында алдын алу шараларының басымдығын дәлелдеп отыр.

Мемлекеттік қызметшілердің моральдық мінез-құлық стандарттарын тәртіптік, қылмыстық және әкімшілік ықпал ету шараларының көмегімен тұрақты қолдау керек. Мұндай шаралар қылмыстық жауапкершілікке қарағанда тиімдірек, өйткені оларды қолдану жедел рәсімге байланысты; мемлекет тарапынан елеулі материалдық шығынды және құқық қорғау органдарының күш-жігерін талап етпейді; мемлекет ұстануы тиіс жазалау- тәрбие саясатының негізгі қағидаттарының біріне толық сәйкес келеді, жаза неғұрлым тиімдірек болса, соғұрлым ол тезірек қолданылады. Сонымен қатар, жасалған құқық бұзушылық үшін жаза қолдану процесі ұзағырақ болса, ол жазасыз қалады деген ықтималдық көп болады.

Қазақстан Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған Құқықтық саясат тұжырымдамасында әкімшілік құқығының маңызды құрамдас бөлігі ретінде әкімшілік-деликт құқығы қаралады, оның дамуы әкімшілік құқық бұзушылық туралы заңнаманы жаңартумен байланысты. Мұндай заңдардың негізіне, Тұжырымдамада атап көрсетілгендей, адам және азаматтың құқықтары мен бостандықтары туралы, тікелей қолданыстағы заңдардың мәнін, мазмұнын және қолданылуын анықтайтын конституциялық нормаларды тану жатуға тиіс.

Әкімшілік құқық бұзушылық туралы заңнаманың маңызды міндеттерінің бірі бұзылған құқықтарды қалпына келтіру, әкімшілік- құқықтық шаралармен қоғамдағы қақтығыстардың алдын алу болып табылады. Әкімшілік-құқықтық санкцияларды қалыптастыру кезінде, Тұжырымдамада қоғамдық қауіптілік деңгейінің мөлшерін, құқық бұзушылық сипатын бұлжытпай сақтау, әкімшілік-құқықтық және қылмыстық-құқықтық санкцияларды айқын шектеу ұсынылады. Бұл ұсынымдар ерекше өзекті, өйткені көбінесе жасалған құқық бұзушылық үшін мөлшерлестік қағидатын бұзу, әкімшілік репрессивтік санкциялардың қылмыстық санкцияларға айналуы байқалады. Әкімшілік құқық бұзушылық мемлекеттік-биліктік қатынастар саласында, мемлекеттік басқару жүйесінде жиі көрініс табады.

2015 жылғы 1 қаңтардан бастап қолданысқа енгізілген, Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы жаңа кодексінің, (бұдан әрі – ӘҚБТК) «Әкімшілік құқық бұзушылық және әкімшілік жауаптылық» 2-бөлімінің 3-тарауы 25-бабына сәйкес, осы Кодексте сол үшін әкімшілік жауаптылық

көзделген, жеке тұлғаның құқыққа қарсы, кінәлі (қасақана немесе абайсызда жасаған) әрекеті не әрекетсіздігі немесе заңды тұлғаның құқыққа қарсы әрекеті не әрекетсіздігі әкімшілік құқық бұзушылық деп танылады (1-тармақ). Егер бұл құқық бұзушылықтар өзінің сипаты бойынша заңнамаға сәйкес қылмыстық жауаптылыққа әкеп соқпаса, әкімшілік жауаптылық туындайды (2-тармақ).

Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексінде бірқатар сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтар үшін әкімшілік жауапкершілікті көздейтін бірнеше нормалар бар.

Бірақ айта өту керек, жауапкершіліктің басталмауы осы нормаларды бұзу белгіленген қағидалар мен тыйым салуларды толықтай елемегенге әкеледі. Бұл сыбайлас жемқорлық әрекеттерге жатады: белгілі бір мемлекеттік қызметші үшін моральдық-этикалық түсінік бойынша мүмкін емес нәрсе, егер ол өзінің әріптестері үнемі солай әрекет етсе, мүмкін болып табылады.

Осы Кодексте сол үшін әкімшілік жауаптылық көзделген, жеке тұлғаның құқыққа қарсы, кінәлі (қасақана немесе абайсызда жасаған) әрекеті не әрекетсіздігі немесе заңды тұлғаның құқыққа қарсы әрекеті не әрекетсіздігі әкімшілік құқық бұзушылық деп танылады (8, 1-б. 25-бап).

Өзге де әкімшілік құқық бұзушылықтардан айырмашылығы сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық әрқашан қасақана әрекет түрінде жасалады.

Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексте көзделген әкімшілік сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтар құрамын ескере отырып, әкімшілік сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық деп мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілетті тұлғаның немесе оған теңестірілген тұлғаның қоғамға әдейі қауіпті әрекеті, өзінің өкілеттігіне кіретін іс-әрекет (әрекетсіздік) үшін сол тұлғаның пайдасына материалдық игіліктерді жеке өзі немесе делдал арқылы заңсыз алудан көрінуі, сондай-ақ егер бұл іс-әрекеттерде қылмыстық жазаланатын іс-әрекет белгілері болмаса, сыйақы ұсыну бойынша жеке тұлғаның қасақана іс-әрекеттері түсіндіріледі.

Бұл ұғым сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтың материалдық мазмұнын, заңдық табиғаты мен әлеуметтік мәнін ашады және сол арқылы қоғамдық қауіптілік, құқыққа қайшылық,

жазалану, кінәлілік пен қол сұғушылық объектісі ретіндегі оның белгілерін айқындайды.

Әкімшілік сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық құрамы Кодекстің 34-тарауында баяндалған және алты бапта тіркелген:

– жеке тұлғалардың заңсыз материалдық сыйақы беруі (676-бап);
– мемлекеттік функцияларды атқаруға уәкілетті тұлғаның не оған теңестірілген тұлғаның заңсыз материалдық сыйақы алуы (677-бап);

– заңды тұлғалардың заңсыз материалдық сыйақы беруі (678-бап);

– мемлекеттік органдар мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарының заңсыз кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыруы және заңсыз кірістер алуы (679-бап);

– мемлекеттік органдар басшыларының сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес бойынша шара қолданбауы (680-бап);

– бұрын сыбайлас жемқорлық қылмыс жасаған тұлғалардың жұмысқа қабылдануы (681-бап).

Әкімшілік сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтар құрамы.

Осындай құқық бұзушылықтардың құрамы өзара негізделген және өзара байланысты төрт элементтен тұрады: субъект, объект, объективті жағы және субъективті жағы.

Субъект – бұл құқық бұзушылық жасаған және заңда белгіленген белгілері бар құқықтық жауапкершілікті атқаруға қабілетті адам (8, 26, 28, 30-34 баптар).

Барлық сыбайлас жемқорлық әрекеттер оларды арнайы субъектінің – мемлекет функцияларын орындауға уәкілеттік берілген тұлғаның және оған теңестірілген тұлғаның жасауын болжайды.

Мемлекеттік міндеттерді атқаруға уәкілетті адамдарға:

1) мәслихаттардың депутаттары;

2) Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызмет туралы заңнамасына сәйкес барлық мемлекеттік қызметшілер жатады.

3. Мемлекеттік міндеттерді атқаруға уәкілетті адамдарға:

1) жергілікті өзін-өзі басқару органдарына сайланған адамдар;

2) заңда белгіленген тәртіппен Қазақстан Республикасының Президентігіне, Қазақстан Республикасының Парламенті мен мәслихаттардың депутаттығына кандидаттар ретінде тіркелген азаматтар, сондай-ақ жергілікті өзін-өзі басқару сайланбалы органдарының мүшелері;

3) жергілікті өзін-өзі басқару органдарында тұрақты немесе уақытша жұмыс істейтін, еңбегіне ақы Қазақстан Республикасының мемлекеттік бюджет қаражатынан төленетін қызметшілер;

4) мемлекеттік ұйымдарда және жарғғылық капиталындағы мемлекеттің үлесі елу пайыздан көп болатын ұйымдарда, оның ішінде акционері мемлекет болып табылатын ұлттық басқарушы холдингтерде, ұлттық холдингтерде, ұлттық компанияларда, ұлттық даму институттарында, олардың дауыс беретін акцияларының (қатысу үлестерінің) елу пайызынан астамы өздеріне тиесілі еншілес ұйымдарында, сондай-ақ дауыс беретін акцияларының (қатысу үлестерінің) елу пайызынан астамы көрсетілген еншілес ұйымдарға тиесілі заңды тұлғаларда басқару функцияларын атқаратын адамдар;

5) Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің және оның ведомстволарының қызметшілері теңестіріледі.

Осы Заңда мемлекеттік ұйымдарда және жарғғылық капиталында мемлекеттің үлесі елу пайыздан көп болатын ұйымдарда, оның ішінде акционері мемлекет болып табылатын ұлттық басқарушы холдингтерде, ұлттық холдингтерде, ұлттық компанияларда, ұлттық даму институттарында, олардың дауыс беретін акцияларының (қатысу үлестерінің) елу пайызынан астамы өздеріне тиесілі еншілес ұйымдарында, сондай-ақ дауыс беретін акцияларының (қатысу үлестерінің) елу пайызынан астамы көрсетілген еншілес ұйымдарға тиесілі заңды тұлғаларда басқару функцияларын атқаратын адамдар болып көрсетілген ұйымдарда тұрақты, уақытша немесе арнаулы өкілеттік бойынша ұйымдастырушылық-өкімдік немесе әкімшілік-шаруашылық функцияларды атқаратын адамдар танылады.

Ұйымдастырушылық-әкімшілік міндеттер деп адамдардың заңнамада және ұйымның атқарушы органының құрылтай құжаттарында көзделген өкілеттіктерді жүзеге асыру жөніндегі қызметі түсініледі. Бұл міндеттерге ұжымға жалпы басшылық жасау, кадрларды орналастыру және іріктеу, бағынышты адамдардың жұмысын ұйымдастыру және бақылау, көтермелеу және тәртіптік жазалар қолдану шараларын қолдану арқылы еңбек тәртібін сақтау жатады.

Әкімшілік-шаруашылық міндеттер деп толық материалдық жауаптылық жүктелген тұлғалардың берілген өкілеттіктердің шегінде мүлікті, соның ішінде ұйымның балансындағы және банк

шоттарындағы ақшаны басқару және оларға билік ету жөніндегі қызметті жүзеге асыруы түсініледі.

Сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық субъектілеріне лауазымды және мемлекеттік міндет атқаруға уәкілетті өзге де адамдарды немесе оларға теңестірілген адамдарды сатып алуды жүзеге асырушы, сол сияқты оларға заңға қайшы мүліктік игіліктер мен артықшылықтар беретін жеке және заңды тұлғалар да жатады (2, 3-баптың 4-тармағы).

«Мемлекеттік қызмет туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 1-бабы 12) тармақшасында мемлекеттік қызметші ұғымына анықтама берілген, «мемлекеттік қызметші – мемлекеттік органда Қазақстан Республикасының заңнамасында белгіленген тәртіппен республикалық немесе жергілікті бюджеттерден не Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің қаражатынан ақы төленетін лауазымды атқаратын және мемлекеттің міндеттері мен функцияларын іске асыру мақсатында лауазымдық өкілеттіктерді жүзеге асыратын Қазақстан Республикасының азаматы».

ҚР ӘҚБтК 28-бабына сәйкес, әкімшілік жауаптылыққа: әкімшілік құқық бұзушылық аяқталған немесе оның жолын кескен кезде он алты жасқа толған, ақыл-есі дұрыс жеке тұлға, сондай-ақ заңды тұлға жатады. Бұл ереже негізінен сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық субъектілеріне де қолданылады. Сыйақы берушінің мүддесі үшін құқыққа қарсы іс-әрекеттер жасағаны үшін лауазымды адамға сыйақы беретін субъект 16 жасқа толған жеке тұлға, сондай-ақ заңды тұлға болуы мүмкін. Заңды тұлғаның әкімшілік жауапкершілігінің ерекшелігі заңды тұлғаның атынан құқыққа қарсы сыйақыны заңды тұлғаның атқарушы органының басшысы не заңды тұлғаның атқарушы органы атынан өзге жеке тұлғаның ұсынуын білдіреді.

ҚР ӘҚБтК 29-бабына сәйкес, осы Кодексте көзделген құқыққа қарсы іс-әрекет жасаған кезде ақыл-есі дұрыс емес жағдайда болған, яғни өз әрекеттерінің (әрекетсіздігінің) нақты сипаты мен қауіптілігін сезіне алмаған немесе оларды созылмалы психикалық ауруының, психикасының уақытша бұзылуының, ақыл-есі кемдігінің немесе психикасының өзге де сырқатты жай-күйінің салдарынан басқара алмаған жеке тұлға әкімшілік жауаптылыққа жатпайды.

Сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық жасаған тұлғаны әкімшілік және өзге де заңмен көзделген жауапкершіліктен оның есі

дұрыс емес болуына байланысты босату үшін негіз ретінде тек сот-психиатриялық сараптаманың қорытындысы болуы мүмкін. Егер әкімшілік сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық жасаған оның адамның есі дұрыс емес екендігі белгілі болған жағдайда іс бойынша іс жүргізуді бастауға болмайды, ал басталған іс құқық бұзушылық құрамы болмауына байланысты қысқартылуға жатады.

«Мемлекеттік қызмет туралы» Заңның 1-бабы 12) тармақшасы бойынша шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдар мемлекеттік қызметшілер болуы мүмкін емес.

Барлық сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтардың объектілері мемлекет функцияларын орындауға уәкілетті тұлғалардың қызметтік өкілеттігін жүзеге асыруының белгіленген тәртібі болып табылады.

Сонымен қатар, әрбір нақты сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылыққа уәкілетті тұлғалардың мемлекет функцияларын орындауына байланысты оның тікелей объектісі болады. Мысалы, мемлекет функцияларын орындауға уәкілетті тұлғалардың заңды және жеке тұлғаларға ақпаратты ұсынуының белгіленген тәртібі; осы адамдардың өзге де тұлғалардың кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыру кезінде жәрдемдесуінің белгіленген тәртібі және т. б.

Барлық сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтардың объективті жағы әрекет етуімен (мысалы, заңсыз кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыруы; мемлекеттік органдар мен жергілікті өзін-өзі басқару заңсыз кірістер алуы) немесе әрекетсіздігімен (сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес бойынша мемлекеттік органдар басшыларының шара қолданбауы) сипатталады.

Сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтардың субъективті жағы тікелей ниетпен сипатталады: кінәлі адам өзінің қоғамға қауіптілігін және өзі жасаған әрекеті немесе әрекетсіздігінің және оны жасағысы келетін істің заңға қайшы екенін сезінеді. Сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтың кейбір құрамдарына мақсат және мотив тән. Бірде-бір сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық абайсызда жасалмайды.

Мемлекеттік қызметте мүдделер қақтығысының аса қауіпті нысандары болып табылатын, ең көп таралған құқық бұзушылық қатарына мемлекеттік қызметкерлердің заңсыз кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыруын, мемлекеттік функцияларды атқаруға уәкілетті тұлғаның не оған теңестірілген тұлғаның жеке немесе

заңды тұлғалардан заңсыз материалдық сыйақы алуын жатқызуға болады.

Әкімшілік жауапкершілік және оның түрлері әкімшілік құқық бұзушылық құрамының элементтеріне жатпайды, заңды жауапкершілік түрі ретінде әкімшілік құқық бұзушылықтың белгісі болып табылады.

Жекелеген мемлекеттік міндеттерді атқару тәртібі туралы заңдарға сәйкес, (мәслихат депутаттарының, судьялардың мәртебесі, мемлекеттік қызметшілердің жекелеген санаттарының қызмет өткеруі туралы, сыбайлас жемқорлыққа байланысты өзге де ықтимал құқық бұзушылық субъектілері туралы) сыбайлас жемқорлықтың алдын алуға бағытталған шектеулер мен тыйым салу көзделетін басқа да құқықтық нормалар белгіленуі мүмкін.

«Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 3-бабында көрсетілген субъектілер сыбайлас жемқорлыққа байланысты сыбайлас жемқорлық іс-әрекеттерді және өзге де әрекеттерді жасағаны үшін ҚР ӘҚБтК негізінде әкімшілік жауапкершілікке тартылады.

Судьялар, Қазақстан Республикасы Парламентінің депутаттары және өзге де көрсетілген саяси мемлекеттік қызметшілер әкімшілік құқық бұзушылық жасағаны үшін Кодекс негізінде әкімшілік жауаптылыққа тартылады, бірақ олардың мәртебесі туралы тиісті заң актілерінде белгіленген арнайы рәсімдер алдын ала сақталады.

Әкімшілік сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық жасағаны үшін ҚР ӘҚБтК-де әкімшілік құқық бұзушылық жасалған күнгі айлық есептік көрсеткіштің қатаң бекітілген көлемінде әкімшілік айыппұл түріндегі әкімшілік жаза ғана белгіленген.

Бірінші сатыдағы соттың судьясы немесе апелляциялық сатыдағы соттың судьясы жеке тұлға жасаған (мүліктік игіліктер түрінде сыйақы алған немесе берген) әкімшілік сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық туралы істі қарау кезінде, егер осы тұлғаға қатысты оның жауапкершілігін жеңілдететін мән-жайлар болса және мұндай жауапкершілікті ауырлататын мән-жайлар жоқ болса, әкімшілік айыппұл сомасын қысқартуға, бірақ айыппұлдың жалпы сомасының отыз пайызынан аспайтындай етіп қысқартуға құқылы қысқартуға құқылы екенін ескеру қажет (8, 819-баптың 2-бөлігі). Заңды тұлғаларға қатысты әкімшілік айыппұлдың мөлшерін қысқарту көзделмеген.

Әкімшілік сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық жасағаны үшін Кодексте жеке және заңды тұлғаларға қатысты әкімшілік жазаның өзге де негізгі немесе қосымша түрін қолдану мүмкіндігі көзделмеген.

Әкімшілік сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық үшін әкімшілік жаза тағайындау қағидасы ҚР ӘҚБтК-нің 7-тарауымен реттеледі. Оларға сәйкес әкімшілік жаза:

- ҚР ӘҚБтК-нің 676–681-баптарында белгіленген санкциялар шегінде сот қолданады;

- әкімшілік сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық сипатына, оның жасалу мән-жайларына, құқық бұзушының жеке тұлғасына сәйкес, әділ болуы тиіс;

- жеке тұлғаға әкімшілік сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық жасаған адамның сипатын, айыпталушының жеке басын, ескере отырып, оның ішінде құқық бұзушылық жасағанға дейінгі және кейінгі мінез- құлқын, мүліктік жағдайын, мән-жайларын ескере отырып, жеңілдететін және ауырлататын жауапкершілік жүктеледі;

- заңды тұлғаға әкімшілік сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық сипатын ескере отырып, ұйымдық-құқықтық нысанындағы жаза қолданылады;

- бір тұлға екі немесе одан да көп әкімшілік сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық жасаған жағдайда әрбір құқық бұзушылық үшін жеке- жеке қолданылады;

- егер адам бір мезгілде бір судья қарастыратын бірнеше әкімшілік сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық жасаған болса, Кодекстің 44-бабы 2-бөлігінде көзделген әкімшілік айыппұлдың үш мәрте мөлшерінен аспауы тиіс;

- әкімшілік сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық жасаған жеке тұлға, егер оны жасау күнінен бастап бір жыл өтсе, ал заңды тұлға – егер оны жасау күнінен бастап үш жыл өтсе, жауаптылыққа тартылмайды (8, 62-баптың 2-бөлігі). Қылмыстық істі тоқтатқан жағдайда, егер тұлға әрекеттерінде әкімшілік сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық белгілері болса, бұл тұлға қылмыстық істі тоқтату туралы қаулы шыққан күннен бастап үш айдан кешіктірмей, әкімшілік жауапкершілікке тартылуы мүмкін.

Әкімшілік сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылыққа қатысты ұзаққа созылған немесе жалғасқан әкімшілік құқық бұзушылық

үшін есептелетін әкімшілік жауапкершілікке тартудың ескіру мерзімі қолданылмайды.

Егер бұрын жасалған әрекет үшін әкімшілік жаза қолданылған күннен бастап бір жыл ішінде жаңа іс-әрекет жасалса, тұлға әкімшілік сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықты қайтадан жасаған болып саналады. Әкімшілік сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық жасағаны үшін әкімшілік жауапкершілікке тарту туралы қаулыны судья шығарған күн құқықтық мәннің қайталану белгісін білдіреді.

Осы адамды әкімшілік айыппұл түрінде әкімшілік жауапкершілікке тарту туралы судьяның қаулысы толық орындалған күннен бастап бір жыл ішінде тұлға әкімшілік сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықты жасаған болып саналады. Қаулы әкімшілік жауапкершілікке тартылған тұлғаның ерікті түрде немесе мәжбүрлеу тәртібімен орындалуы мүмкін, ол жалақысынан әкімшілік айыппұл сомасын ұстап қалу жолымен немесе жеке, үлестік немесе бірлескен меншік құқығындағы құқық бұзушыға тиесілі мүлікті өндіріп алу арқылы жүзеге асырылады.

ҚР ӘҚБтК-де қосымша әкімшілік жаза ретінде әкімшілік құқық бұзушылықты жасау құралы болған затты, сондай-ақ әкімшілік құқық бұзушылық жасау салдарынан алынған мүлікті тәркілеу қарастырылған, бірақ әкімшілік жазаның сол түрі үшін Кодекстің тиісті баптарымен санкция көзделген жағдайда жүзеге асырылады (8, 41-баптың 1-бөлігі 3) тармағы, 45-бап).

Алайда, әкімшілік сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық үшін сыйақы мәні (негізсіз баю) болып табылатын мүлікті тәркілеу көзделмеген.

9.3 Сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтары үшін қылмыстық жауаптылық

Қылмыстық сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық

Қазіргі заман жағдайында сыбайлас жемқорлық қылмыс жаһандық жалпы адамзаттық проблемаға айналды, осыған байланысты, оған қарсы іс-қимылдың жаңа ережелерін әзірлеудің өткір қажеттілігі туындап отыр.

Интернеттің дамуы жаһандық әлемдік нарықтың туындауына алып келді, коммуникациялардың көмегімен сыбайлас жемқорлық қызметінен, оларды шетелде жасырудан түскен кірістерді қолма-

қол ақшаға айналдыру және заңдастыру мүмкіндіктері артты. Көптеген елдерде осы үрдісті белең алып, сыбайлас жемқорлыққа қарсы заңнама базасын жаңғырту басталды.

2003 жылы қабылданған БҰҰ Конвенциясы сыбайлас жемқорлыққа қарсы негізгі нормативтік құқықтық актіні білдіреді, онда әлем елдерінің сыбайлас жемқорлыққа қарсы ұлттық заңнамасын әзірлеу бағдарлары мен бағыттары көрсетілген. «Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігі туралы» 2012 жылғы 6 қаңтардағы ҚР Заңының 6-бабында сыбайлас жемқорлық еліміздің ұлттық қауіпсіздігіне төнетін негізгі қауіп құрамында көрсетіледі.

Осы жағдайда көптеген елдердің қылмыстық заңнамасы көлемін ұлғайту үрдісіне ие болды. 1997 жылы қабылданған және 2014 жылдың соңына дейін қолданыста болған Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі 393 баптан, 2015 жылғы 1 қаңтардан бастап күшіне енген жаңа Қылмыстық кодексе 467 баптан тұрады.

Қазақстан Республикасының қылмыстық заңнамасы бойынша сыбайлас жемқорлық қылмыстар жүйесі

Сыбайлас жемқорлық билікті және онымен байланысты мүмкіндіктерді мемлекет, бүкіл қоғамның мүддесі үшін емес, жекелеген адамдардың немесе адамдар тобының мүддесі үшін пайда мен артықшылық көру мақсатында пайдалануды көздейді. Сыбайлас жемқорлықтың ең қауіпті нысандары қылмыс ретінде сараланады.

Қолданыстағы ҚР Қылмыстық кодексінде сыбайлас жемқорлық қылмысқа 21 қылмыс құрамы жатқызылған, Қылмыстық кодекстің 1997 жылғы редакциясында 17 құрамы болды. 15-тарауда «Мемлекеттік қызмет және мемлекеттік басқару мүдделеріне қарсы сыбайлас жемқорлық және өзге де қылмыстар» 11 қылмыс құрамының 9-ы сыбайлас жемқорлыққа жатқызылған. Бұл тарауда сыбайлас жемқорлық қылмысқа ҚР ҚК-нің 363-бабында «Лауазымды адамның өкілеттіктерін иемденіп алу» және 371-бабында «Салғырттық» көзделген қылмыстар жатқызылмайды.

6-тарауда «Меншікке қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтар» сыбайлас жемқорлыққа екі қылмыс жатқызылған: 1) сеніп тапсырылған бөтен мүлікті иеленіп алу немесе талан-таражға салу (ҚР ҚК 189-бабының 1-бөлігі 2-тармағы); 2) алаяқтық (ҚР ҚК 190-бабының 3-бөлігі 2-тармағы). Екі жағдайда да сыбайлас жемқорлық

қылмыс құрамы үшін: «мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілеттік берілген адам не оған теңестірілген адам не лауазымды адам не жауапты мемлекеттік лауазымды атқаратын адам жасаған алаяқтық, егер ол өзінің қызмет бабын пайдалануымен ұштасса» деген міндетті саралау белгісі бар.

8-тарау «Экономикалық қызмет саласындағы қылмыстық құқық бұзушылықтар» алты сыбайлас жемқорлық қылмыс құрамын қамтиды: 1) жалған кәсіпкерлік (ҚР ҚК 215-бабының 2-бөлігі 3-тармағы); 2) іс жүзінде жұмыстар орындалмай, қызметтер көрсетілмей, тауарлар тиеп-жөнелтілмей шот-фактура жазу бойынша әрекеттер жасау (ҚР ҚК 216-бабы 2-бөлігі 4-тармағы); 3) қаржылық (инвестициялық) пирамиданы құру және оған басшылық ету (ҚР ҚК 217-бабы 3-бөлігі 1-тармағы); 4) Қылмыстық жолмен алынған ақшаны және (немесе) өзге мүлікті заңдастыру (жылыстату) (ҚР ҚК 218-бабы 3-бөлігі 1-тармағы); 5) экономикалық контрабанда (ҚР ҚК 209-бабы 3-бөлігі 1-тармағы); 6) рейдерлік (ҚР ҚК 249-бабы 3-бөлігі 2-тармағы). Барлық жағдайларда да сыбайлас жемқорлық қылмыс құрамы үшін: «мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілеттік берілген адам не оған теңестірілген адам не лауазымды адам не жауапты мемлекеттік лауазымды атқаратын адам жасаған алаяқтық, егер ол өзінің қызмет бабын пайдалануымен ұштасса» деген міндетті саралау белгісі бар.

11-тарауда «Халық денсаулығына және имандылыққа қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтар» сыбайлас жемқорлыққа бір қылмыс жатқызылған: «мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілеттік берілген адамның не оған теңестірілген адамның заңсыз ойын бизнесін ұйымдастыруы, егер ол өзінің қызмет бабын пайдалануымен, жеңілдіктер мен артықшылықтар берумен ұштасса» (ҚР ҚК 307-бабы 3-бөлігі 3-тармағы).

16-тарауда «Әскери қылмыстық құқық бұзушылықтар» сыбайлас жемқорлыққа үш қылмыс жатқызылған: 1) билікті теріс пайдалану; 2) билікті асыра пайдалану; 3) биліктің әрекетсіздігі (ҚР ҚК 450, 451-баптары, 452-баптың 2-бөлігі 2-тармағы).

Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 3-бабы 3-тармағы сыбайлас жемқорлық қылмыстардың толық тізбесін айқындайды.

Парақорлықтың жалпы сипаттамасы

Сыбайлас жемқорлық – бұл жеке мақсаттарда пайда көру үшін мемлекеттік билікті асыра пайдалану. Сыбайлас жемқорлықтың

мұндай анықтамасы БҰҰ Бас ассамблеясы 1979 жылы 17 желтоқсанда қабылдаған құқықтық тәртіпті сақтау бойынша лауазымды тұлғалардың мінез-құлық Кодексінде қамтылған.

Парақорлық сыбайлас жемқорлықтың қауіпті және көп тараған көріністерінің бірі болып табылады. ҚР ҚК 366-бабының 1-бөлігіне сәйкес, пара алудың объективтік жағы мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілеттік берілген адамның не оған теңестірілген адамның немесе жауапты мемлекеттік лауазымды атқаратын адамның не лауазымды адамның, сол сияқты шет мемлекеттің немесе халықаралық ұйымның лауазымды адамының пара берушінің немесе оның өкілі болған адамдардың пайдасына жасаған әрекеттері (әрекетсіздігі) үшін, егер мұндай әрекеттер (әрекетсіздік) осы адамның қызметтік өкілеттіктеріне кіретін болса не ол лауазымдық жағдайына байланысты осындай әрекеттерге (әрекетсіздікке) ықпал жасай алатын болса, сол сияқты жалпы қамқорлығы немесе жол берушілігі үшін өзіне немесе басқа адамдарға ақша, бағалы қағаздар, өзге мүлік, мүлікке құқық немесе мүлік сипатындағы пайда түрінде жеке өзі немесе делдал арқылы пара алуы болып табылады.

Қарастырылатын қылмыстың объектісі қалыпты, заңмен регламенттелген мемлекеттік билік қызметі және онымен байланысты мемлекеттік қызмет және мемлекеттік басқару мүдделері болып табылады. Қосымша объект – азаматтар мен ұйымдардың заңды мүдделері.

Пара алу түрлері: ашық (шамамен 75 % қолдан қолға немесе делдал арқылы) және жасырылған (25%-ға жуығы заңды іс-әрекеттер сияқты, қарызын қайтару, құмар ойындар және т. б.)

Қорқытып алу тәсілдері: 1) пара берушінің заңды мүдделеріне зиян келтіре алатын іс-әрекеттерді жасау қаупін төндіріп, пара талап ету; 2) оның құқықпен қорғалатын мүдделері үшін зиянды салдарын болдырмау мақсатында ол пара беруге мәжбүр болатын жағдайда соңғының әдейі жеткізуі (рұқсат құжаттарын, виза және және т.б. беруді әдейі созу, қалыс қалу).

Пара беруші өзінің заңды мүдделерін қорғап, пара беруге мәжбүр болған жағдайда, яғни пара беруге мәжбүрлеу белгісі болған жағдайда жауапкершіліктен босатылады.

Айыппұл мөлшері бас бостандығынан айыруға балама ретінде

Параның айтарлықтай мөлшері ҚР ҚК 366-бабының 2-бөлігіне сәйкес, елуден үш мың айлық есептік көрсеткішке дейінгі ақша

сомасын құрайды, бұл параның алпыс еселенген сомасы мөлшерінде айыппұл салуды не үш жылдан жеті жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыруды көздейді. (ҚР ҚК 1997 жылғы редакциясында айтарлықтай мөлшер қарастырылмаған).

Аталған баптың 3-бөлігінде параның ірі мөлшері үш мыңнан он мың айлық есептік көрсеткішке дейінгі ақша сомасын құрайды, бұл параның жетпіс еселенген сомасы мөлшерінде айыппұл салуды не жеті жылдан он екі жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыруды көздейді.

ҚР ҚК 366-бабының 4-бөлігіне сәйкес, аса ірі пара он мың айлық есептік көрсеткіштен жоғары ақша сомасын құрайды, бұл параның сексен еселенген сомасы мөлшерінде айыппұл салуды не он жылдан он бес жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыруды көздейді.

Айыппұл мөлшері тек сыбайлас жемқорлық қылмыстар бойынша ғана емес, жалпы бүкіл Кодекс бойынша ұлғайды, соған қарай жаза түрлері де өзгерді.

ҚР ҚК 366-бабының 1-бөлігінде орташа ауырлықтағы қылмысқа жататын пара алғаны үшін мүлкі тәркіленіп, белгілі бір лауазымдарды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан өмір бойына айыра отырып, параның елу еселенген сомасы мөлшерінде айыппұл салуға не бес жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады. Дәл осы іс-әрекет бойынша ҚР ҚК 2014 жылғы 31 желтоқсанға дейін қолданыста болған 1997 жылғы редакциясында, жеті жүзден екі мың айлық есептік көрсеткішке дейінгі мөлшерде айыппұл салу, не бес жылға дейінгі мерзімге бас бостандығын шектеу, не бес жылға дейінгі мерзімге белгілі бір лауазымдарды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айырып, мүлкі тәркіленіп немесе онсыз нақ сол мерзімге бас бостандығынан айыру көзделген. Қолданыстағы кодексте бас бостандығын шектеу жазалау шарасы ретінде көрсетілмеген, мүлікті тәркілеу және белгілі бір лауазымдарға орналасуға өмір бойы тыйым салу міндетті сипатқа ие.

Сыбайлас жемқорлық қылмыстарды және оларға ұқсас қылмыстарды шектеу

Белгілі бір қылмыстың басқа да қылмыстармен ортақ белгілері әрқашан болады. Сыбайлас жемқорлық қылмыстарды дұрыс ажырату, оларды өзге де ұқсас қылмыстардан ажырата білу, іс-

әрекетті саралау, тиісінше, жазалау шарасы мен оның мөлшерін таңдау үшін маңызды болып табылады.

Пара алу (ҚР ҚК 366-бабы) және лауазымдық өкілеттіктерді теріс пайдалану (ҚР ҚК 361-бабы), көбіне сәйкес келеді: 1) сол бір объектіге байланысты; 2) тек тікелей ниетпен жасалады; 3) оларда бірыңғай субъект – мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілетті тұлға, оған теңестірілген, немесе лауазымды адам. Бірақ, сонымен қатар осы құрамдарының елеулі айырмашылықтары да бар: 1) теріс пайдалану құрамы материалдық (салдары қажет), ал пара алу құрамы формальды (алған сәттен бастап, пара берушінің пайдасына қатысты оның іс-әрекетіне немесе салдарына қарамастан); 2) лауазымды теріс пайдалану тек өз құзыреті шегінде (өз құқықтары мен міндеттері шеңберінде), парада заңсыз іс-әрекеттер (әрекетсіздік) немесе ықпал ету болуы мүмкін.

Пара алу (ҚР ҚК 366-бабы) параға коммерциялық сатып алудан (ҚР ҚК 253-бабы) ерекшеленеді. Субъектісі – ҚР ҚК-нің 253-бабында коммерциялық немесе өзге де ұйымның басқару функцияларын орындайтын адам, ал ҚР ҚК 366-бабында – мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілетті, оған теңестірілген немесе лауазымды адам.

Объектісі – ҚР ҚК-нің 253-бабында мемлекеттік немесе жергілікті өзін-өзі басқару органы болып табылмайтын коммерциялық немесе өзге де ұйымның қызметі. Олардың пәндері сәйкес келеді – бұлар ақша, материалдық құндылықтар. Объективті жағынан айырмашылығы бар, атап айтқанда коммерциялық сатып алу кезінде сатып алу процесі іс-әрекетті жасағанға дейін жүргізіледі, ал пара алу кезінде жасағанға дейін (параға сатып алу) және одан кейін (сыйақы) болуы мүмкін.

Коммерциялық сатып алуда делдалдық жоқ.

Сондай-ақ, пара алуды (ҚР ҚК-нің 366-бабы) заңсыз сыйақы алудан (247-бабы) ажырату қажет. Заңсыз сыйақы алу кезіндегі субъект – бұл мемлекеттік функцияларды атқаруға уәкілетті, оған теңестірілген немесе лауазымды адам болып табылмайтын мемлекеттік ұйымның қызметшісі.

Пара алуды (ҚР ҚК 366-бабы) және алаяқтықтан (ҚР ҚК 190-бабы) ажырату ерекшеліктері, пара алу кезінде құрамының объектісі – мемлекеттік қызмет және басқару мүдделерінен, ал алаяқтық кезінде – меншіктен тұрады, және алаяқтықтың объективті жағы алдау және сенімді теріс пайдалану жолымен

мүлікке ие болу болып табылады. Алаяқтық бойынша құрамның субъектісі – 16 жастан бастап кез келген тұлға, ал пара алу кезінде – мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілетті, оған теңестірілген, немесе лауазымды тұлға.

Пара алу немесе беру кезінде делдал мен сыбайластың айырмашылығы мынада, делдал екі тараппен, ал сыбайласы тек қана біреуімен жұмыс істейді.

Маңыздылығы аз болғаны үшін жауапкершіліктен босату шарттары

Маңызы аз болуына байланысты пара деп саналмауы үшін бір мезгілде мынадай шарттар болуы тиіс: 1) сыйлықтың, қызметтің құны екі айлық есептік көрсеткіштен аспауы тиіс; 2) сыйлықты, қызметті және және т.б. бірінші рет алуы; 3) сыйлық, қызмет, және және т.б. ретіндегі пайданы тараптар арасындағы алдын ала уағдаластық болмаған кезде алу; 4) мүдделі тұлғаның пайдасына бұрын жасалған заңды әрекеттері (әрекетсіздігі) үшін сыйлық, қызмет және және т.б. алу. Осылардың ең болмағанда біреуі жоқ болса, тұлға қылмыстық жауапкершілікке тартылуға тиіс.

Параның қауіптілігі оның сомасында емес (шағын немесе үлкен), оны алу фактісінде. ГФР, Швейцария, Испания және басқа да көптеген Еуропа елдерінде оның маңыздылығының аздығы бойынша бөлінбейді, онда пара-параға сатып алу (алдын ала келісілген) және алдын ала уағдаласпай заңды әрекеті (әрекетсіздігі) үшін пара-алғыс (сыйлық) болып бөлінеді. Тиісінше, пара – алғыс үшін жаза пара – параға сатып алуға қарағанда төмен болады.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың қылмыстық-құқықтық шаралары бойынша шетелдік тәжірибе, бағыт-бағдары және перспективалары

Қолданыстағы қылмыстық заңнамадағы кез келген өзгерістер мен толықтырулар әлеуметтік-экономикалық, криминологиялық факторларға, қолданыстағы заңнаманы қолдану тәжірибесіне байланысты болады. Мысалы, Корея Республикасының ҚК 129-бабында пара алғаны және пара алуға уәде еткені үшін, ал 130-бапта – пара бергені және пара беруге уәде еткені үшін жауапкершілік қарастырылған. Француз Республикасы ҚК-нің 433-1 және 433-2-баптарында пара алуға уәде еткені және пара бергені үшін жауапкершілік көзделген, ал қылмыс мәні ретінде мемлекеттік наградаларды, лауазымдарды, мердігерлікті алу немесе табыстау

қарастырылған. Швецияның ҚК 20-тарауының 2-бабында қызметшінің пара қабылдауға уәде еткені үшін жауапкершілік көзделген. АҚШ-та жария қызметшілерге арналған сыбайлас жемқорлық субъектілері және коммерциялық паракорлық субъектілері деп бөлу қарастырылған, соңғысына адвокаттар, дәрігерлер, бухгалтерлер, коммерциялық бірлестіктер директорлары жатады. Америкалық заңнамаға сәйкес, партиялық лауазымды тұлғалар сыбайлас жемқорлық қылмыс жасағаны үшін мемлекеттік қызметшілермен қатар жауап береді, өйткені қоғамдық қызығушылықтың бұл саласы мемлекеттік мүдделермен тығыз байланысты.

Қазақстанның сыбайлас жемқорлық үшін жауапкершілік туралы халықаралық конвенцияларды ратификациялауы қылмыстық заңнамаға елеулі толықтырулар енгізуді және жеке өзі немесе делдал арқылы параға уәде еткені және ұсынғаны үшін жауапкершілікті белгілеуді, сыбайлас жемқорлық үшін аса ұзақ ескіру мерзімін белгілеуді, сыбайлас жемқорлық презумпциясы институтын енгізуді талап етеді, бұл ретте, кінәсіздігін дәлелдеу ауыртпалығы күдіктінің өзіне жүктеледі, жеке сектордағы және басқа да сыбайлас жемқорлықты реттейтін нормалар көрінісін білдіреді.

Сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтар туралы хабарлаған адамдарды көтермелеу

«Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» Қазақстан Республикасының Заңы 24-бабының 3-тармағына сәйкес, Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2015 жылғы 30 желтоқсанда № 1131 қаулысымен, сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық фактісі туралы хабарлаған немесе сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылға өзге де жолмен жәрдемдесетін адамдарды көтермелеу қағидалары бекітілді.

Сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық фактісі туралы хабарлаған немесе сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылға өзге де жолмен жәрдемдесетін адамдарға біржолғы ақшалай сыйақы түрінде жүзеге асырылатын көтермелеу белгіленеді, оның мөлшерлері: 1) сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтар туралы әкімшілік істер бойынша – 30 айлық есептік көрсеткіш (бұдан әрі – АЕК); 2) онша ауыр емес сыбайлас жемқорлық қылмыстар туралы қылмыстық істер бойынша – 40 АЕК; 3) ауырлығы орташа сыбайлас жемқорлық қылмыстар туралы қылмыстық істер бойынша – 50

АЕК; 4) ауыр сыбайлас жемқорлық қылмыстар туралы қылмыстық істер бойынша – 70 АЕК; 5) аса ауыр сыбайлас жемқорлық қылмыстар туралы қылмыстық істер бойынша – 100 АЕК.

Грамотамен марапаттау немесе алғыс жариялау түріндегі көтермелеулер белгіленуі мүмкін. Көтермелеуді қаржыландыру республикалық бюджет қаражаты есебінен жүргізіледі.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылда жәрдемдесу:

1) сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық жасау фактісі туралы хабарлауды;

2) сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық жасаған іздеудегі адамның тұрған жері туралы ақпарат беруді;

3) сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықты анықтау, жолын кесу, ашу және тергеу үшін кейіннен маңызы болған өзге де жәрдем беруді қамтиды.

Көтермелеу адам берген ақпарат шындыққа сәйкес болса және айыпты адамға қатысты: 1) әкімшілік жаза қолдану туралы сот қаулысы заңды күшіне енген; 2) айыптау үкімі заңды күшіне енген; 3) ақталмайтын негіздер бойынша істі қысқарту туралы қаулы шығарылған жағдайда ғана жүзеге асырылады.

Адамды көтермелеу туралы материалдар көтермелеуге құқығы пайда болған күннен бастап 10 жұмыс күн ішінде қалыптастырылады және уәкілетті органдарға жіберіледі, көтермелеу туралы бұйрық шыққан күннен бастап 15 жұмыс күні ішінде төлем жүргізіледі.

Уәкілетті орган адам ақшалай сыйақыдан бас тартқан жағдайда, грамотамен марапаттау немесе оған алғыс жариялау туралы мәселені қарастыруы мүмкін.

Жалған ақпаратты хабарлаған адам Қазақстан Республикасының заңдарына сәйкес белгіленген тәртіппен жауап береді.

Ынтымақтастық туралы процестік келісім сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес құралы ретінде

Қазақстандық қылмыстық процеске 2015 жылғы 1 қаңтардан бастап жаңа норма енгізілді – ол тергеу органымен белсенді ынтымақтастықта болған жағдайда жасалған іс-әрекет үшін жазаны төмендету туралы келісімге қол жеткізуге бағытталған ынтымақтастық туралы келісім немесе кінәні мойындау туралы мәміле түріндегі процестік келісім деп аталады.

Ынтымақтастық туралы келісім кезінде тұлға кінәсін мойындамауға құқылы, бірақ ынтымақтастыққа келісімді, яғни

қылмыстың аса ауыр және сараланған түрлерін ашу және тергеуге ықпал егуді, сондай-ақ жазаны жеңілдетуге «алмастыруды» білдіреді.

Ынтымақтастық туралы процестік келісім қылмыстық топ жасаған қылмыстардың барлық санаттары бойынша, өзге де тұлғалар жасаған аса ауыр қылмыстар, оның ішінде ҚР ҚПК 618–621-баптарының, 612-бабының «Процестік келісім жасалған кезде сотқа дейінгі тергеп- тексеру» талаптарын сақтай отырып, сыбайлас жемқорлық, экстремистік және террористік қылмыстар бойынша жасалады.

Келісімнің мәні жоғарыда аталған қылмыстарды ашуда қылмыстық қудалау органдарына адамның жәрдемдесуі болып табылады.

Ынтымақтастық туралы процестік келісімге қол қойған прокурор жасалған келісімнің мәні болып табылатын қылмысты ашуды ұйымдастыруға және кінәлі тұлғаларды әшкерелеуге қатысты шаралар қабылдайды, ҚР ҚПК 153-бабында «Бұлтартпау шарасының күшін жою немесе оны өзгерту» белгіленген тәртіппен жәрдемдескен тұлғаны бұлтартпау шарасының күшін жою не өзгерту мәселесін қарайды.

Егер осындай келісімнің нәтижесінде қылмыстық топ құрамында аса ауыр қылмыстар, қылмыстар, сондай-ақ экстремистік және террористік қылмыстар жасаған кінәлі адамдар әшкереленсе, және кінәлі адамдарға қатысты айыптау үкімі шығарылса, онда прокурор ынтымақтастық туралы процестік келісімнің шарттарын орындау бойынша шаралар қабылдайды. Ынтымақтастық туралы келісім жасасқан және оның шарттарын орындаған, сотталған тұлғаға қатысты прокурор сотқа жүгінеді

Кінәні мойындау туралы келісім адам кінәсін мойындап, жиналған дәлелдемелерді жәбірленушінің келісімімен жазаны жеңілдетуге «алмастыруды» дауламаса қолданылады. Онда адамның процестік келісім жасасқаннан кейін жасауға міндеттенетін іс-әрекеттері көрсетіледі (зиянның орнын толтыру және т. б.).

ҚР ҚПК 615-бабының 1-бөлігіне сәйкес, кінәні мойындау туралы процестік келісім жасасу туралы өтініш қылмыстық іс бойынша сотқа дейінгі іс жүргізудің кез келген сатысында жасалады. Процестік келісім прокурордың бастамасы бойынша да жасалуы мүмкін. Егер бастама күдіктіден болса, ол процестік келісім жасасу

туралы өтінішхатпен жүгінеді, егер бұл мәселені прокурор көтеретін болса, онда күдікті өзінің келісетінін немесе келіспейтінін білдіруге құқылы.

Соттың үкіміне дейін мүлікті тәркілеу

Заңсыз жолмен алынған мүлікті тәркілеу туралы іс жүргізуді қозғау ҚР ҚПК 71-тарауында белгіленген тәртіппен, сотқа дейінгі сатыда, сот үкімі шығарылғанға дейін, болжамды кінәлі тұлғаға халықаралық іздестіру жарияланған жағдайларда немесе оған қатысты қылмыстық қудалау тоқтатылған жағдайда жүргізіледі, ол үшін 35-бабы 1-бөлігінің 3) тармақшасы – рақымшылық, 4) тармақшасы – ескіру мерзімі, 11) тармақшасы – қайтыс болған адамға қатысты заңсыз жолмен табылған мүлікті белгілеу кезінде – негізге алынады.

Мүлікті тәркілеудің мұндай нысаны кезінде ҚР ҚПК 113-бабының 1 және 3-бөлігінде көзделген мән-жайлардан басқа, дәлелдеуге мыналар жатады: 1) мүліктің күдіктіге, айыпталушыға немесе үшінші тұлғаға тиесілігі; 2) мүліктің тәркілеуді қолдану үшін негіз болып табылатын қылмыспен байланысты болуы; 3) мүлікті үшінші тұлғаның иемдену мән- жайлары немесе мүлік құқық бұзушылықтар нәтижесінде сатып алынды деуге негіз болатын мән-жайлар.

Тәркілеу туралы қорытындыны сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адам жасайды және прокурорға жібереді, ол оны 10 тәулік ішінде қарайды. Одан әрі прокурор тәркілеу туралы өтінішхатпен сотқа жүгінеді, мұндай негіздер болмаған кезде қорытынды мен материалдарды сотқа дейінгі тергеп-тексеру жүргізуші адамға қайтарады және қосымша дәлелдемелер жинау немесе тәркілеу туралы іс жүргізуді тоқтату қажеттігін көрсетеді. Кез келген жағдайда тәркілеуді қолдану туралы мәселені үкім шығарылғанға дейін ҚР ҚПК 669–671 баптарына сәйкес сот шешеді.

10-тақырып. Ішкі істер органдарымен сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс қимыл

10.1 ПО қызметкерлерінің кәсіби тәртібінің құраушысы ретінде сыбайлас жемқорлыққа қарсы тәртіп

Қазіргі уақытта мемлекеттік билік органдар қызметінің түрлі салаларында және басқару жүйесінде, сыбайлас жемқорлық мәселесі жаһанды болып табылады. Сыбайлас жемқорлық мәселесі тікелей ұлттық қауіпсіздік пен еліміздің демократиялық институттардың дамуына кедергі туғызып, азаматтық қоғам мүдделері мен денсаулық, әлеуметтік қамсыздандыру және азаматтардың конституциялық құқықтары мен мүдделеріне кедергі келтіреді. Сонымен қатар, сыбайлас жемқорлық мәселесі экономика, қаржы жүйесімен бірге, тұтастай алғанда мемлекеттің бүкіл инфрақұрлымның дамуына әсер етеді.

Ішкі істер қызметінде сыбайлас жемқорлық мәселесі ұйымдасқан қылмыс, экстремизм мен терроризмнің орталықтарын дамыту үшін құнарлы негіз жасау ықпалын туғызып отыр, біздің елімізде қазіргі уақытта жүргізіліп жатқан мемлекеттік-құқықтық реформаларды іс жүзіне асыруға бөгет келтіріп тұр. Жоғарыда атап айтылған, және басқа да көптеген мәселелермен қатар, бүгінгі таңда сыбайлас жемқорлыққа қарсы тұра алатын құқық қорғау органдарымен қатар мықты әкімшілік қызметпен бірге, құқықтық тетігін қалыптастыратын жүйе құрылған.

Соңғы онжылдықта ПО-да, сонымен қатар полицияда кең тараған немқұрайлылық пен паракорлық, қорқытып алу және басқа да қылмыстар орын тапқан. Полиция қызметкерлер тарапынан қолдау алған қылмыстық топтар мен коммерциялық тұлғалар қылмыстық ниеттерді іске асыру нәтижесінде, заңсыз ынтымақтастық үшін полиция қызметкерлері жауапқа тартылмағандықтан, қызметке сатқындық жасады.

Атап өтсек, соңғы жылдары тәжірибеде қандай да ұйымдасқан қылмысық топтар туралы ақпарат минималдық болып келеді. Сонымен қатар, сыбайлас жемқорлық пен ұйымдасқан қылмысық топтар өзара тығыз байланысты болып табылады. Криминогенді құбылыстар жүзінде ұйымдасқан қылмысық топтар мен сыбайлас жемқорлық, органикалық өзара байланыс туғызады.

Сондай-ақ, әртүрлі қылмыстық құқық бұзушылықтар, қылмыстар мен шекаралас барлық полиция қызметімен тығыз байланыс орнатуда. Мысалы, тылдық полиция бөлімшелері сапасыз тауарлар шығыстарының негізсіз тоқтатуына байланысты, бюджеттік қаражат шығынына, жеткізу түгендеу және коммерциялық келісім-шарт бойынша құрылыс жұмыстарына жеткізілетін тауарлар сапасыздығына әкеп соқтырады. Полиция қызметінде, қоғамдық қауіпсіздігіне, заңды және жеке тұлғаларға қызмет көрсетумен байланысты қызметін теріс пайдалану, сондай-ақ қорқытып алып және олардың қызметін бақылау, сондай-ақ лицензия-рұқсат беру, тіркеу, сертификаттау мен құжаттандыру салаларында сыбайлас жемқорлық орын табуда.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес бойынша шетелдік тәжірибені талдау полицияда бірқатар қорытындылар жасауға мүмкіндік береді:

Полиция қызметкерлеріне негізгі профилактикалық назар әлеуметтік төлемдерін қамтамасыз етуге аударылады, қызмет атқарып жүрген кезден бастап (жоғары жалақы), сондай-ақ қызметін аяқтағаннан кейін (жоғары зейнетақы және басқа да әлеуметтік төлемдер);

Полиция қызметінің беделін тұрақты қолдайды және өсіреді;

Полиция қызметіне кандидаттарды іріктеу жоғары дәрежеде жүргізіледі. Сонымен қатар, мұндай іріктеу қызмет атқару барысында тұрақты жүргізіледі, қызметте жоғарлау кезінде (қызметтік іріктеуден өтпегендер – жұмыстан шығарылады);

Полицияда қызмет өткеру қатаң реттеледі және ұсақ тәртіп бұзушылықтар үшін тәртіптік жаза қолданып жұмыстан шығаруға дейін қолданылады;

Полиция қызметі тұрақты мемлекеттік бақылау астында болады, ал полицияның өзі бұл назардан алшақ жүруге тырыспайды, керісінше оны нығайтуға ұмтылады.

Шет елдерде полиция қызметкерлеріне сыбайлас жемқорлыққа қарсы профилактиканы жүргізу қызметке келместен бұрын алдын ала сол адамға қатысты жүргізіледі. Бұл жағдайда негізгі шектеу - жоғары жалақысы бар жұмыстан айырылып қалу деген қорқыныш және қоғамның көзінше ұятқа қалып қоюдан қорқу.

Қазақстанда сыбайлас жемқорлықпен күресуге бағытталған шетелдік ережелердің бірқатарын полиция қызметінде қолдану керек, мысалы:

Полиция қызметінің беделін тұрақты көтеру;

Қызмет сапасын тұрақты жоғарлату (жаңа технологияларды енгізу, жаңа үлгідегі ғылыми туындыларды қолдану);

Тұрақты жоғары көлемдегі жалақы төлемі;

Әлеуметтік көмек көрсету тек қана полиция қызметкеріне ғана емес, сонымен қатар оның отбасы мүшелеріне;

Белгілі бір іс әрекеті арқылы дәстүрлі шеңберден шыққан кезде көзге түскен полиция қызметкерлеріне әлеуметтік шаралардың әсер етуі;

Полиция қызметкерінің сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылығын жасағанын білген кезде, онымен қоса оның тікелей басшысы, сонымен қатар осы қылмыстық құқық бұзушылық туралы білген және алдын алу шараларын қолданбағаны үшін әріптестері жауаптылыққа тартылуы тиіс;

Полиция қызметкерлерінің арасындағы жемқорлықпен күресуге арналған арнайы бөлімшелер құру.

Полицияда сыбайлас жемқорлықпен күресуге бағытталған бірқатар қосымша құқықтық іс-шаралар жиынтығы қажет. Олар: тәжірибеге міндетті түрде сыбайлас жемқорлыққа қарсы нормативтік құқықтық актілердің сараптамаларын енгізу; сыбайлас жемқорлыққа қарсы шешім қабылдау үшін полиция механизмін жетілдіру; Қазақстанның заңнамасында конвенция мәртебесін іске асыру; қоғамдық бақылау институтын қалпына келтіру; полиция қызметкерлері мен олардың отбасы мүшелерінің материалдық әл ауқатының мониторингінен тұратын институционалдық бақылау жүйесін және «сыбайлас жемқорлыққа қарсы күреске ерте араласу» деп аталатын жүйе құру; полиция қызметкерлеріне кез келген сыйақы мен сыйлықтарды алуға шек қою; дереу түрде полиция қызметінен босату, мемлекеттік және муниципалдық қызмет қызметкерлерінің лауазымына жемқорлыққа қатысы бар полиция қызметкерлерін ауыстыруына шек қою.

ПО және полиция қызметі туралы Заңдар нормаларына толықтырулар енгізу ұсынылады, сонымен қатар ПО ережесі, соған сәйкес полиция қызметкері өздерінің әріптестері мен басшыларының қатысы бар сыбайлас жемқорлық туралы мәлім болған кезде жоғары басшыларға, прокуратура органына, тергеу комитетіне хабарлауға міндетті.

Полицияда жемқорлықты табысты жою үшін жалпы профилактикалық шараларды жетілдіру міндетті, олардың ішінде

ең қажеттісі болып табылады: қызметті орындау кезінде құқықтық реттеу; полиция кадрларын іріктеу мен орналастыру жағдайларын жақсарту; кез келген полиция қызметкеріне сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылығын жасады деген күдік туған жағдайда дереу қызметтік міндеттерін орындаудан шеттету және күдік расталатын болса жұмыстан шығару; полиция қызметкерінің барлық сыбайлас жемқорлық қатысты фактілері туралы ақпараттарды тексеруді дереу ұйымдастыру; сыбайлас жемқорлық жасаған қызметкерлерді жұмыста жоғарлауына байланысты басқа жұмыс орнына ауыстыруға тыйым салынады; барлық техникалық байланыстар арқылы полиция басшыларын халықпен байланысын ұйымдастыру, сонымен бірге интернет арқылы.

Сонымен қатар, полиция қызметінің жұмысына баға беруді, азаматтарға қоғамдық бақылауды жүргізумен байланыстыру керек.

Зерттеу жұмыстарының нәтижесінде полиция кадрын ауыстыру бағдарламасы дайындалып ұсынылды, оның мақсаты полиция қызметінің тиімділігін арттыру, полиция қызметкерлерінің кәсіби дағдыларын дамыту, сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес, полиция қызметкерлерінің сыбайлас жемқорлыққа қарсы мінез құлқын дамыту болып табылады.

Әлеуметтік ортада профилактикалық алдын алудың маңызы ақшалай сыйақы және полиция қызметкерлеріне зейнетақыны жүйелі көтеру, жайлы тұрғын үймен қамтамасыз етуге кепілдік беру, үстеме қызмет үшін баламалы жәрдемақы төлеу, демалыс және мереке күндерін қоса санағанда; өзінің қызметтік міндеттерін адал орындағаны үшін материалдық және моральдық көтермелеулер беру жүйесін дамыту болып табылады.

Полиция қызметінде сыбайлас жемқорлыққа қарсы идеологиялық салада ықпал етеді: полиция қызметкерлерінің санасына сыбайлас жемқорлыққа қарсы идеологияны дамыту; ПО қызметкерлерін кәсіби білім беру аясында құқықтық оқыту және тәрбиелеу; полиция қызметінің беделін арттыру, БАҚ арқылы халықты тұрақты хабардар ету; полицияда сыбайлас жемқорлыққа қарсы бағдарламаларды іске асыру; БАҚ қолдай және көтермелеу; полицияның табысты жұмысына жәрдемдесу, онымен бірге сыбайлас жемқорлықпен күресу, оған қоса өз ішінде сыбайлас жемқорлыққа қарсы шаралар.

Полиция орган ретінде, әртүрлілігімен және кең ауқымдылығымен, жедел-іздістіру, әкімшілік-юрисдикциялық,

қылмыстық-іс жүргізу және басқа да қызметтер қылмыстық құқық бұзушылықтармен және қылмыстардың басым бөлігімен күресу жұмыстарын жүргізу кезінде кең құзыреттілігімен ерекшеленеді; полиция құрамындағы әртүрлі қызметтер мен ведомстволық құрылымдар қоғамдық бақылауды қажет етеді, әсіресе сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтардың алдын алу профилактикасын жүргізу кезінде.

Полициядағы жемқорлықты идеологиялық тұрғыда ескерту, полицияның өз қауіпсіздігін қамтамасыз ету тұжырымдамасына сүйенеді, мұнда сыбайлас жемқорлыққа қарсы стратегияны іске асыру механизімі мен негізгі бағыттары анықталады.

Полициядағы жемқорлықты нормативтік тұрғыда ескерту соңғы жылдары жақсарды. Сонымен қатар полиция қызметіндегі лауазымдарға үміткерлердің ұсынған ақпаратының дәлдігі мен толықтығын тексеретін нормативтік механизмді енгізу дұрыс болар еді.

Білім беру саласында сыбайлас жемқорлыққа қарсы арнайы іс шаралар енгізу қажет, онда полиция қызметкерлерінің сыбайлас жемқорлыққа қарсы ойлау қабілетін және мінез құлқын қалыптастыру мақсаты көзделген.

Полициядағы жемқорлықты ұйымдастырушылық тұрғыда ескертудің маңызды бағыттарының бірі болып, жеке қауіпсіздікті қамтамасыз ететін арнайы бөлімшелердің қызметі, олардың міндеті полиция қызметіндегі сыбайлас жемқорлықты анықтау және жолын кесу болып табылады.

Полиция қызметкерлерінің кадрын іріктеу мен тағайындау айтарлықтай жақсару керек. Қылмыс жасауға бейім полиция қызметкерлерін уақытылы анықтайтын жүйе енгізу керек; сыбайлас жемқорлық жасағаны туралы күдік туған және айып тағылған полиция қызметкерлерін міндетті тексерудің тәртібін әзірлеу; заңды қосымша табыс табу мүмкін болу үшін полиция қызметін азаматтық ұйымдардың жұмысымен біріктіру процесін әзірлеу; полиция қызметкерлері мен олардың отбасы мүшелерінің материалдық жағдайы туралы жалпылама мониторинг енгізу; «сыбайлас жемқорлыққа қарсы күреске ерте араласу» жүйесін құру, ол нақты бір қызметкерлердің лауазымдық қылмыс жасауға жеке бейімділігін анықтауға мүмкіндік береді және полиция қызметкерінің тұлға болып қалыптасу кезіндегі теріс процестің басталуына уақытылы және мұқият әсер етеді, кездейсоқ

жаңылысып қалған полиция қызметкерлеріне моральдық көмек көрсетеді; жүргізіліп жатқан қызметтік тексеріс шеңберінде полиграфты қолдану арқылы полиция қызметкерлеріне арнайы психофизиологиялық зерттеулерді міндетті түрде жүргізу; полиция қызметкерлеріне оларға тәуелді тұлғалардан кез келген сыйақы мен сыйлықтарды алуға шек қою; кез келген сыбайлас жемқорлыққа қатысты құқық бұзушылық жасағаны туралы күдік расталатын болса қандай қызметкер болмасын полициядан дереу жұмыстан шығару керек.

10.2 ПО қызметкерлерінің сыбайлас жемқорлыққа қарсы тәртібін қалыптастыру бойынша тәрбиелеу жұмысының ерекшеліктері

Жемқорлыққа қарсы тәрбиенің мақсаты – жас адамдарды азаматтық тұрғыдан құндылыққа бейімделуге өсіру және сыйымдылығын жетілдіру.

Мемлекеттің экономикалық және саяси дамуы үшін жемқорлыққа елеулі кедергі ретінде қарап, ұлттық қауіп қатерге өз алдына қатер тудыратынын ұғыну қажет. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы тәрбиелеу жүйесін жетілдіру тәрбие жүйесіндегі бөлек құрамдық қажеттілікті тудырады. Сыбайлас жемқорлық дүниетанымындағы қызметкерлерге білім мен тәрбиелік жұмыс нысаны, олар өмірдің түрлі салаларында сыбайлас жемқорлықты қалыптастыру және себептері мен жағдайларын жою жөніндегі мемлекеттік сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясаттың бір бөлігі болып табылады.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы тәрбиелеудегі күтілетін нәтиже – қауіп туғызатын білімге ие, жемқорлықты әлеуметтік қамтамасыз етуге және мемлекеттің қауіпсіздігін жетілдіру үшін жемқорлықтың пайда болуына көне алмайтын, қауіп қатердің туындауын болдырмайтын тұлға қалыптастыру. Бұл құбылысты жоюды қалайтын және оған қабілетті тұлға.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы тәрбие моральдық тәрбиенің құрамдас бөлігі. Моральдық тәрбиелеу маңайындағы нақты барлық беделді тұлғалар адам баласы моральдық тәрбиені 3 түрмен айқындайды деген, және оларға: 1. Мақсаттылық процесін; 2. Оны объективті өмір сүру жағдайында қалыптастыру; 3. Өзіндік тәрбиені жатқызған. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы тәрбиелеу мен

мінез-құлық жөнінде қоғамдық орта айқын белгі қояды. Жалпы моральдық мінез-құлық және нақты сыбайлас жемқорлыққа қарсы білім беру ерекшелігі осыған байланысты. Адам тірі кезінде қоғамдық ортаның жақсы немесе жаман моральдық әсерінде болады. Ерікті не еріксіз түрде біз әрдайым қоршаған ортаның моральдық бағалауында боламыз.

ПО-ның қызметкерлерін сыбайлас жемқорлыққа қарсы тәрбиелеудегі маңызды рөлді беделді тұлғалардың өзіндік мысалы жүзеге асырады (бірінші кезекте оның тікелей басшысы), оның ішінде моральдық психологиялық ұжымның ортасы, кәсіби және техникалық шығармашылық өмірі.

Сонымен қатар, сыбайлас жемқорлыққа қарсы тәрбиелеудегі маңызды орынды моральдық мәжбүрлеу жүзеге асырады. Ол ұжымның, командирдің, басшысының тарапынан моральдық мәжбүрлеуге әкеліп соғады. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы тәрбие дегеніміз не? Сыбайлас жемқорлыққа қарсы тәрбие өз алдына тұлғаның бойынан жоғары білімді, мақсатты процесті, моральдік қажеттіліктерді, сенімді, сапалық және сезімдік қасиеттерді қажет ету, іс әрекетімен тұрғылықты нормалар мен сыбайлас жемқорлыққа қарсы мінсіз жауап беру.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы тәрбиелеу өзегі болып интериоризация табылады, яғни, сыбайлас жемқорлыққа қарсы қоғамдық талаптарды, әрбір қызметкерге ішкі моральдық орнату және сендіру. бір күні осындай атанып, олар кейінгі өмірде компаспен дұрыс қызмет етеді. Бұл тұрғыда, сыбайлас жемқорлыққа қарсы тәрбиелеу процесінде екі жақта айтуға болады. Бір жағынан, ішкі істер органдары қызметкерінен қажетті білімдерді қалыптастыруды көздейді (мысалы, құқықтық негіздерін қалыптастыру және сыбайлас жемқорлыққа қарсы мінез-құлықты қамтамасыз ету) және моральдық ұсынымдарды тиісті адамгершілік қалпында және моральдық принциптері мен нормалары жетілдіреді. Екінші жағынан, сыбайлас жемқорлыққа қарсы тәрбиелеу адамның ішкі қажеттілігін терең құрып және соған сәйкес адамгершілік санасындағы іс-әрекеттерді қабылдап дамытады.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы тәрбиелеу қағидалары, әдістері мен формалары

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы тәрбиелеу жүйесінде тәрбие қағидасы маңызды орын алады. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы

тәрбиелеу қағидасы – ғылыми педагогикалық жағдай, Сыбайлас жемқорлыққа қарсы тәрбиелеудің заңдылығында және мазмұнында, ұйымдастырылуында, әдісінде көрінеді. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы тәрбиелеу қағидасының жүйесі бір ұғымды құрайды: олардың арасында басты және кейінгі тұлғалар белгіленбейді. Соңғы жағдайы оның тәрбиелеу процесіндегі қағидалық жағдайды міндетті қолдануды білдіреді. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы тәрбиелеуге сүйенетін қағидалар, өз алдына барлық жүйені көздейді, оның ішінде:

- 1) Қызметкердің өмірлік және қызметтік тәрбиесіндегі бөлінбес байланыс;
- 2) Қызметкердің өзіндік және ұжымдық жақсы ерекшелігіне сүйену;
- 3) Мақсатты тәрбие;
- 4) Ұжым арқылы ұжымды тәрбиелеу;
- 5) Тәрбие мен өзіндік тәрбиенің бірлігі;
- 6) Қызметкердің жеке басына құрметпен қарауды талап ету;
- 7) Тәрбиелеуге жеке көзқараспен қарау;
- 8) Тәрбиелік іс-әрекеттің бірлігі;
- 9) Заңдылық.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы бағдарланған қызметкер қалыптастыру – тұлғаға қарсы үздіксіз процесс; 1) сыбайлас жемқорлыққа қарсы тиісті білім; 2) моральдық наным; 3) қасиеттері мен сезімдері; 4) моральдық қажеттіліктері мен әдеттер. Барлық осы бағыттар сыбайлас жемқорлыққа қарсы тәрбиелеу міндеттерін білдіреді.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы тәрбиелеудің бастапқы кезеңі қызметкерлердің санасына сыбайлас жемқорлыққа қарсы білімді жеткізу болып табылады. Қатаң мағынада, бұл кезеңді оқытуға жатқызуға болады. Алайда, бұл үшін сыбайлас жемқорлық қауіпті, оның түрлері этикалық дау және этикалық белгісіздікке әкеліп соғатынын қызметкерлерге түсіндіру қажет.

ПО қызметкерлері мен жұмысшыларын сыбайлас жемқорлыққа қарсы тәрбиелеу іс-әрекетіндегі қабілеттіліктері мен білімін қалыптастырудағы психологиялық жолдары мен әдістері.

ПО-дарын сыбайлас жемқорлыққа қарсы тәрбиелеуде өз алдына «қызметтік міндет», «кәсіби абырой», «қызметкердің жеке қабілеті» деген ұғымдар қалыптасқан. Бұл ұғымдар қызметкердің өзін-өзі бағалауы кезінде критерий ретінде қолданылады. Адам өз бағытын

сыбайлас жемқорлыққа қарсы мінез-құлқын негізге ала отырып, өз ұсынуы арқылы кәсіби ар-намыс кодексін, қызметтік абыройы, азаматтық және қызметтік борышынсапқа тұрғызады. Егер адамның іс әрекеті немесе оның салдары ол туралы ұсыныстарға, ар-намыс мен борышынақайшы келетін болса, онда ол өзіне ол әрекеттерді жасауға мүмкіндік бермейдіжәне тиісінше себептік әрекеті мен ұсынымдардың болжамды нәтижелері ретінде толық сәйкестік қызмет етеді күшті ынталандырады, батыл, жігерлі іс-қимыл жасауға көмектеседі, бір жағынан денсаулығы мен өміріне қауіпті болып табылады.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы тәрбиелеудіңбасты міндеттерінің бірі – қызметкерге моральдық сапалары және сезімдерін дағдыландыру болып табылады. Қызметкердің моральдық сапасы оның мінез-құлқындағы типтік белгілерге және қасиеттеріне жол ашады. Жеке қызметкердің адамгершілік қасиеттері оның ішінде адамгершілік құндылықтар сыбайлас жемқорлыққа қарсы бағыттағы маңызды элемент болып табылады. Өзінің кәсіби қызметінде сыбайлас жемқорлықты көздейтін әрекеттер жасаған қызметкер, міндетті түрде кәсіби деформацияланады.

10.3 ПБ қызметшілері мен қызметкерлердің сыбайлас жемқорлыққа қарсы тәртіптің дағдылары мен шеберлігін қалыптастыру әдістері және психологиялық жолдары

Ішкі істер қызметінде сыбайлас жемқорлық мәселесі ұйымдасқан қылмыс, экстремизм мен терроризмнің орталықтарын дамыту үшін құнарлы негіз жасау ықпалын туғызып отыр, біздің елімізде қазіргі уақытта жүргізіліп жатқан мемлекеттік-құқықтық реформаларды іс жүзіне асыруға бөгет келтіріп тұр. Жоғарыда атап айтылған, және басқа да көптеген мәселелермен қатар, бүгінгі таңда сыбайлас жемқорлыққа қарсы тұра алатын құқық қорғау органдарымен қатар мықты әкімшілік қызметпен бірге, құқықтық тетігін қалыптастыратын жүйе құрылған.

Соңғы онжылдықта ПО-да,сонымен қатар полицияда кең тараған немқұрайлылық пен паракорлық, қорқытып алу және басқа да қылмыстар орын тапқан. Полиция қызметкерлер тарапынан қолдау алған қылмыстық топтар мен коммерциялық тұлғалар қылмыстық ниеттерді іске асыру нәтижесінде, заңсыз

ынтымақтастық үшін полиция қызметкерлері жауапқа тартылмағандықтан, қызметке сатқындық жасады.

Атап өтсек, соңғы жылдары тәжірибеде қандай да ұйымдасқан қылмысық топтар туралы ақпарат минималдық болып келеді. Сонымен қатар, сыбайлас жемқорлық пен ұйымдасқан қылмысық топтар өзара тығыз байланысты болып табылады. Криминогенді құбылыстар жүзінде ұйымдасқан қылмысық топтар мен сыбайлас жемқорлық, органикалық өзара байланыс туғызады.

Сондай-ақ, әртүрлі қылмыстық құқық бұзушылықтар, қылмыстармен шекаралас барлық полиция қызметімен тығыз байланыс орнатуда. Мысалы, тылдық полиция бөлімшелері сапасыз тауарлар шығыстарының негізсіз тоқтатуына байланысты, бюджеттік қаражат шығынына, жеткізу түгендеу және коммерциялық келісім-шарт бойынша құрылыс жұмыстарына жеткізілетін тауарлар сапасыздығына әкеп соқтырады. Полиция қызметінде, қоғамдық қауіпсіздігіне, заңды және жеке тұлғаларға қызмет көрсетумен байланысты қызметін теріс пайдалану, сондай-ақ қорқытып және олардың қызметін бақылау, сондай-ақ лицензия-рұқсат беру, тіркеу, сертификаттау мен құжаттандыру салаларында сыбайлас жемқорлық орын табуда.

Сонымен өз қызметтерін жүзеге асыру үшін қызметкерлер келесідей талаптар мен жауапкершіліктер болуы қажет:

- Кәсіби тапсырмаларды жоғары тәуекелге бел буып орындау;
- Қылмыскерлермен қарулы қарсыластық және оның ішінде бәсекелестік үшін күрес, билікке ұмытылу;
- Жедел ойын барысында криминалды қарсыласты ұту, бәсекеге қабілеттілікті үдерту, жедел іздестіру қызметінде сабырлы түсінік, моральдық шыдамдылық;
- Қызметкерлермен әріптестерінің кәсіптік қателігіне жоғары дәрежеде жауап беру, әлеуметтік жауапкершілікті жоғарылату;
- Зардап шеккен бейәлеуметтік және қылмыстық тұлғалармен қарқынды тұлға аралық қарым-қатынас мүмкіндігі;
- Жедел тактикалық шешім қабылдау, батылдықпен орындау;
- Жедел жағдайды бағалау, алынған ақпаратты орындау;
- Дәстүрлі емес шешімдермен әдістерінен өмір сүруге бейімділікті жүзеге асыру;
- Жедел іздестіру шаралар қатысушылары жеке қабілеттілікті және қарым-қатынас жағдайы;

- Жедел іздестіру шаралары біліктілігін жоғарылату;
- Психофизиологиялық жоғары төзімділік толық релаксация ұзақ уақыт болмаған жедел іздестіру іс-шаралар жүзеге асыру мүмкіндік береді.
- Ұзақ стресске төтеп беру, ақпараттың жеткіліксіздігі сол эмоцияларды жоққа шығару;
- Стресс және қақтығыс жағдайында қалыптылық және байсалдылық;
- Жедел ақпараттың қажеттілігін қамтамасыз ету ойда қалыптасатын фактілердің тактикалық қабылдау уақытының тығыздығынан жоғары интеллектуалдық белсенділік шешімдер,
- Рөлге ену бейімділігі;
- Қалыптасқан жағдайда тез және түсінікті тіл табысу.

Жемқорлық іс әрекет тәрбиесіздіктен туындайды. Оның алдын алу үшін теориялық-моральдық, эстетикалық түсінікті және жоғары талапқа сәйкес әскери тәртіпті азаматтық талаптарды тәжірибеде қоғамдық норманың жауапкершілікте қалыптастыру.

ПО қызметкерлері жемқорлыққа қарсы моральдық-психологиялық тұрақтылықты жетілдіру үшін ұжымдық қарым-қатынас, күнделікті іс-әрекет, тұлғаның эмоциялық әрекеттері үнемі қызметкерлер мен әріптестердің келіспеушіліктері үшін жолын білу керек.

Барлық қоғамдық қатынастар азаматтардың моральдық қатынастардан құралады. Әрбір қызметкер және жұмыскер моральдық құндылық, арнайы моральдық-этикалық сатыларға ие. Жоғары көрсетілгендер қызметкердің іс әрекетіне себеп болып табылады.

Қызметкерлер мен жұмыскерлер әрекеттері психологиялық мақсаты мен себептерді тудырады. Осылайша, себеп сонымен бірге жемқорлық тұлғаның санасында дамитын процесс. Жемқорлықта басты орында жеке тұлғаның қалыптасу құрамы болып табылады.

ПО қызметінде жемқорлыққа байланысты оның алдын алу үшін қызметкерлермен профилактикалық жұмыс жүргізуді олардың білімі мен дағдысы қажет.

ПО қызметкерлері жемқорлықпен күресуде қалыптастыру мақсатында тәрбие жұмысының ерекшеліктері.

Жемқорлықпен күресу мемлекеттің басты күресу жолындағы басты мәселелердің бірі қоғамдық сапасы жемқорлыққа қарсы қатаң қалыптасу. Осы жағдайды шешудің жолдары халықпен тығыз

жұмыс жасау, заңды мәдениеттілікті жетілдіру және мемлекеттік органдардың профилактикалық жұмыстарды үнемі жүргізу.

ПО жемқорлыққа және жемқорлыққа қарсы іс әрекеттерге қарсы жүйе.

ПО жемқорлыққа қарсы негізгі қағидаттары:

- Жемқорлықты ескерту және моральдық күресте басым іс шаралар көрсету,

- Жемқорлық қылмыстарына іс әрекетсіздікті қоғамға жоғары қауіптілік екенін жеткізу;

- ПО лауазымды тұлғалардың арнайы рәсімдерді қабылдауды шешу

- Жемқорлық қылмысы үшін жауапкершілікке тартылатыны сөзсіз.

Атап айтқанда ПО жемқорлық желілік мінез бен күрделі құрылымды құрайды.

Осыған байланысты экономикалық саяси және заңды көзқарастар әрекеттері жемқорлықтың әртүрлі көптеген түрлері ашуға көмектеседі және ПО жемқорлықпен күресуде заманауи құралдарды әзірлейді.

Сонымен ПО Жемқорлық қауіптілікті әлсірету тактикалық әрекеттерге бағытталған ортасына ұсынады.

-ПО қызметкері идеологиялық заңдылықты сақтау және белсенді ендіру;

- ҚР ПМ кадрлық жұмысының қызметкерлерінің кәсібилігін арттыру;

- Жоғары басшылықтағы қызметкерлерді ақшалай алудың жолын кесу;

- ПО жүйесінде қызметкерлер арасында оң қарым қатынас орнату мақсатында жүзеге асыру;

Жемқорлық әрекетке ықпал ететін қызметкердің жеке кәсіпкерлігін арттыру. ПО жемқорлық қылмыстарды жасаған қызметкерлерге келесі қылмыскердің келесі типологиясы тән:

Бірінші тип – белсенді жемқор, бұл түрдегі тұлға негативті бағытты қолдайды, қылмыстық нигилизмді қоғамға қарсы тұрақты сұрайды.

Екінші тип – әдеттегі жемқор, бұл типтегі тұлға моральдық-психологиялық жағынан әлсіз мінезімен сипатталады.

Үшінші тип – жағдайлық жемқор, бұл типтегі тұлға қоғамға қарсылық көрсету жағынан жеңіл ойлы іс әрекетті қалыптастырады.

Сыртқы орта ерекше тұлғаға уақыт өте келе міндетті түрде өмірлік ұстанымдағы әрекетке қарсылық көрсетеді және сол кезде, танымал әдістерін қолдана отырып, сыртқы белгілерімен жемқорды шығаруға болады.

Сыбайлас жемқорлықпен айналысқан ПО қызметкерлерінің психологиялық мінез-құлқы терең өзгерісті және моральдық психологиялық пішіннің деформациясын көрсетеді.

Бұл қарым-қатынаста белгілі моральді орнату қоғамға өз-өзіне өз енбегіне қасақана коррупцияға қарсы – моральді және заң нормаларын бұзатын ПО қызметкері өзін басқалардан жоғары қояды.

Қызметкерге сыбайлас жемқорлыққа қарсы моральді қалыптастыру адамгершілікке тәрбиелеуден бөлінбейді. Қызметкерлерде сыбайлас жемқорлыққа қарсы сезім қалыптастыру адамгершілік әдеттер қалыптастыру арқылы жүзеге асырылады. Тиісті адамгершілік әдеттерін қалыптастыру сыбайлас жемқорлыққа қарсы тәрбиені аяқтаушы этап болып табылады. Қызметкердің бойында сыбайлас жемқорлыққа қарсы әдет қалыптасса – бұл барлық тәрбиелік жұмыстардың нәтижесі. Ол тұрақты сыбайлас жемқорлыққа қарсы нормаларды тек қызмет бабында ғана емес тұрмыстық өмірде де қолдану керек деп есептеледі.

Сонымен сыбайлас жемқорлыққа қарсы тәрбие процессінде қызметкердің моральдік қажеттіліктерін қалыптастыру, яғни адамгершілікке бағыттау, жақсылық жасауға ұмтылу, өз бойында адамгершілік қасиеттерді жоғарылату, қызметтік және қоғамдық белсенділік таныту.

Мұндай мазмұнды кейбір ерекшеліктері және негізгі тапсырмалары ПО-ның қызметкерін сыбайлас жемқорлыққа қарсы тәрбиелеу болып табылады. Көрсетілуі тиіс сыбайлас жемқорлыққа қарсы тәрбие жедел-қызметтің моральдық-психологиялық қамтамасыз етудің маңызды жүйесі болып табылады.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы тәрбиелеудің тәсілдері:

Тәрбиелеу тәсілі – тәрбиелік тапсырмаларды шешу құралы. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы тәрбиелеу жұмысының қиындығы әр түрлі тәсілдерді қолдануды талап етеді. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы тәрбиелеу кезінде универсальды педагогикалық әсер ету тәсілдері қолданылмайтынын ұмытпау керек. Өздігінен алынған бірде-бір тәсіл педагогикалық тапсырмаларды тиімді шеше

алмайды. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы тәрбиенің негізгі құралының бірі – *сендіру әдісі*.

Мысал әдісі – мақсатты және жоспарланған іс-әрекет және қызметкерлерді оң мысалдарға, адамдармен дұрыс қарым-қатынас жасауға, өз-өзімен жұмыс істеуге, өз-өзін тәрбиелеуге жетелейді.

Әрине сыбайлас жемқорлыққа қарсы мінез-құлық қызметкердің санасымен ғана реттелмейді. Сонымен қоса, өмірлік тәжірибемен әлеуметтік әдістермен реттеледі. Оған тек түсіндіріп қоймай, мысалмен қалай әрекет ету керек екенін көрсету керек. Қызметкерге қалай дұрыс істеу керек екенін үйрету керек. Бұл – *жаттығулар әдісі* арқылы орындалады. Жаттығу әдісі өзіне күнделікті кәсіби қызмет, жеке құрамға нұсқаулар және тапсырма беруді, оң әдеттерді бекітеді.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы тәрбие адақтау әдісінің болмайды. Осы тәсіл маңызды стимулдық қызмет атқарады. *Мадақтау әдісі* мәжбүрлеу әдісімен бірге пайдаланылады. *Мәжбүрлеу әдісі* арқылы қызметкерге әсер ету, оның ішінде, жауапсыздығы басым, қызметіне салғырт қарайтын, тиісті тілегі мен жұмылдыру қабілеті жоқ жұмыс және төмен нәтижелі қызметкерлерге әсер ету.

Мәжбүрлеу тәсілі келесі педагогикалық шарттар арқылы тиімді болады: мәжбүрлеу әдісі соңғы шара ретінде қолданылады, басқа тәсілдер, әдістер шаралар нәтиже бермегенде, мәжбүрлеу әдісі өз уақытында қолданылады; Мәжбүрлеу әдісі бір уақытта басқа да тәрбиелеу қағидалары және тәсілдерімен белсенді араласады. Барлық ірі педагогикалық факторларды ескере отырып жеке көзқарас; дайындық деңгейі; кәсіби және өмірлік тәжірибесі, жеке мүмкіндіктері мен қабілеттерін бағалау, тәрбиелеуші жақтан билікті асыра пайдаланудың болмауы, ұжымдық көмек көрсету, білім берудің түрлі субъектілерінің ПО-да мәжбүрлеу шараларын қолдануда елеулі айырмашылықтардың алдын алу.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы тәрбиенің формалары:

Қызметкерлермен тәрбиелік жұмысты жүргізу барысында келесі тәрбие формалары қолданылады: дәріс, баяндама, әңгімелесу (топтық немесе жеке), қызметкерлердің категориясы бойынша жалпы жиналып, қызметтік кездесу, брифинг сессиясы, жеке құрам митингі, кешкі сұрақтар мен жауаптар, ардагерлермен, мәдениет қайраткерлерімен кездесу, диспут, дискуссия, викторина, экскурсия, өткізу

Жалпы сыбайлас жемқорлыққа қарсы тәрбиелеу ресми және бейресми тәсілдер арқылы жүзеге асырылады.

Ресми көзқарас жүйесі тікелей енгізуді көздейді, қызметтік дәрістерді дайындау, семинар хабарламалар сыбайлас жемқорлыққа қарсы заңнамалар бойынша және жемқорлыққа қарсы мінез құлық бойынша дайындалады. Алайда бұл тәсілді жүзеге асыру жоғарыда атап өткендей, сыбайлас жемқорлыққа қарсы оқытуға бағытталуы тиіс. Мұндай тәрбиелеу формаларына өзін жақсы жарнамалаған кейс технология. «Кейс-стади» тәсілі немесе нақты жағдайлар тәсілі (ағылшын тілінен case – жағдай, study – үйрену). Кейс шынайы өмірден алынған мысал. Іс жүзінде мұндай жағдайлар бұл жағдайды түсінуге мүмкіндік беретін бірыңғай ақпараттық бөлімшесі болып табылды. Оның негізгі тәсілі жағдайларға анализ жасау, нақты тәжірибелік шешім қабылдау.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы тәрбиелеу формасына кешенді сабақтар жақсы өткізілуі тиіс. Сабақта өткізу барысында өзіндік қауіпсіздік қызметкерлері, мемлекеттік қызметкерлер шақырылады.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы тәрбиелеу формалары жалпы айтқанда әр түрлі болып келеді.

Ұжым – кез-келген әлеуметтік жүйенің, ұйымның ажырамас элементі оның ішінде ПО-ның ұжымында бар.

ПО ұжымы әр түрлілігімен және көп аспектілігімен ерекшеленеді. Арнайы кітаптарда қызметтік ұжым кәсіби мақсатта адамдарды жинау, орлардың әр бірі жеке мақсаттарға және нақты қызметтік міндеттері бар.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы тәрбиелеу жүйесін жетілдіру тәрбие жүйесіндегі бөлек құрамдық қажеттілікті тудырады. Сыбайлас жемқорлық дүниетанымындағы қызметкерлерге білім мен тәрбиелік жұмыс нысаны, олар өмірдің түрлі салаларында сыбайлас жемқорлықты қалыптастыру және себептері мен жағдайларын жою жөніндегі мемлекеттік сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясаттың бір бөлігі болып табылады.

ПО-ның қызметкерлерін сыбайлас жемқорлыққа қарсы тәрбиелеудегі маңызды рөлді беделді тұлғалардың өзіндік мысалы жүзеге асырады (бірінші кезекте оның тікелей басшысы), оның ішінде моральдық психологиялық ұжымның ортасы, кәсіби және техникалық шығармашылық өмірі.

Сонымен қатар, сыбайлас жемқорлыққа қарсы тәрбиелеудегі маңызды орынды моральдық мәжбүрлеу жүзеге асырады. Ол ұжымның, командирдің, басшысының тарапынан моральдық мәжбүрлеуге әкеліп соғады. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы тәрбие дегеніміз не? Сыбайлас жемқорлыққа қарсы тәрбие өз алдына тұлғаның бойынан жоғары білімді, мақсатты процесті, моральдік қажеттіліктерді, сенімді, сапалық және сезімдік қасиеттерді қажет ету, іс әрекетімен тұрғылықты нормалар мен сыбайлас жемқорлыққа қарсы мінсіз жауап беру.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы тәрбиелеудегі күтілетін нәтиже – қауіп туғызатын білімге ие, жемқорлықты әлеуметтік қамтамасыз етуге және мемлекеттің қауіпсіздігін жетілдіру үшін жемқорлықтың пайда болуына көне алмайтын, қауіп қатердің туындауын болдырмайтын тұлға қалыптастыру. Бұл құбылысты жоюды қалайтын және оған қабілетті тұлға.

11-тақырып. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс қимылды заңнамалық қамтамасыз ету

11.1 Сыбайлас жемқорлыққа қарсы негізгі бағыттарды анықтайтын базалық құжаттар

Қазақстан халқы 1995 жылғы 30 тамызда республикалық референдум арқылы ел егемендігінің қалыптасу негізін, қоғам мен мемлекеттің құқықтық жүйесін айқындайтын қолданыстағы Конституцияны қабылдады. Өткен жылдарға назар аударсақ, барлық уақытта Конституцияның нормаларын орындау мақсатында адам мен азаматтың құқықтары мен бостандығын жүйелі әлі тұрақты түрде қорғау, сондай-ақ халықаралық қатынастарда ұлттық мемлекеттілік пен тәуелсіздікті нығайту процестері жүзге асырылып келді. Бұл ретте, ең алдымен, Конституцияның ішкі логикасы негізге алынды. Онда Қазақстан өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырып, ең маңызды негіз ретінде адам мен азаматтың құқықтары мен мүдделерін толыққанды қорғау және сонымен бірге саяси билік нормаларының көмегі арқылы ықтимал қиянат жасау мен сыбайлас жемқорлықты шектеуге ұмтылу міндеттері белгіленді. Бұл жөнінде еліміздің Конституциясы бойынша ең маңызды негізі ретінде оның 12-бабы 2) тармақшасының нормалары қолданылады, онда «Адам құқықтары мен бостандықтары әркімге тумысынан жазылған, олар абсолютті деп танылады, олардан ешкім айыра алмайды, заңдар мен өзге де нормативтік құқықтық актілердің мазмұны мен қолданылуы осыған қарай анықталады» деп анық жазылған.

Әрине, 20 жылдан аса уақыт бойына Негізгі заңның мәртебесін көтеру, жоғары заңдық күші бар және республика аумағында тікелей әрекет ететін нормативтік құқықтық акт ретінде іске асыру және оның барлық құқықтық жүйесі мен қолданыстағы құқықтарының негіздерін қамтамасыз ету ғылыми негізделген бағдарламалар мен тұжырымдамаларды әзірлеуді талап етті. Бұндай саяси-құқықтық құжаттар үшін біздің қоғам өмірінің заң саласын кешендік бағалау негізге алынып, конституциялық нормалар мен ережелерді құқық жүйесіне, заң практикасына, еліміздің егемендігінің объективті әлеуметтік-экономикалық, саяси, ұлттық, діни, мәдени және тарихи факторларын ескере

отырып, үстемдік етіп отырған құқықтық идеологияға енгізу жолдары ұсынылды, қоғам, мемлекет және құқықтың өзара қарым-қатынасын құқықтық реттеудің тиімділігін қамтамасыз етті. Ең алдымен, Конституцияны еліміздегі Негізгі заң ретінде қарастыру керек. Бұл конституциялық құрылысты, адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын бекітетін, республиканың жоғары мемлекеттік билік органдарын тағайындайтын негізгі құрылтайшы саяси-құқықтық акт болып табылады. Негізгі заңымыздың негізінде біздің барлық саяси және құқықтық жүйеміз құрылды, сондай-ақ үш негізгі тірек: саясат, құқық және экономика арасындағы белгілі бір теңгерімге қол жеткізілді. Оған екі рет өзгерістер мен толықтырулар енгізілді және олар жоғары дәрежеде алға жылжу мен сыбайлас жемқорлыққа қарсы бағытталуымен ерекшеленеді. Мысалы, 1998 жылғы қазанда Қазақстан Республикасының Конституциясына алқабилердің қатысуымен сот ісін жүргізу туралы норма енгізілді. Бұл жаңашылдықты ғылыми пайымдау және талқылау үшін уақыт қажет болды және 2007 жылдың қаңтарынан бастап еліміздегі қылмыстық процесте сот алқабилерінің қатысуымен жұмыс істей бастады. Бұл ретте, оны құқықтық реттеу тиімділігін арттыру мақсатында, оның қызметіне тұрақты түрде құқықтық және ғылыми мониторинг жүргізіледі. Басқаша мысал келтіретін болсақ, 2007 жылдың мамырында Конституцияға кезекті конституциялық өзгерістер мен толықтырулар енгізілген болатын. Соның нәтижесінде, 2008 жылдың 1 қыркүйегінен бастап біздің елімізде қылмыс жасаған адамдарды сотта қамауға алу енгізілді. Заңдылықты қамтамасыз ету мақсатында, қылмыстық қудалау органдарының және соттың оны таңдауы үнемі еліміздің Жоғарғы Сотының және Бас Прокурорының тиісті түсіндірмелерін шығару арқылы түзетіліп отырады. Конституцияның ең басты миссиясы – қабылданатын заңдардың адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын бұзбауын және құқық қолдану процесінде оларды қорғауды тиімді қамтамасыз етуі болып табылады.

Конституция – еліміздегі Негізгі заң. Оның анықтамасын ашып көрсетер болсақ, ең алдымен, Конституция – бұл мемлекеттік егемендіктің негізі, яғни мемлекеттік өз аумағында үстем болуы және халықаралық қатынастардағы оның тәуелсіздігін бекітеді. Конституция заң жүзінде белгіленген негізгі нормативтік құқықтық актілердің ішінде, сондай-ақ Қазақстан Республикасы

заңнамасының жіктемесі жүйесінде бірінші орында тұрады. Сонымен бірге ол барлық заңнамалық белгіленген нормативтік құқықтық актілер сатысында да бірінші орынды алады. Сәйкесінше, барлық қалған нормативтік құқықтық актілердің нормалары мен ережелері Конституцияның нормалары мен ережелеріне қайшы келмеуі тиіс. Бұдан басқа, Конституцияның өзінде оның жоғары заңдық күші бар екені және республиканың барлық аумағында тікелей қолданылатыны көрсетілген. Бұл ретте, еліміздің ешқандай заңы бұндай заңдық мәртебеге ие емес екенін айта кету керек. Осы айтылғандардың барлығы түсінікті болса да, талдау барысында адамзат тәжірибесінде, азаматтарды қоса алғанда, барлық құқық субъектілері өздерінің істері мен дауларын шешу кезінде Конституцияның нормаларын пайдаланбайтыны анықталып отыр. Бұл біздің қоғам мен мемлекеттің құқықтық мәдениетіндегі салмақты кемшіліктердің бірін көрсетеді. Нақтырақ айтқанда, Конституция – Негізгі заң десек те, күнделікті тәжірибеде азаматтар оның нормаларын басшылыққа алмайды, Конституция әрбір азаматтың үстел үстінде тұратын негізгі кітабы болуы тиіс екенін ескермейді. Бұдан басқа, Конституцияның нормаларын пайдалануға негізделген соттық және өзге де құқықтық шешімдердің аз болуы жағдайды күшейте түседі. Еліміздің Президенті Қазақстан Республикасының Конституция Күнін белгіледі. Бұл күн әрқайсымыз үшін Конституция нені білдіретінін барлық қоғамға тағы бір рет түсіндіруге мүмкіндік береді. Аталған мәселені түсіндіруде еліміздегі заң қоғамдастықтары, атап айтқанда Конституциялық Кеңес, Адам құқықтары жөніндегі уәкіл, Президент жанындағы Адам құқықтары жөніндегі комиссия да өз үлестерін қосуда. Жалпы алғанда, барлық мемлекеттік органдар, ұйымдар, ғылыми-педагогикалық орта және және т.б. Конституцияның нормалары мен ережелерін қарқынды насихаттауы қажет. Осы ретте, Конституциямыздың артықшылықтарын емес, ол әрине даусыз, оның нормаларын қолданудың нақты жағдайлары немесе Конституцияның нормалары мен ережелеріне жекелеген заңдардың ережелерінің сәйкес келмеуі туралы көптеп айту керек. Конституцияның өзінде де, 1998 жылғы 24 наурыздағы «Нормативтік құқықтық актілер туралы» Заңда да Конституция түсінігінің тікелей анықтамасы жоқ екенін ескеру қажет. Сондай-ақ бұндай жағдай белгілі бір деңгейде Конституция нормаларын көпшілік және қоғамдық тәжірибеде пайдалану жиілігінен және

нақты көлемінен, ең алдымен, нақты істер мен дауларды шешу кезінде көрініс табады.

Конституция ұғымының анықтамасы мынадай маңызды сәттерді қамтуы тиіс: біріншіден, ол конституциялық құрылысты, адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын бекітеді, екіншіден, ол басқару нысанын және мемлекеттік құрылысты белгілейді, үшіншіден, ол мемлекеттің жоғарғы органдарын құрады, яғни Конституция арқылы бекіту, белгілеу және құру мәселелері көрсетілуге тиіс. Әрине, бұл еліміздің барлық құқықтық жүйесіндегі оның үстемдігін айқын түсінуге мүмкіндік береді. Құқық пен мемлекет теориясында Конституция ұғымының бұндай анықтамасы оған дейін әзірленген.

Қазақстан Республикасының сыбайлас жемқорлыққа қарсы нормалары. Қазақстан Республикасы Конституциясының нормаларын талдау барысында оның барлық негізгі ережелерінің сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл мәселелеріне тікелей қатысы бар екенін көрсетті. Конституцияны сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес базасы, негізгі құқықтық тетік, бағдарлама ретінде қарастыру қажеттігін айта кету керек. Бұны мынадай сыбайлас жемқорлыққа қарсы маңызды конституциялық ережелер мысалында түсіндіруге болады.

Бірінші. Қазақстан Республикасының өзін құқықтық мемлекет деп жариялауы болып табылады. Барлық істер мен даулар Қазақстан Республикасының қолданыстағы құқығы негізінде және оған қатаң сәйкестікте шешілуі тиіс деп ойлау керек. Қазақстанда сот төрелігі тек сот арқылы жүзеге асырылады. Аталған конституциялық норманың сыбайлас жемқорлыққа қарсы дәлелі айқын және түсіндіруді талап етпейді.

Екінші. Конституция бөлімдерінің логикалық құрылуы мен жүйелілігіне келсек, онда еліміздің мемлекеттік аппарат жүйесінде сыбайлас жемқорлықты жеңудің негізгі әдісі ретінде тежемелік әрі тепе-теңдік жүйесіндегі әрбір жоғары мемлекеттік билік органының миссиясын көрсетеді.

Үшінші. Қазақстан Республикасының қолданыстағы құқығының құрылымын және оның ішкі қарама-қайшылығын, нормативтік құқықтық актілерді қамту және қолдану арқылы адамның құқықтары мен бостандықтарының органикалық байланысын, сыбайлас жемқорлықты жеңудің маңызды шарты ретінде қарастырылатын, азаматтардың құқықтары, бостандықтары

мен міндеттеріне қатысты нормативтік құқықтық актілерді ресми жариялау міндетін бекіту.

Төртінші. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы бағытталуға қатысты Конституцияның нормалары бар, онда ел Президентін Мемлекет басшысы және оның жоғары лауазымды адамы ретінде сайлау рәсімдері, сол орында оның болу мерзімдері, сондай-ақ Қазақстан Республикасының Президенті лауазымын атқаруына байланысты шектеулер көрсетілген. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл әдістері ретінде, мысалы, заңдарды қабылдау (заңдарды, оның жекелеген баптарын қайта талқылау және дауыс беру үшін қайтару құқығы) кезінде Парламентпен өзара қарым-қатынасын, немесе Үкіметтің және Премьер-Министрдің, облыстар, республикалық маңызы бар қалалар мен астана әкімдерінің актілерінің әрекетін толық не ішінара тоқтата тұру құқығын қарастыру керек. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы салмақты әлеует Негізгі заңның 45-бабы 3-тармағының ережелерінде енгізілген. Онда Парламент Палаталарының Төрағалары мен Премьер-Министрдің заңдық тұрғыдағы жауапкершілігі, сәйкесінше, Президент қол қоятын Парламент актілерінің заңдылығы, сондай-ақ Үкіметтің бастамасымен шығарылатын, Елбасы қол қоятын Президент актілерінің заңдылығы үшін жауапкершілік бекітілген.

Бесінші. Заңмен реттелетін маңызды қоғамдық қатынастар шеңбері, заңдарды ұжымдық қабылдау, өзге де мәселелерді Парламент деңгейінде шешу, Парламент және оның палаталары ішінде заң жобасы қозғалысының рәсімдері, депутат мәртебесіне байланысты, Парламент депутаттары үшін шектеулер, қылмыстық процестегі депутаттық қол сұғылмаушылық, Үкіметтің есебін Парламенттің бекітпеуге құқығы және басқа да сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың дербес конституциялық факторлары айқындалған.

Алтыншы. Заңдарды нақты әрі мінсіз орындау, министрліктер, мемлекеттік комитеттер, өзге де орталық және жергілікті атқарушы органдардың актілерін толық немесе ішінара жою не тоқтата тұру құқығы, лауазымды атқаруына байланысты шектеулер – бұл Үкіметтің сыбайлас жемқорлыққа қарсы жұмыс істеу әдістерінің толық емес тізімі.

Жетінші. Конституциялық Кеңеске Конституцияның нормаларын түсіндіру құқығы, Парламент қабылдаған заңдарды ел Президенті қол қойғанға дейін олардың Қазақстан

Республикасының Конституциясына сәйкестігін қарау, заңдарды Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкес келмейді деп тану жүктелген – бұл Конституцияны «қорғаушының» және «еліміздегі екінші заң шығарушының» сыбайлас жемқорлыққа қарсы құқықтық тәсілдерінің жиынтығы.

Сегізінші. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы жоғары әлеует еліміздегі сот төрелігінің конституциялық негіздері ретінде алынған, оның ішінде судьяларды сайлау және тағайындау тәртібі, қылмыстық процестегі судьялардың қол сұғылмаушылығы, судья лауазымын атқаруына байланысты шектеулер бар.

Тоғызыншы. Сыбайлас жемқорлық әсіресе, жергілікті жерлерде, өңірлерде көптеп көрінеді. Сондықтан, Конституция жергілікті жерлерде мемлекеттік қызметтің имиджін нығайту және сыбайлас жемқорлықты жеңудің өзекті факторлары ретінде жергілікті мемлекеттік басқарудың құқықтық негіздерін дамытуға үлкен мән береді.

11.2 Сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық үшін жауаптылықты белгілейтін нормативтік құқықтық актілер

Сыбайлас жемқорлық мемлекеттік билік органдары қабылдайтын шешімдердің тиімділігіне зиян келтіре отырып, ел экономикасына кері әсер етеді, адамгершілік қағидаттарына зиян келтіреді, азаматтардың мемлекетке деген сенімділігін азайтады және әділ сот төрелігінің қағидаттарын бұзады. Сыбайлас жемқорлық, әрине, мемлекеттік басқарудың тиімділігін, елдің инвестициялық тартымдылығын төмендетеді, үдемелі әлеуметтік-экономикалық дамудың тоқтап қалуына ықпал етеді.

Мемлекет басшысы сөйлеген сөзінде, «Меритократия қағидаттарын қорғау және сыбайлас жемқорлыққа жол бермеу бойынша жүйелі жұмысты жолға қою маңызды» деді. Мемлекет тарапынан қабылданып жатқан іс-шараларға қарамастан, сыбайлас жемқорлық әлеуметтік қайта құруды және ұлттық экономиканы жаңғыртуды жүргізуге кедергі келтіреді, қоғам ішінде мемлекеттік институттарға деген сенімсіздік пен үрейдің пайда болуына әкеледі. Осыған байланысты, Қазақстан мемлекеттік тәуелсіздіктің алғашқы күндерінен бастап, әлемдік стандарттарға сәйкес келетін сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл институттары мен тетіктерін қалыптастыруды мақсатты түрде кезең-кезеңмен жүзеге асырып келеді.

2016 жылдан бастап «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 1-бабы 6) тармақшасына сәйкес сыбайлас жемқорлық әрекетіне «жауапты мемлекеттік лауазымды атқаратын адамдардың, мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілеттік берілген адамдардың, мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілеттік берілген адамдарға теңестірілген адамдардың, лауазымды адамдардың өздерінің лауазымдық (қызметтік) өкілеттіктерін және соған байланысты мүмкіндіктерін жеке өзі немесе делдалдар арқылы жеке өзіне не үшінші тұлғаларға мүліктік (мүліктік емес) игіліктер мен артықшылықтар алу немесе табу мақсатында заңсыз пайдалануы, сол сияқты игіліктер мен артықшылықтарды беру арқылы осы адамдарды параға сатып алу» жатады.

«Қазақстан – 2050» Стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» бойынша жемқорлық ұлттық қауіпсіздікке төнген тікелей қатер болып саналады және мемлекет пен қоғам осындай жағымсыз құбылысқа қарсы күресетін бір күш болуға тиіс. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестің ерекшелігі – сыбайлас жемқорлықтың қылмыстық жағымен қатар, ол мемлекеттің саяси, әлеуметтік, экономикалық салаларымен де тығыз байланыста болуында.

XX ғасырдың 90-шы жылдарынан бастап Қазақстан посткеңестік елдердің ішінде алғашқысы болып, кең көлемді сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызметті күшейтіп, сыбайлас жемқорлыққа қарсы заңнамалық базаны қалыптастырды, нәтижесінде Мемлекет басшысының жүргізіп отырған сыбайлас жемқорлыққа қарсы мемлекеттік саясатымен тікелей байланысты даму кезеңдерінен өтті. Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алғаннан кейін оның аумағында бұрынғы КСРО мен ҚазКСР-дің нормативтік құқықтық актілері қолданылды, алайда олардың жаңа экономикалық бағытқа сай келмейтін тұстары жиі кездесті. Егер оған дейін барлық мүлік мемлекеттік меншікте болса, тәуелсіздік алғаннан кейін жекешелендіру процесі басталып, жеке меншік пайда болды, ал заңнама саласының жаңа экономикалық болмысқа сай ықпал етуі әлсірей бастады. Дәстүрлі экономикалық байланыстардың бұзылуынан туындаған экономикалық құлдырау салдарынан кәсіпорындар тоқтап, жұмыссыздық деңгейі өсті, қылмыс көбейе бастап, оған дейін болмаған экономикалық қылмыстың жаңа түрлері пайда болды. Сонымен бірге қылмыстық

топ ұйымдасқан қылмысқа қатысты нормалар бойынша заңнамадағы олқылықтарды пайдаланып, олар өз мүшелерін мемлекеттік органдарға кіргізу арқылы қылмыстық әрекеттерін ұйымдастыра бастады. Яғни, ұйымдасқан қылмыстың мемлекеттік органдарға ену қаупін сезіп, мемлекет қылмысқа қарсы іс-қимыл және ел өмірінің әлеуметтік-экономикалық салаларын тұрақтандыру бойынша алғашқы кезектегі жедел іс-шараларды қабылдады. Осыған орай, мемлекеттің бірінші әрекеті ұйымдасқан қылмыс пен сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылмен айналысатын арнайы органдар құруға бағытталды. Жаңадан құрылған бұл органдардың қызметі экономикалық және әлеуметтік қайта құруға, соның ішінде сыртқы экономикалық салаға арналды. Банк операцияларына, салық инспекцияларына, кеден және қаржы органдарына ерекше назар аударылды. Елімізде бұндай реформаларды жүргізу арқылы қылмыстың, оның ішінде сыбайлас жемқорлық қылмыстың өсуінің жолын кесу түрінде криминалдық қызметтің таралауына арналған заңнамалық тұрғыдағы кедергілер жасалды.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы заңнаманы қалыптастырудың осы кезеңінде Қазақстанның 2030 жылға дейінгі Даму стратегиясының негізгі қағидаларын іске асыру мақсатында, 1997 жылы 5 қарашада «Ұлттық қауіпсіздікті нығайту, ұйымдасқан қылмыс пен сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресті одан әрі күшейту жөніндегі шаралар туралы» Жарлық шығарылды. Үкімет деңгейінде мемлекеттік органдардың лауазымды тұлғаларының ірі ақшалай шығыстарына бақылау орнату және заңсыз табылған ақша мен өзге де мүлікті заңдастыруға («тазартуға») жол бермеу мақсатында өзге де қаржылық бақылау шараларын бекітетін нормаларды әзірлеу үшін жағдай жасалды. Мемлекеттік қызметшілерді аттестаттау мен қызметте жоғарылату және мемлекеттік қызметте ілгерілету туралы мәселені шешу кезінде оларды арнайы тексерудің міндеттілігі енгізілді. Осыған байланысты, 1998 жылы елдегі әлеуметтік-экономикалық жағдай жақсарып, жаңа экономикалық байланыстар орнатылды, экономикалық қызметке сәйкес келетін заңнама әзірленіп, қабылданды. Оларға қол жеткізу үшін қажетті мақсаттар мен міндеттер айқындалды. Екінші кезеңде сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес саласындағы бірыңғай мемлекеттік саясат әзірленіп, сыбайлас жемқорлық себептерін зерделеу бойынша ғылыми

зерттеулерге талдау жүргізілді және сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес бойынша халықаралық және отандық арнайы институттардың тәжірибелері кеңінен қолданыла бастап, халықаралық ынтымақтастық дамыды. Сонымен қатар сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестің практикалық іс-шараларын әзірлеу жүзеге асырылды, Қылмысқа және сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес жөніндегі ұзақмерзімді стратегия және заманауи талаптар мен халықаралық тәжірибені ескере отырып, жаңа нормативтік құқықтық актілер әзірленді. Екі негізгі заң: «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы» және «Мемлекеттік қызмет туралы» заңдар қабылданды. «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы» Заңның қабылдануы сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестегі басты құқықтық және әдіснамалық негіз болды. Алғаш рет посткеңестік кеңістікте сыбайлас жемқорлыққа қарсы заң қабылданып, сыбайлас жемқорлық анықтамасы берілді, сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтарға қарсы күрестің мақсаттары мен қағидаттары бекітілді.

Заң дегеніміз сыбайлас жемқорлыққа қарсы күреске арналған барлық кезекті нормативтік құқықтық актілер мен мемлекеттік бағдарламалардың заңдық және әдіснамалық базасын білдіреді. Аталған заңның мәні мен маңыздылығы, оның сыбайлас жемқорлыққа және сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтарға қарсы кезекті әрі жүйелі күресті жүзеге асырудағы рөлі уақытпен және сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес барысында қол жеткізілген нәтижелермен расталады.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы заңнаманың қалыптасуы бойынша үшінші кезең 2001–2004 жылдар аралығында өтті. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес мәселелері бойынша жүйелі әдіс-тәсілдің болуы аталған кезеңнің ерекшелігі болып табылды. Үшінші кезеңде мемлекет сыбайлас жемқорлыққа қарсы күреске жалпы мемлекеттік саясат мәртебесін берді. Оны жүзеге асыру бойынша ұйымдастырушылық және құқықтық жұмыстар жалпы жүйелік және кешендік сипатқа ие болды. Қазақстанда сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес мемлекеттік саясаттың негізгі басымдықтарының бірі ретінде айқындалды. «2001–2005 жылдарға арналған сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес жөніндегі мемлекеттік бағдарлама туралы» Жарлыққа сәйкес, сыбайлас жемқорлық көріністеріне қарсы күрес жүйелі әрі бірізді сипатқа ие болды. Осылайша, орталық мемлекеттік органдардың

функцияларының бір бөлігін өңірлер мен жеке секторға кезең-кезеңмен беру арқылы олардың функцияларын біртіндеп орталықсыздандыру жүзеге асырылды, монополия саласы қысқартылды және мемлекеттік қызметтер көрсету саласындағы бәсекелестікті дамыту үшін жағдайлар жасалды, халыққа қызмет көрсету кезінде «бір терезе» қағидаты енгізілді. «Мемлекеттік сатып алу туралы» Заң және Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы кодексі қабылданды. 2002 жылдың сәуірінде Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес және мемлекеттік қызметшілердің қызмет этикасын сақтау мәселелері жөніндегі комиссия құрылды. Комиссия қызметінің мақсаттары сыбайлас жемқорлыққа және мемлекеттік қызметшілердің қызметтік этика қағидаларын бұзуына қарсы күресті күшейтуге, сондай-ақ мемлекеттік қызметшілердің жауапкершілік деңгейін арттыруға бағытталған келісімді іс-шараларды әзірлеу және қабылдау болып табылады.

11.3 Мемлекеттік қызметшінің мінез-құлық этикасы кодексі

Мемлекеттік қызмет атқару қоғам мен мемлекет тарапынан ерекше сенім білдіру болып табылады және мемлекеттік қызметшілердің моральдық-әдептілік бейнесіне жоғары талаптар қояды. Қоғам мемлекеттік қызметші өзінің барлық күш-жігерін, білімі мен тәжірибесін өзі жүзеге асыратын кәсіби қызметіне жұмсайды, өзінің Отаны – Қазақстан Республикасына қалтқысыз әрі адал қызмет етеді деп сенеді. Мемлекеттік қызметшілер өз қызметінде Қазақстан Республикасы Президентінің жақтауға және оны дәйекті түрде жүзеге асыруға тиіс.

Қазақстан Республикасы мемлекеттік қызметшілерінің осы әдеп кодексі (Мемлекеттік қызметшілердің қызметтік әдеп қағидалары) Қазақстан Республикасының Конституциясына, «Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметі туралы» 2015 жылғы 23 қарашадағы, «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» 2015 жылғы 18 қарашадағы Қазақстан Республикасының заңдарына, жалпы қабылданған моральдық-әдептілік нормаларына сәйкес мемлекеттік қызметшілердің моральдық-әдептілік бейнесіне қойылатын жалпы қабылданған талаптарды, сондай-ақ олардың мінез-құлқының негізгі стандарттарын белгілейді. Кодекс халықтың

мемлекеттік органдарға сенімін нығайтуға, мемлекеттік қызметте өзара қарым-қатынастың жоғары мәдениетін қалыптастыруға және мемлекеттік қызметшілердің әдепсіз мінез-құлық жағдайларының алдын алуға бағытталған. Мемлекеттік органдардың басшылары, орталық атқарушы органдарда – орталық атқарушы органдардың жауапты хатшылары немесе белгіленген тәртіппен орталық атқарушы органдардың жауапты хатшыларының өкілеттіктері жүктелген лауазымды адамдар, ал орталық атқарушы органдардың жауапты хатшылары немесе аталған лауазымды адамдар болмаған жағдайда – орталық атқарушы органдардың басшылары осы Кодекс талаптарының орындалуын, осы Кодекстің мәтінін мемлекеттік органдардың ғимараттарында баршаға көрінетіндей жерде орналастыруды қамтамасыз етеді. Мемлекеттік қызметші мемлекеттік қызметке тұрғаннан кейін үш күн мерзімде осы Кодекстің мәтінімен жазбаша нысанда таныстырылуға тиіс.

Мінез-құлықтың жалпы стандарттары

Мемлекеттік қызметшілер:

1) Қазақстан халқының бірлігі мен елдегі ұлтаралық келісімді нығайтуға ықпал етуге, мемлекеттік және басқа тілдерге, Қазақстан халқының салт-дәстүрлеріне құрметпен қарауға;

2) адал, әділ, қарапайым болуға, жалпы қабылданған моральдық-әдептілік нормаларын сақтауға, азаматтармен және әріптестерімен қарым-қатынаста сыпайылық пен әдептілік танытуға;

3) өздері қабылдайтын шешімдердің заңдылығы мен әділдігін қамтамасыз етуге;

4) жеке және заңды тұлғалардың құқықтары мен заңды мүдделерін қозғайтын шешімдерді қабылдаудың ашықтығын қамтамасыз етуге;

5) мемлекет мүддесіне нұқсан келтіретін, мемлекеттік органдардың жұмыс істеу тиімділігіне кедергі жасайтын немесе тиімділігін төмендететін іс-әрекеттерге қарсы тұруға;

6) қызметтік міндеттерін тиімді атқару үшін өзінің кәсіби деңгейі мен біліктілігін арттыруға, Қазақстан Республикасының заңдарында белгіленген шектеулер мен тыйымдарды сақтауға;

7) өзінің іс-әрекетімен және мінез-құлқымен қоғам тарапынан айтылатын сынға себепкер болмауға, сынағаны үшін қудалауға жол бермеуге, орынды сынды кемшіліктерді жою мен өзінің қызметін жақсарту үшін пайдалануға;

8) жеке сипаттағы мәселелерді шешу кезінде мемлекеттік органдардың, ұйымдардың, мемлекеттік қызметшілер мен өзге де адамдардың қызметіне ықпал ету үшін өзінің қызметтік жағдайын пайдаланбауға;

9) шындыққа сәйкес келмейтін мәліметтерді таратпауға;

10) мемлекеттік меншіктің сақталуын қамтамасыз етуге, өзіне сеніп тапсырылған мемлекеттік меншікті, автокөлік құралдарын қоса алғанда, ұтымды, тиімді және тек қызметтік мақсатта ғана пайдалануға;

11) қызметтік тәртіпті бұлжытпай сақтауға, өзінің қызметтік міндеттерін адал, бейтарап және сапалы атқаруға, жұмыс уақытын ұтымды және тиімді пайдалануға;

12) мемлекеттік қызмет көрсету сапасын арттыру бойынша тұрақты түрде шаралар қабылдауға, мемлекеттік көрсетілетін қызметтердің тұтынушысы ретінде толығымен халықтың сұранысына бағдар ұстануға;

13) жасағаны үшін заңнамада тәртіптік, әкімшілік немесе қылмыстық жауаптылық көзделген құқық бұзушылықтар мен теріс қылықтарды жасауға жол бермеуге;

14) іскерлік әдепті және ресми мінез-құлық қағидаларын сақтауға тиіс.

Мемлекеттік қызметшілердің сырт келбеті олардың қызметтік міндеттерін орындау кезінде мемлекеттік аппараттың беделін нығайтуға ықпал етуге, іскерлікпен, ұстамдылықпен және ұқыптылықпен ерекшеленетін жалпы қабылданған іскерлік талаптарына сай болуға тиіс.

Мемлекеттік қызметшілер қызметтік жағдайларын және онымен байланысты мүмкіндіктерді қоғамдық және діни бірлестіктердің, басқа да коммерциялық емес ұйымдардың мүдделеріне, оның ішінде өзінің оларға көзқарасын насихаттау үшін пайдаланбауға тиіс.

Мемлекеттік қызметшілер, оның ішінде басшы лауазымдарды атқаратындар, ұжымда өз діни көзқарасын ашық көрсете алмайды, бағынысты қызметшілерді қоғамдық және діни бірлестіктердің, басқа да коммерциялық емес ұйымдардың қызметіне қатысуға мәжбүрлей алмайды.

Қызметтен тыс уақыттағы мінез-құлық стандарттары

Мемлекеттік қызметшілер қызметтен тыс уақытта:

1) жалпы қабылданған моральдық-әдептілік нормаларын ұстануға, қоғамға жат мінез-құлық, оның ішінде қоғамдық орындарда адамның қадір-қасиетін және қоғамдағы адамгершілікке нұқсан келтіретін масаң күйде болу жағдайларына жол бермеуге;

2) қарапайым болуға, тиісті көрсетілетін қызметтерді алу кезінде өзінің лауазымдық жағдайын баса көрсетпеуге және пайдаланбауға;

3) өз тарапынан қоғамдағы адамгершілікке, тәртіпке және қауіпсіздікке қол сұғушылыққа әкелетін заңнама талаптарын бұзуға және басқа азаматтарды құқыққа қарсы, қоғамға жат әрекеттерді жасауға тартуға жол бермеуге тиіс.

Қызметтік қатынастардағы мінез-құлық стандарттары

Мемлекеттік қызметшілер әріптестерімен қызметтік қарым-қатынасы кезінде:

1) ұжымда іскерлік және тілектестік өзара қарым-қатынасты әрі сындарлы ынтымақтастықты орнату мен нығайтуға ықпал етуге;

2) басқа мемлекеттік қызметшілер тарапынан қызметтік әдеп нормаларын бұзудың жолын кесуге немесе оларды болдырмау жөнінде өзге шаралар қабылдауға;

3) ұжымда әріптестерінің ар-намысы мен абыройына кір келтіретін жеке және кәсіптік қасиеттерін талқылаудан аулақ болуға;

4) әріптестерінің өз лауазымдық міндеттерін орындауына кедергі келтіретін әрекеттерге (әрекетсіздікке) жол бермеуге міндетті.

Басшылар қарамағындағы қызметшілермен қарым-қатынас кезінде:

1) өзінің мінез-құлқымен бейтараптықтың, әділдіктің, риясыздықтың, жеке тұлғаның ар-намысы мен абыройына құрметпен қараудың үлгісі болуға;

2) меритократия қағидаттарын сақтауды қамтамасыз етуге, кадр мәселелерін шешу кезінде туыстық, жерлестік және жеке басына берілгендік белгілері бойынша артықшылық көрсетпеуге;

3) олардың қызметінің нәтижелерін бағалау, сондай-ақ көтермелеу және жазалау шараларын қолдану кезінде әділдік пен объективтілік танытуға;

4) еңбекті, денсаулықты қорғауға, тиімді қызмет ету үшін қауіпсіз және қажетті жағдайларды жасауға, сондай-ақ қызметшілердің ар-намысы мен қадір-қасиетін кемсітушіліктің және қол сұғушылықтың кез келген нысандарын болдырмайтын

қолайлы моральдық-психологиялық ахуалды қалыптастыруға бағытталған шараларды қабылдауға;

5) қызметтік емес сипаттағы мәселелерді шешу кезінде олардың қызметіне ықпал етуге өзінің қызметтік дәрежесін пайдаланбауға;

6) құқыққа қарсы қылықтарды, сондай-ақ жалпы қабылданған моральдық-әдептілік нормаларына жат қылықтарды жасауға мәжбүрlemeуге;

7) оларға қатысты негізсіз айыптауларға, дөрекілік, қадір-қасиетін қорлау, әдепсіздік және орынсыз мінез-құлық фактілеріне жол бермеуге тиіс.

Төмен тұрған лауазымдарды атқаратын мемлекеттік қызметшілер:

1) басшылардың тапсырмаларын орындау кезінде тек объективті және шынайы мәліметтерді ұсынуға;

2) өздеріне мәлім болған қызметтік әдеп нормаларының бұзу жағдайлары және мемлекеттік қызметке кір келтіретін тәртіптік теріс қылықтар туралы басшылыққа және әдеп жөніндегі уәкілге дереу хабарлауға;

3) басшының заңды тапсырмаларын орындауға кедергі келтіретін әрекеттерді (әрекетсіздікті) болдырмауға;

4) басшылыққа қатысты жеке берілгендікке, олардың қызметтік мүмкіндіктері есебінен пайда және артықшылықтар алуға ұмтылуға жол бермеуге тиіс.

Көпшілік алдында, оның ішінде бұқаралық ақпарат құралдарында сөйлеумен байланысты мінез-құлық стандарттары

Мемлекеттік орган қызметінің мәселелері бойынша көпшілік алдында сөйлеуді оның басшысы немесе мемлекеттік органның бұған уәкілеттік берілген лауазымды адамдары жүзеге асырады.

Мемлекеттік қызметшілер мемлекеттік қызметтің беделіне нұқсан келтірмей, пікірсайысты сыпайы нысанда жүргізуге тиіс.

Мемлекеттік қызметшілер мемлекеттік саясат және қызметі мәселелері жөніндегі өз пікірін, егер ол:

1) мемлекет саясатының негізгі бағыттарына сәйкес келмесе;

2) жариялауға рұқсат етілмеген қызметтік ақпаратты ашатын болса;

3) мемлекеттің лауазымды адамдарының, мемлекеттік басқару органдарының, басқа да мемлекеттік қызметшілердің атына әдепке жат сөздер айтудан тұрса, көпшілік алдында білдіруіне болмайды.

Мемлекеттік саясатты жүргізумен, мемлекеттік органның және мемлекеттік қызметшілердің қызметімен байланысты емес мәселелер бойынша мемлекеттік қызметшілердің мемлекеттік органның атынан жарияланымдарына жол берілмейді. Педагогикалық, ғылыми және өзге де шығармашылық қызмет бойынша материалдар жариялауды мемлекеттік қызметші жеке тұлға ретінде тек өз атынан жүзеге асыра алады.

Мемлекеттік қызметшіге сыбайлас жемқорлық көріністерін жасаған деп көпшілік алдында негізсіз айып тағылған жағдайда, ол осындай айыптау анықталған күннен бастап бір ай мерзімде оны теріске шығару жөнінде шаралар қолдануға тиіс.

Әдеп жөніндегі уәкіл – қызметтік әдеп нормаларының сақталуын және мемлекеттік қызмет, сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы заңнама мен Қазақстан Республикасы мемлекеттік қызметшілерінің әдеп кодексін бұзушылықтардың профилактикасын қамтамасыз ету қызметін жүзеге асыратын, сондай-ақ өз функциялары шегінде мемлекеттік қызметшілер мен азаматтарға консультация беретін мемлекеттік қызметші.

Әдеп жөніндегі уәкіл өз қызметінде «Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметі туралы» 2015 жылғы 23 қарашадағы, «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» 2015 жылғы 18 қарашадағы Қазақстан Республикасының заңдарын, Әдеп кодексін, осы Ережені, сондай-ақ Қазақстан Республикасының өзге де заңнамалық актілерін басшылыққа алады.

Әдеп жөніндегі уәкілдің дербес лауазымы аумақтық бөлімшелері немесе ведомстволарының аумақтық бөлімшелері, шет елдегі мекемелері бар орталық мемлекеттік органдарда (құқық қорғау және арнаулы мемлекеттік органдарды, сондай-ақ Қазақстан Республикасының Қорғаныс министрлігін қоспағанда), сондай-ақ облыстар, республикалық маңызы бар қалалар және Астана әкімдерінің аппараттарында енгізіледі.

Аумақтық бөлімшелері немесе ведомстволарының аумақтық бөлімшелері жоқ мемлекеттік органдарда (құқық қорғау және арнаулы мемлекеттік органдарды, сондай-ақ Қазақстан Республикасының Қорғаныс министрлігін қоспағанда), орталық мемлекеттік органдардың ведомстволарында және аумақтық бөлімшелерінде, орталық мемлекеттік органдар ведомстволарының аумақтық бөлімшелерінде, шет елдегі мекемелерде, тексеру

комиссияларында, облыстық маңызы бар қалалар, аудандар, қалалардағы аудандар әкімдерінің аппараттарында әдеп жөніндегі уәкілдің функциялары осы мемлекеттік органдардың қызметшілеріне жүктеледі.

Әдеп жөніндегі уәкілдің функциялары басшылық қызмет атқаратын, сондай-ақ ұжымда қадірлі және құрметке ие болған мемлекеттік қызметшіге жүктеледі.

Әдеп жөніндегі уәкілдің дербес лауазымын атқаратын адам осы мемлекеттік органдардың құрылымына кіретін ведомстволардың және аумақтық бөлімшелердің, шет елдегі мекемелердің, аудан деңгейіндегі жергілікті атқарушы органдардың әдеп жөніндегі уәкілдеріне әдіснамалық басшылық жасауды үйлестіреді және жүзеге асырады әрі орталық атқарушы органның жауапты хатшысына бағынады, ал жауапты хатшы немесе көрсетілген лауазымды адамдар болмаған жағдайда – мемлекеттік органның аппарат басшысына не қызметке тағайындауға және қызметтен босатуға құқығы бар адамға бағынады.

Әдеп жөніндегі уәкілдің негізгі функциялары

Әдеп жөніндегі уәкіл өз құзыреті шегінде мынадай функцияларды жүзеге асырады:

1) мемлекеттік қызметшілерге Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызмет, сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл саласындағы заңнамасының және Әдеп кодексінің талаптарын сақтау мәселелері бойынша консультациялық көмек көрсетеді;

2) мемлекеттік қызметшілердің заңдарда белгіленген шектеулер мен тыйымдарды сақтауына ықпал етеді;

3) өзі жұмыс істейтін мемлекеттік орган басшылығының тапсырмасы бойынша мемлекеттік қызметшілердің қызметтік әдеп нормаларын бұзу фактілері бойынша жеке және заңды тұлғалардың өтініштерін қарайды;

4) ұжымда жалпы қабылданған моральдық-әдептілік нормаларына сәйкес келетін өзара қатынастар мәдениетін қалыптастыруға жәрдемдеседі;

5) мемлекеттік қызметшілердің құқықтары мен заңды мүдделері бұзылған жағдайларда, оларды қорғауға және қалпына келтіруге бағытталған шараларды қабылдайды;

6) мемлекеттік қызметшілердің қызметтік әдеп нормаларын сақтауын мониторингтеуді және бақылауды жүзеге асырады;

7) мемлекеттік органдардың құрылымдық бөлімшелері басшыларының қызметтік әдеп нормаларын бұзу деректері бойынша тиісті шараларды қабылдамау жағдайлары туралы мемлекеттік органның басшылығына хабарлайды;

8) мемлекеттік қызметшілер Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызмет, сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл саласындағы заңнамасын және Әдеп кодексіні бұзған жағдайларда, құқық бұзушылықтарды жасауға ықпал ететін себептер мен шарттарды талдайды және мемлекеттік органның басшылығына оларды жою туралы ұсынымдар енгізеді;

9) Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызмет, сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл саласындағы заңнамасын және Әдеп кодексіні бұзу профилактикасы және оған жол бермеу, сондай-ақ мемлекеттік қызметтің оң бейнесін қалыптастыру мақсатында азаматтық қоғам институттарымен және мемлекеттік органдармен өзара іс-қимыл жасайды;

10) Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызмет, сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл саласындағы заңнамасын және Әдеп кодексіні сақтау мәселелері бойынша мемлекеттік қызметшілермен түсіндіру жұмыстарын тұрақты негізде жүргізеді;

11) заңнамада белгіленген тәртіппен тиісті лауазымды адамдарға қызметтік әдеп нормаларын бұзуға жол берген мемлекеттік қызметшілердің жауапкершілігін қарау туралы ұсыныммен жүгінеді;

12) қызметтік әдеп нормаларын бұзудың профилактикасы мақсатында өзге де қызметті ұйымдастырады.

Әдеп жөніндегі уәкіл өзіне жүктелген міндеттерді орындау үшін:

1) Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызмет, сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл саласындағы заңнамасын және Әдеп кодексіні бұзуға ықпал ететін себептер мен жағдайларды талдауға қажетті мәліметтер мен құжаттарды сұратады және алады;

2) өзі жұмыс істейтін мемлекеттік органның атынан Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызмет, сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл саласындағы заңнамасының, сондай-ақ Әдеп кодексінің нормаларын түсіндіру үшін мемлекеттік қызмет істері жөніндегі уәкілетті органға заңнамада белгіленген тәртіппен жүгінеді;

3) мемлекеттік органның басшысына мемлекеттік органның он имиджін және ұжымда жағымды ахуал қалыптастыруға елеулі үлес қосқан адамдарды көтермелеу туралы ұсыным енгізеді;

4) қажет болған жағдайда өзінің құзыретіне қатысты мәселелерді қарау кезінде кадр қызметінен мемлекеттік қызмет өткеру мәселелеріне қатысты мемлекеттік қызметшілердің жеке істерін, өзге де материалдар мен құжаттарды сұратуға және алуға құқылы.

Негізсіз бас тартылғанда, мемлекеттік органның басшысы тиісті шаралар қолданбағанда не ол әдеп жөніндегі уәкілге жүктелген функцияларды орындауға кедергі келтіретін әрекеттерді (әрекетсіздіктерді) жасағанда, әдеп жөніндегі уәкіл бұл туралы уәкілетті органға не оның аумақтық бөлімшесіне хабарлайды.

Уәкілетті орган не оның аумақтық бөлімшесі мұндай хабарлама келіп түскен кезде Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызмет саласындағы заңнамасында белгіленген тиісті шараларды қолданады.

Әдеп жөніндегі уәкілдің қызметін ұйымдастыру

Мемлекеттік орган басшыларының бейтараптығы негізді күмән тудыратын, лауазымдық өкілеттіктерін тиісінше орындамауға әкеп соғатын мән-жайлар (мүдделер қақтығысы) болған кезде әдеп жөніндегі уәкіл өз қызметін дербес негізде жүзеге асырады.

Әдеп жөніндегі уәкіл өз қызметінің нәтижесі бойынша уәкілетті органға есеп береді. Есеп беру нысанын және мерзімдерін уәкілетті орган бекітеді.

Әдеп жөніндегі уәкіл өзінің функцияларына жататын мәселелер бойынша мемлекеттік қызметшілерді және басқа да азаматтарды олардың өтініші бойынша немесе баршаға көрінетіндей жерде орналастырылған кестеге сәйкес айына кемінде бір рет қабылдауды жүзеге асырады.

Қажет болған жағдайда, азаматпен немесе мемлекеттік қызметшімен әңгімелесу телефон арқылы не тиісті ақпарат беруді қамтамасыз ететін басқа да коммуникациялар құралдарын пайдаланумен жүргізілуі мүмкін.

Әдеп жөніндегі уәкіл туралы мәліметтер, оның ішінде тегі, аты-жөні, фотосуреті, кабинет және телефон нөмірлері заңнамада белгіленген тәртіппен мемлекеттік органның интернет-ресурсында және мемлекеттік органның ғимаратында баршаға көрінетіндей жерде орналастырылады.

Қызметтік әдеп нормаларының сақталуын, сондай-ақ ұжымдағы моральдық-психологиялық ахуалдың жай-күйін мониторингтеу мақсатында әдеп жөніндегі уәкіл кемінде жарты жылда бір рет уәкілетті орган бекіткен нысан бойынша анонимді сауалнама жүргізіледі.

12-тақырып. Қазақстан Республикасының сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатының 2022 – 2026 жылдарға арналған тұжырымдамасы

12.1 Ағымдағы ахуалды талдау

Қазақстан Республикасы Президентінің 2022 жылғы 2 ақпандағы Жарлығымен «Қазақстан Республикасының сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатының 2022-2026 жылдарға арналған тұжырымдамасы» қабылданды.

Тұжырымдама бірнеше бөлімдерден тұрады.

Қазақстанның сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясаты қоғамның сұраныстарына қарай, ұлттық практика мен озық шетелдік тәжірибені ескере отырып, ұдайы жетілдіріліп отырады.

Бұл бағытта жүйелі және кешенді тәсіл Қазақстан Республикасы Президентінің 2014 жылғы 26 желтоқсандағы № 986 Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасының 2015-2025 жылдарға арналған сыбайлас жемқорлыққа қарсы стратегиясын іске асыру арқылы қамтамасыз етілді.

«Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» Заңның қабылдануына орай алдын алу және қылмыстық-құқықтық құралдардың ақылға қонымды теңгерімі бар сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл шараларының жүйесі құрылды.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы ағарту және оның кез келген көрінісіне мүлдем төзбеушілік жағдайын қалыптастыру арқылы азаматтық қоғам сыбайлас жемқорлықпен күреске белсенді түрде тартылуда.

Қазақстан Республикасының Президентіне бағынатын және есеп беретін, сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жөніндегі тәуелсіз уәкілетті орган – Қазақстан Республикасының Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігі (Сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызмет) құрылды.

Агенттік мемлекеттің сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатының басты жүргізушісі бола отырып, өз қызметінде тиімді алдын алу, ауқымды ағарту, қоғаммен сындарлы әріптестік және қылмыстық-құқықтық шаралар элементтерін ұштастырады.

Жобалық басқару шеңберінде әрбір мемлекеттік орган үшін сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл бойынша үлгілік базалық

бағытты енгізу сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызметтің үйлестіруші әлеуетін күшейтті.

Мемлекеттік қызметтегі алдын алу шаралары

«Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметі туралы» жаңа Заңмен мемлекеттік қызметтің «мансаптық» моделіне көшу қамтамасыз етілді, ашық конкурстық іріктеу, құзыреттілік негізінде ілгерілету тетіктері арқылы меритократия қағидаттары енгізілді. Командалық ауысулар үшін жасалатын жағдайлар азайтылып, мемлекеттік қызметшілердің тиімділігін бағалау жүйесі түбегейлі қайта қаралды, жұмыс нәтижелеріне байланысты еңбекке ақы төлеудің жаңа жүйесін сынап көру жүргізілді.

Мемлекеттік қызметшілердің әдеп кодексі қолданылуда, жергілікті және орталық мемлекеттік органдарда әдеп жөніндегі уәкілдер институты құрылды. Әдеп жөніндегі кеңестер жұмыс істейді.

Мемлекеттік қызметшілер, Парламент депутаттары мен судьялар үшін шетелдік банктерде шоттарды иеленуге сыбайлас жемқорлыққа қарсы жаңа шектеу енгізілді.

Жауапты мемлекеттік лауазымды атқаратын, сондай-ақ мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілеттік берілген, оларға теңестірілген адамдарға және олардың отбасы мүшелеріне қызметтік міндеттерін атқаруына байланысты сыйлықтарды алуға және сыйға тартуға толық тыйым салу көзделген.

Аталған адамдардың жақын туыстарымен, жұбайларымен және жекжаттарымен бірге қызмет (жұмыс) істеуіне жол бермеу туралы нормалар күшейтілді. Мемлекеттік лауазымға кандидаттар мемлекеттік ұйымда жұмыс істейтін туыстары туралы хабардар етуге міндетті.

Қаржылық бақылау шаралары жетілдірілді. 2021 жылы мемлекеттік қызметшілер, оларға теңестірілген тұлғалар, сондай-ақ олардың жұбайлары жалпыға бірдей декларациялау шеңберінде өздерінің барлық активтерін тіркеп, «кіріс» декларацияларын ұсынды. 2022 жылдан бастап кірістер мен шығыстарды салыстыру жүзеге асырылатын болады.

Әкімдердің қызметін бағалау «сыбайлас жемқорлық деңгейі» нысаналы индикаторымен толықтырылды және сыбайлас жемқорлық индексін өңірлік өлшеу әдістемесі бекітілді.

Соттар мен құқық қорғау органдарында сыбайлас жемқорлықтың алғышарттарын барынша азайту

Судьяларды іріктеу және бағалау жүйесі жақсартылды. Облыстық және оларға теңестірілген соттарда судьяның әдеби жөніндегі комиссиялар жұмыс істейді, Жоғарғы Соттың жанындағы Соттардың қызметін қамтамасыз ету департаментінің ішкі қауіпсіздік және соттарда сыбайлас жемқорлықтың алдын алу бөлімі құрылды.

«Татуластырушы судья» лауазымы енгізілді, бұл соттарға жүктемені үш есе азайтты: істердің жартысына жуығы татуласумен аяқталуда, тараптар сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін барынша азайтып, дауды өздері шешуде.

Сот процестері онлайн-режимге ауыстырылды. Істерді автоматты бөлу алгоритмінде айла-шарғы жасау мүмкіндігі жойылды.

Заң үстемдігі қағидатын сөзсіз қолдану мақсатында, халықаралық бизнестің азаматтық және коммерциялық дауларын жедел шешу үшін ерекше құқықтық режим шеңберінде жұмыс істейтін «Астана» халықаралық қаржы орталығының Тәуелсіз соты құрылды.

Азаматтардың конституциялық құқықтарын сақтау кепілдіктерін күшейтуге, жазалаудың бұлтартпастығына және сыбайлас жемқорлықтың алдын алуға бағытталған қылмыстық процестің үш буынды моделі енгізілуде.

Пенитенциарлық мекемелерде және полицияның қызметтік үй-жайларында, сондай-ақ құқық қорғау органдарының барлық жедел-тергеу бөлімшелерінде жаппай бейне-байқау енгізілуде.

Күнделікті практикада сотқа дейінгі тергеп-тексерудің, әкімшілік іс жүргізудің, тексеру субъектілері мен объектілерін есепке алудың электрондық жүйелері, сондай-ақ «Qamqog» ақпараттық сервисі қолданылады.

Құқық бұзушылардың лауазымды адамдармен тікелей байланысын болдырмайтын «Сергек» жол жүрісін бейне-бақылау практикасын кеңейту құқық қорғау органдарының қызметіндегі сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін төмендету үшін цифрландыруды пайдаланудың жарқын мысалы болып табылады.

Құқық қорғау жүйесіне мемлекеттік қызметте қолданылатын рекрутинг стандарттарын енгізу іріктеудің айқындылығын және тиісінше, кадрлардың сапасы мен «тазалығын» қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Құқық қорғау органдары қызметкерлерінің сыбайлас жемқорлық үшін қылмыстық жауапкершілігін күшейтумен қатар, олардың жалақысын арттыру бойынша шаралар қабылданды, сондай-ақ жекелеген санаттарға тұрғын үйді жалға алу және сатып алу шығындарын өтеу көзделген.

Қоғамдық бақылауды кеңейту, мемлекеттік органдардың ашықтығын қамтамасыз ету

Қазақстанда үкіметтік емес ұйымдардың тұтас қатары әрекет ететін қоғамдық бақылау күшейтілді.

Ұлттық алдын алу тетігі, қоғамдық байқаушы комиссиялар белсенді жұмыс істеуде. Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Ұлттық қоғамдық сенім кеңесі құрылды.

«Халық үніне құлақ асатын мемлекет» тұжырымдамасы шеңберінде азаматтық қоғамды шешімдер қабылдау процестеріне тарту үшін тиімді институционалдық-құқықтық негіз қалыптастырылды.

«Қоғамдық кеңестер туралы» Заңға өзгерістер енгізу арқылы қоғамдық кеңестердің құқықтық мәртебесі кеңейтілді.

Қоғамдық бақылауды енгізу процесінде саяси партиялар маңызды рөл атқарады. «Аманат» партиясы 2025 жылға дейінгі сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл бағдарламасын қабылдады, сондай-ақ сыбайлас жемқорлыққа қарсы бірқатар бастамалар «Өзгерістер жолы: әр азаматқа лайықты өмір!» атты сайлауалды бағдарлама шеңберінде іске асырылуда.

Жұртшылық өкілдерінен құрылған арнаулы мониторингтік топ Сыбайлас жемқорлыққа қарсы стратегияның іске асырылуын бағалауды қамтамасыз етті.

«Ақпаратқа қол жеткізу туралы» Заңда қоғам алдында есеп беретін және транспарентті мемлекетті қалыптастыру үшін негіздер қаланды.

«Ашық үкімет» электрондық платформасында ашық деректердің бес порталы құрылды: «Ашық бюджеттер», «Ашық НҚА», «Ашық деректер», «Мемлекеттік органдардың тиімділігін бағалау», «Ашық диалог».

Бұл ресурстар азаматтардың бюджеттік бағдарламаларды, нормативтік құқықтық актілердің жобаларын талқылауға қатысуына, статистикалық ақпарат алуына және мемлекеттік органдар мен квазимемлекеттік сектор субъектілерінің

басшыларына проблемалық мәселелермен жүгінуіне мүмкіндік береді.

«е-Өтініш» арнаулы сервисін енгізу арқылы азаматтардың жолданымдарымен жұмысты қайта іске қосу жүзеге асырылды, ол шағымдарды ыңғайлы және жылдам беруге, олардың қаралуын онлайн-режимде қадағалауға мүмкіндік береді.

Әкімшілік рәсімдік-процестік кодекстің қабылдануына орай жария-құқықтық дауларды қарау кезінде жеке және заңды тұлғалардың құқықтарын қорғаудың тиімді тетіктері енгізілді, сондай-ақ билік органдарының шешімдер қабылдау процесіне азаматтардың қатысу кепілдіктері күшейтілді.

Жұртшылық қатарынан 150 тәуелсіз сарапшыны тарта отырып, 11,2 мың нормативтік құқықтық актінің жобасына сыбайлас жемқорлыққа қарсы сараптама жүргізілді, бұл 30 мыңнан астам сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін анықтауға мүмкіндік берді.

Өңірлік мәні бар маңызды мәселелерді шешуге азаматтардың қатысуына негізделген жергілікті өзін-өзі басқарудың тиімді моделі дамытылуда.

Астананың, республикалық және облыстық маңызы бар қалалардың тұрғындарына аумақтарды абаттандыру, көгалдандыру және санитариялық тазарту жөніндегі жобаларға бастамашылық етуге мүмкіндік беретін «халық қатысатын бюджет» енгізілді.

Бюджеттің төртінші деңгейін қалыптастыру арқылы ауыл халқының бюджет қаражатының не үшін жұмсалатынын дербес анықтау мүмкіндігі бар.

Аудандық маңызы бар қалалардың, ауылдық округтердің, кенттер мен ауылдардың әкімдерін сайлау енгізілді.

«Адалдық алаңы» жобасының ауқымы ел бойынша кеңейтілді, ол сыбайлас жемқорлықтың алдын алу мәселелерінде мемлекеттік органдардың азаматтық қоғаммен өзара іс-қимыл арналарын құруға мүмкіндік берді.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы білім беру, парасаттылық идеологиясын және сыбайлас жемқорлыққа «мүлдем төзбеушілікті» ілгерілету

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы ұлттық қозғалысқа барлық мүдделі топтар: оқушылар, студенттер, оқытушылар, мемлекеттік қызметшілер, кәсіпкерлер, инвесторлар, тәуелсіз сарапшылар, еріктілер және басқалар тартылған.

Бакалавриаттың барлық мамандықтары бойынша білім беру бағдарламалары «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет негіздері» элективті пәнімен толықтырылды.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы жоғары стандарттары бар қазақстандық бірқатар жоғары оқу орындары Академиялық адалдық лигасына бірікті.

Сыбайлас жемқорлық фактілері туралы хабарлайтын және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылға өзгеше түрде жәрдемдесетін азаматтарды көтермелеудің сараланған жүйесі енгізілді. Енді сыйақылар бұрынғыдай белгіленген мөлшерде емес, параның немесе келтірілген залалдың мөлшеріне қарай төленеді. Ең жоғары төлем төрт мың айлық есептік көрсеткішті құрауы мүмкін.

Қоғамда сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті арттыру бойынша кешенді шаралар қабылданды. «Транспаренси Қазақстан» қоғамдық қорының «2020 жылы Қазақстандағы сыбайлас жемқорлық жай-күйінің мониторингі» атты зерттеуінің деректері бойынша қазақстандықтардың 60%-ы сыбайлас жемқорлықпен күресте көмек көрсетуге дайын екендіктерін білдірді.

Сыбайлас жемқорлық үшін жауапкершілікті күшейту және жазаның бұлтартпастығын қамтамасыз ету

Сыбайлас жемқорлық қылмыс жасаған адамдар үшін мемлекеттік қызметке және квазимемлекеттік сектор субъектілеріне жұмысқа орналасуға өмір бойына тыйым салу қолданылады.

Құқық қорғау органдарының қызметкерлеріне, судьяларға, пара берушілер мен парақорлықтағы делдалдарға сыбайлас жемқорлық қылмыстары үшін санкциялар қатаңдатылды.

Ауыр және аса ауыр сыбайлас жемқорлық қылмыстар үшін сотталғандарға мерзімінен бұрын шартты түрде босату мүмкіндігі алып тасталды. Парақорлық үшін жазаны бірден қауіпсіздігі барынша төмен мекемеде өтеуге тыйым салынды.

Мемлекеттік органдар, ұйымдар, квазимемлекеттік сектор субъектілері басшыларының қарамағындағы қызметкерлердің сыбайлас жемқорлығы үшін дербес жауапкершілігі институты енгізілді. Ол енгізілген сәттен бастап 8 саяси қызметшінің отставкасы қабылданып, 13 саяси қызметші, басшылық деңгейдегі 98 мемлекеттік әкімшілік қызметші, күштік блоктың 109 басшысы және квазимемлекеттік сектордың 21 топ-менеджері тәртіптік жауапкершілікке тартылды.

Жалпы, 2018-2020 жылдары сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтары үшін 3 мыңнан астам адам сотталды, олардың ішінде 1 министр, 3 вице-министр, 8 облыс әкімі және олардың орынбасарлары, 31 қала, аудан әкімі және олардың орынбасарлары, ұлттық компаниялардың 8 басшысы бар.

Халықаралық ынтымақтастық

Қазақстан сыбайлас жемқорлыққа және кірістерді жылыстатуға қарсы іс-қимыл саласындағы негізгі халықаралық конвенцияларға, Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес жөніндегі БІстамбұл іс-қимыл жоспарына (Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымының (ЭБДҰ) желісі шеңберінде) қосылды және Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мемлекеттер тобына (ГРЕКО) кірді.

Халықаралық ұйымдармен және шетелдік сыбайлас жемқорлыққа қарсы органдармен сындарлы өзара іс-қимыл жолға қойылды.

2019 жылы ЭБДҰ-ның Шығыс Еуропа және Орталық Азия елдеріне арналған сыбайлас жемқорлыққа қарсы желісінің пленарлық отырысында мониторингтік топ БІстамбұл жоспарының 4-раунды ұсынымдарының орындалуы туралы Қазақстанның аралық есебіне оң баға берді (29 ұсынымның 20-сы бойынша ілгерілеушілік байқалды).

Қабылданған шаралар қоғамдағы сыбайлас жемқорлық көріністерін одан әрі жоюдың берік іргетасын қалады, бұл 2020 жылдың қорытындысы бойынша Қазақстанның Transparency International Сыбайлас жемқорлықты түйсіну индексында алғаш рет 38 балл (екі жылда +7 балл) жинап, 180 елдің арасында 94-орынға (екі жылда +30 позиция) ауысуына мүмкіндік берді.

2.2. Орта мерзімді перспективада шешуді талап ететін түйінді проблемалар

«Тұрмыстық» сыбайлас жемқорлық

Азаматтар мен кәсіпкерлердің күнделікті өмірде мемлекеттік органдар мен ұйымдардың өкілдерімен өзара іс-қимыл жасауына байланысты «тұрмыстық» сыбайлас жемқорлық іс жүзінде көптеген салаларда сақталып отыр.

«Транспаренси Қазақстан» қоғамдық қоры жүргізген «2020 жылғы сыбайлас жемқорлық жай-күйінің мониторингі» әлеуметтанушылық зерттеуінің нәтижелері бойынша сыбайлас жемқорлық тұрғысынан сезімтал органдар мен мекемелердің тізбесі жылдан-жылға іс жүзінде өзгермейді: мемлекеттік емханалар мен

ауруханалар, полиция, жер қатынастары басқармалары, ХҚКО-лар, мемлекеттік балабақшалар мен жоғары оқу орындары.

Соңғы үш жылда сыбайлас жемқорлық қылмыскерлік құрылымының едәуір бөлігін – 50%-дан астамын паракорлық фактілері алып отыр.

Негізгі себептер қатарында: сақталып отырған әкімшілік кедергілер, екіұдай мағыналы және дискрециялық нормалар, мемлекеттік органдардың жеткіліксіз ашықтығы, баламалы (қағаз) негізде көрсетілетін мемлекеттік қызметтер үлесінің жоғары болуы бар.

Нақты жағдайларға, өңірлік, салалық және өзге де ерекшеліктерге сүйене отырып, әртүрлі әлеуметтік топтарға олардың құқықтарын, міндеттері мен рәсімдерін қолжетімді және түсінікті етіп түсіндіру стандарттары болмай отыр.

Мұның өзі мемлекеттік басқарудың бизнес-процестерін автоматтандырудағы кемшіліктер мен олқылықтарға да байланысты.

Цифрлық шешімдердің бір бөлігінің сапасыз және жартылай іске асырылуына байланысты сыбайлас жемқорлық тәуекелдері туындауда. Көбінесе лауазымды адамдар «жалған» цифрландыруды пайдалана отырып, сыбайлас жемқорлық іс-әрекеттер жасауды жалғастыруда, ал азаматтар мен кәсіпкерлер «цифрландырылған» мемлекеттік функциялардағы техникалық іркілістер, артық процестер және ақпараттық жүйелердің жұмысындағы басқа да кемшіліктер себебінен, өз мәселелерін шешудің заңсыз жолдарын іздеуге мәжбүр болуда.

Сонымен қатар, дерекқорлардың әлсіз интеграциясы мемлекеттің проактивті сервистік моделін қамтамасыз етуге мүмкіндік бермейді.

Дегенмен Қазақстанда қоғамдық бақылау институты құқықтық тұрғыдан жеткілікті түрде регламенттелмеген.

Деректердің жабықтығы азаматтардың шешім қабылдауға тікелей қатысу мүмкіндігін шектейді, ал қолжетімді ақпараттың мәні түсінуге қиын және формальды сипатта болады.

Мұндай тәсіл пікірлердің плюрализмін тежейді. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылда бұқаралық ақпарат құралдарының әлеуеті толық көлемде пайдаланылмайды.

Сыбайлас жемқорлық фактілері туралы хабарлаудың бюрократияландырылған тәсілдері азаматтардың сыбайлас

жемқорларды анықтау мен әшкерелеудегі белсенділігін төмендетеді.

Қолданыстағы заңнамада сыбайлас жемқорлық фактілері туралы хабарлайтын адамдарды қорғаудың халықаралық стандарттарға сәйкес келетін шаралар жүйесі көзделмеген.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы шаралар тиімділігі мониторингінің жетілмеген жүйесі

Барлық субъектілер, салалар мен аумақтар бөлінісінде сыбайлас жемқорлық деңгейін бағалаудың бірыңғай ұлттық жария жүйесі жоқ.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы шаралар мониторингі әлеуметтанушылық өлшемдердің тұрақты және ашық әдіснамасына негізделмейді.

Мемлекеттік органдар мен ұйымдардың, квазимемлекеттік сектор субъектілерінің басшылары үшін сыбайлас жемқорлықтың алдын алу бөлігінде өлшенетін нысаналы көрсеткіштердің түпкілікті, негізделген, түсінікті және тұрақты тізбесі жоқ.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл саласындағы ағымдағы ахуалды талдау жалпы алғанда, қабылданып жатқан шараларға қарамастан, қоғамның әділдікті, баршаның заң алдындағы теңдігін және жауапкершіліктің бұлтартпастығын қамтамасыз етуге деген сұранысының сақталып отырғанын көрсетеді.

12.2 Халықаралық тәжірибені шолу

Шетелдік озық практикалардың халықаралық тәжірибесі сыбайлас жемқорлыққа қарсы тиімді іс-қимыл жасау үшін көптеген факторлар мен элементтерді кешенді түрде ұштастыруды көздейтін жүйелі тәсіл қажет екенін көрсетеді. Бұл ретте институционалдық тетіктер мен құқықтық құралдарды дамыту, қоғамдық хабардарлықты және азаматтық қоғамның тартылуын арттыру мәселелеріне ерекше көңіл бөлу қажет.

Keң қоғамдық қолдау болмаса, сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жөніндегі күш-жігер сәтсіздікке ұшырайды. Бұл тұрғыда тиісті мәдениетті қалыптастыру елеулі рөл атқарады. Сондықтан Доха декларациясында қылмыскерлік пен сыбайлас жемқорлықтың алдын алуда, заңды құрметтеу мәдениетін құруда білім берудің рөлі баса айтылған.

Неғұрлым дамыған елдердің практикасы ақпаратқа кеңінен қол жеткізудің, шешімдер қабылдау процестерінің айқындығы мен қоғамдық қатысу тетіктерін құрудың сыбайлас жемқорлықты барынша азайтуға елеулі дәрежеде ықпал ететінін көрсетеді.

Мысалы, мемлекеттік шығыстар туралы ақпараттың қолжетімді болуы мемлекеттік органдардың қызметін бақылауды қамтамасыз етудің негізгі факторларының бірі болып табылады. Бразилия, АҚШ, Украина, Оңтүстік Корея порталдарында бюджеттер туралы барынша кең ақпарат қамтылған.

Тағы бір мысал – Грузияның электрондық сатып алу жүйесі, онда стандартты функционалмен қатар конкурстық бетте онлайн сұрақтар қою және жария түрде жауаптар ұсыну, тендерлік процестің кез келген кезеңінде талап қоюды беру, сондай-ақ Сатып алу және конкурстар жөніндегі мемлекеттік агенттіктің мониторингі шеңберінде цифрлық форматта тендер бойынша тәуекелдерді анықтау мүмкіндігі көзделген.

Ашық ақпараттың болуы журналистік тергеп-тексерулерді жүргізуге де жағдай жасайды. Мұндай практика Ұлыбританияда, Францияда, Швецияда және еуропаның басқа да елдерінде кең таралған.

Дүниежүзілік банкті тарту құралы қызығушылық тудырады. Электрондық «Интегрити Эпп» (Integrity App) қосымшасы азаматтардың алаяқтық пен сыбайлас жемқорлыққа байланысты проблемалар туралы хабарлауына мүмкіндік береді. Оның пайдаланушылары, мысалы, құрылысы аяқталмаған мектептің фотосуреттерін, пара сұраудың аудио жазбасын не кез келген басқа файлды немесе құжатты жібере алады.

Цифрландыру әкімшілік кедергілерді азайтудың, дискрецияны қысқартудың және мемлекеттік қызметтер көрсету сапасын арттырудың маңызды факторы болып табылады.

Эстонияның мемлекеттік дерекқорында экономикалық статистика мен сот архивтерінен бастап азаматтардың медициналық карталары мен шағымдарына дейін барлығы бар. Осы орайда, кез келген әрекет жүйенің тарихында өз ізін қалдырады, бұл қысқа мерзімде бұзушыны табуға мүмкіндік беріп, деректердің қорғалуын қамтамасыз етеді және сыбайлас жемқорлықты барынша азайтады. Оның үстіне шенеуніктер мен азаматтардың өзара іс-қимылы мүлдем жоқ немесе барынша төмен деңгейде.

Оңтүстік Кореяда ЮНИ-ПАСС (UNI-PASS) кедендік ресімдеудің электрондық жүйесі енгізілген, ол кеден қызметкерлері мен көрсетілетін қызметті алушылардың арасында жеке байланыстарды қысқарту есебінен сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін төмендетті.

Австралияда, Мажарстанда, Молдовада, Румынияда және АҚШ-та сыбайлас жемқорлық фактілерін болғызбау және анықтау үшін парасаттылыққа тексеру табысты түрде пайдаланылуда. Ол тестіленетін адам білмейтін сыбайлас жемқорлық мінез-құлықты анықтау мақсатында модельденген жағдайды білдіреді.

Жеке мүдделерді декларациялау, ден қою және жауапкершілік шараларын қамтитын мүдделер қақтығысын реттеу маңызды алдын алу тетігі болып табылады.

Сонымен қатар, «айналмалы есік» практикасына қарсы іс-қимыл сыбайлас жемқорлыққа қарсы реттеудің ажырамас бөлігі болып табылады. Бұл термин жұмыскерлердің мемлекеттік сектордан жеке секторға ауысуы деп түсініледі.

Мәселен, Норвегияда мемлекеттік қызметшілердің – жеке кәсіпкерлік құрылымдарға және бизнесмендердің билік құрылымдарына ауысуы үшін жарты жылға дейінгі мерзімге «карантин» қағидалары қолданылады. Осындай шаралар Германияда, Испанияда, Латвияда, АҚШ-та, Франция мен басқа елдерде қолданылады.

Шектеу шараларын кеңейтумен қатар мемлекеттік қызметшілердің әлеуметтік кепілдіктері де белгіленеді. Әлемде әртүрлі тәсілдер: арнаулы зейнетақы жүйелері, тегін медициналық сақтандыру, көлік шығыстары, балаларға арналған жәрдемақы, тұрғын үй төлемдері және басқалар қолданылады.

Мысалы, Франция мен Жапонияда тұрғын үй және көлік өтемақылары көзделген. Ұлыбританияда мемлекеттік қызметшілердің зейнетақы аударымдары жеке сектордағыға қарағанда 15%-ға жоғары.

Сонымен бір мезгілде шет елдерде мемлекеттік қызметшілердің қосымша табыс көздеріне қойылатын шектеулер аз.

Мәселен, Грекияда мемлекеттік қызметшілер өзге ақылы жұмысты рұқсатпен және ол қызметтік міндеттерін сапалы орындауға кедергі келтірмеген жағдайда орындай алады.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы органдардың тиімділігі қажетті деректерге қол жеткізуге тікелей байланысты. Мысалы, Гонконгта,

Сербияда, Сингапурда сыбайлас жемқорлыққа қарсы ведомстволарға өз функцияларын орындау мақсатында электрондық дерекқорларға кеңінен қолжетімділік және банктер мен өзге де қаржы мекемелерінен лауазымды адамдардың келісімінсіз, олардың шоттары мен қаржы қаражаты туралы ақпарат сұрату құқығы берілген.

Ақшаны жылыстатуға қарсы күрестің қаржылық шараларын әзірлеу тобы (ФАТФ) құзыретті органдарды заңды тұлғалардың бенефициарлық меншігі туралы жеткілікті, дәл және уақтылы ақпаратты алу немесе оған дер кезінде қол жеткізу мүмкіндігімен қамтамасыз етудің маңызды екенін атап өтеді.

Осыны ескере отырып, 2016 жылдан бастап Ұлыбританияда компанияға «елеулі бақылауы бар» тұлғалардың тізілімі (Register of people with Significant Control) енгізілді. Оған компания капиталының 25%-дан астамын иеленетін немесе оған бақылау жасау не оны басқаруға ықпал ету мүмкіндігі бар адамдар енгізілген.

Бизнестің парасатты мінез-құлқын көтермелеу сыбайлас жемқорлыққа қарсы өзекті тренд болып табылады. Шығыс Еуропа елдерінде өнімдерді, көрсетілетін қызметтер мен маркетингтік материалдарды ашық бизнес-таңбалаудың «Мөлдір толқын» («Clear Wave») бастамасы іске асырылды. Бұл белгі іскерлік әдептің, айқындықтың, жауапкершілік пен орнықтылықтың символы болып табылады.

Бизнестің мінез-құлық стандарттары белгіленетін парасаттылық туралы пәктілер жасасу практикасы да қолданылады. Көп жағдайда олар ірі жобаларға арналған нақты ашық мемлекеттік конкурсқа немесе тендерге байланысты болады.

Халықаралық деңгейде өндіруші салалардың айқындығы (EITI) және құрылыс секторының айқындығы (CoST) бастамалары парасаттылық туралы белгілі пәктілер болып табылады.

Жалпы алғанда, озық практикаларды талдау сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатты дамытудың мынадай үрдістері мен перспективаларын айқындауға мүмкіндік береді:

- 1) қоғамда парасаттылық мәдениетін нығайтуға бағытталған ағарту іс-шараларын жүйелеу;
- 2) бизнестің парасаттылығын ынталандыру;
- 3) сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл саласындағы мемлекеттік саясатты іске асыруға азаматтық қоғамды тарту;

4) мемлекеттік аппараттың қызметі туралы ақпаратқа қолжетімділікті кеңейту және шешімдер қабылдаудың айқындығын қамтамасыз ету;

5) цифрландыру сыбайлас жемқорлықты барынша азайту құралы ретінде;

6) мемлекеттік қызметшілер үшін әлеуметтік кепілдіктерді кеңейту;

7) мүдделер қақтығысын болдырмау және реттеу;

8) азаматтық-құқықтық, тәртіптік, әкімшілік-құқықтық және қылмыстық-құқықтық аспектілерде құқықтық мәжбүрлеу шараларының тиімділігін арттыру.

12.3 Сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатты дамыту пайымы

Қазақстан сыбайлас жемқорлыққа қарсы бір сарынды іс-қимылдан қоғамдық сананы түбегейлі өзгертуге, халықтың сыбайлас жемқорлық пен непотизмнің кез келген нысандарын қабылдамауына, алдын алу шараларының басымдығына көшуді көздейді.

Қол жеткізілген нәтижелерді, халықаралық стандарттарды және алдағы кезеңге арналған стратегиялық мақсаттарды ескеретін сыбайлас жемқорлыққа қарсы біртұтас саясатты дамыту жалғастырылатын болады.

Тиісті шаралар мен нысаналы көрсеткіштер елдің стратегиялық құжаттарында – «Қазақстан-2050»: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» стратегиясында, Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі жалпыұлттық басымдықтарында, Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі Ұлттық даму жоспарында, Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі Ұлттық қауіпсіздік стратегиясында, Қазақстан Республикасында мемлекеттік басқаруды дамытудың 2030 жылға дейінгі тұжырымдамасында, Қазақстан Республикасының 2030 жылға дейінгі құқықтық саясат тұжырымдамасында және басқаларда көзделген.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл саласындағы стратегиялық мақсат 2026 жылдың қорытындысы бойынша Transparency International Сыбайлас жемқорлықты түйсіну индексында 47 баллға, 2030 жылға қарай 55 баллға қол жеткізу болып табылады.

Аталған көрсеткіш сыбайлас жемқорлыққа қарсы шаралардың ғана емес, саяси, әлеуметтік, экономикалық реформалардың да бағасын қамтитынын ескере отырып, оған қол жеткізу жөніндегі жұмысқа сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың барлық субъектілері тартылатын болады.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы әзірленген шаралар сыбайлас жемқорлықтың, әсіресе, «тұрмыстық» сыбайлас жемқорлықтың алғышарттарын кешенді түрде жоюға, жауапкершіліктің бұлтартпастығын қамтамасыз етуге, азаматтық қоғамды сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылға кеңінен тартуға бағытталатын болады.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті арттыру, тәрбиелеу және білім беру шараларын жүйелеу, мемлекеттік аппарат пен бизнес-қоғамдастық өкілдерін парасатты мінез-құлыққа ынталандыру арқылы сыбайлас жемқорлықты мүлдем қабылдамауға қол жеткізілетін болады.

Мемлекеттік органдар, ұйымдар, квазимемлекеттік сектор субъектілері сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылда, оның ішінде олардың нақты үлесін бағалаудың жария жүйесін енгізу арқылы барынша мүдделі және белсенді болады.

Жалпы алғанда, сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясат сыбайлас жемқорлықты экономикалық және бедел жағынан тиімсіз ететін жағдайлар жасауға бағытталған.

12.4 Сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатты дамытудың негізгі қағидаттары мен тәсілдері

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясат:

- 1) баршаның заң алдындағы теңдігі және әділдік;
- 2) жариялылық, айқындық және қоғамға есеп беру;
- 3) сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл шараларын кешенді пайдалану;
- 4) сыбайлас жемқорлықтың алдын алудың басымдығы;
- 5) мемлекет пен азаматтық қоғамның өзара іс-қимылы;
- 6) тиімділік пен нәтижелілік;
- 7) сыбайлас жемқорлықтың барлық көріністерінде оны қабылдамау;
- 8) сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылға жәрдем көрсететін адамдарды қорғау;

9) сыбайлас жемқорлық үшін жауапкершіліктің бұлтартпастығы;

10) сапалы цифрлық трансформация қағидаттарына негізделеді.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатты дамыту тәсілдері мынадай міндеттерді орындау арқылы іске асырылатын болады:

1) сыбайлас жемқорлыққа төзбеушілікті қалыптастыру;

2) сыбайлас жемқорлықтың мүмкіндіктерін жою;

3) жауапкершіліктің бұлтартпастығын қамтамасыз ету жөніндегі шараларды жетілдіру;

4) сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылда азаматтық қоғамның рөлін күшейту;

5) сыбайлас жемқорлыққа қарсы шараларды іске асырудың тиімді мониторингін қамтамасыз ету;

6) сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жөніндегі уәкілетті органның қызметін одан әрі жетілдіру.

1-міндет. Сыбайлас жемқорлыққа төзбеушілікті қалыптастыру

Құндылықтарды өзгерту және сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті арттыру

Адалдық, заңдылық пен прагматизм әркімнің ішкі құндылық нанымына айналуға тиіс.

Қоғам сыбайлас жемқорлықты проблемаларды оңай шешудің кепілі ретінде қабылдамауға, достық қарым-қатынас пен протекционизмді жұмыспен ұштастырмауға тиіс. Жемқорлар қоғамдық айыптауға ұшырауға тиіс.

Адамның сыбайлас жемқорлық іс-әрекет жасауды немесе жасамауды таңдауы жазаның ауырлығымен және қылмыс жасаудан күтілетін пайдамен салыстырылмауға тиіс.

Өртүрлі нысаналы топтар деңгейінде декомпозицияланған коммуникациялық шаралар кешенін қабылдау қоғамдық сананың сыбайлас жемқорлыққа қарсы эволюциясында негізгі рөл атқарады.

Құқықтық актілерді түсінікті тілде, қысқаша түрде түсіндіре отырып, сондай-ақ цифрлық шешімдерді, оның ішінде белгілі бір өмірлік жағдайлар мен заңдық фактілер бойынша автоматтандырылған хабарларды қолдана отырып, азаматтарға олардың құқықтары туралы нақты хабарлауды дамыту қажет.

Ауқымды түсіндіру жұмысы азаматтарды мәселелерді шешудің заңсыз тәсілдерін іздеу қажеттілігінен қорғауға мүмкіндік береді.

Парасаттылық жүйесін қалыптастыру кезінде сыбайлас жемқорлық көріністеріне жол бермейтін жаңа көзқарастары мен

өмірлік қағидаттары бар жас ұрпақты тәрбиелеу аса маңызды рөл атқарады.

Тұлғаның қалыптасуының барлық кезеңінде сыбайлас жемқорлыққа қарсы құндылықтарды дарыту табыстың іргелі факторы болып табылады.

Осы орайда, отбасы институты арқылы, оның ішінде Қазақстан халқы Ассамблеясының әлеуетін пайдалана отырып, сыбайлас жемқорлыққа қарсы мінез-құлықты дамыту қажет.

Білім берудің рөлін арттыру жөніндегі халықаралық практикалар мен бастамаларды имплементтеу, сондай-ақ жастардың сыбайлас жемқорлықтың алдын алуға құқықтары мен мүмкіндіктерін кеңейту олардың сыбайлас жемқорлыққа қарсы иммунитетін нығайтуға ықпал ететін болады.

Парасаттылық және сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет тақырыптары білім беру жүйесіне қосылатын болады. Баланы мектепке дейінгіден бастап, әртүрлі жас кезеңдерінде сыбайлас жемқорлыққа қарсы біліммен сүйемелдеп отыру қажет.

Бұл жұмыста әлемнің дамыған елдерінде кең таралған академиялық адалдық пәрменді құралға айналуға тиіс.

Сол арқылы сыбайлас жемқорлыққа әлеуметтік иммунитеті мықты азаматтардың жаңа ұрпағы қалыптасатын болады.

Мемлекеттік аппараттың парасаттылығын арттыру

ЭЫДҰ стандарттарына сәйкес мемлекеттік қызметтің негізгі қағидаттары айқындық, әдептілік және сатылмаушылық болып табылады.

Азаматтардың билік органдарына деген сенімін арттыру үшін мемлекеттік қызметтің оң имиджін, оның ішінде адал, лайықты мемлекеттік қызметшілердің өнегелерін кеңінен жазып-көрсету арқылы нығайту мәселелері баса назар аударуды талап етеді.

Мемлекеттік қызметшілерді сыбайлас жемқорлыққа қарсы міндетті оқытуды оның үздіксіздігін, дәйектілігі мен өзектілігін қамтамасыз ете отырып, дамыту қажет.

Мемлекеттік аппараттың «тазалығын» қамтамасыз ету үшін лауазымдық міндеттері сыбайлас жемқорлықтың жоғары тәуекелдерімен ұштасатын қызметшілермен жұмыс жөніндегі шаралар әзірленетін болады.

Сатылмаушылықтың тағы бір маңызды элементі – мүдделер қақтығысын реттеу. Бұл үшін мүдделер қақтығысын анықтау мен реттеуді жауапкершіліктің пәрменді шараларын, сондай-ақ

жұмысқа орналасу алдында және мемлекеттік қызметтен босатылғаннан кейін «аптығын басу» қағидатын қолдана отырып, егжей-тегжейлі түрде регламенттеу қажет.

Бұл ретте қызметшілердің өздерін ынталандыру қажет. Бұл тұрғыда әркімнің үлесін дербестендіру қағидаты бойынша еңбекке бәсекелі ақы төлеу мен әлеуметтік пакетті қамтамасыз етудің маңызы зор.

Мемлекеттік аппаратта сыбайлас жемқорлық материалдық жағынан тиімсіз болатын сыбайлас жемқорлыққа қарсы мықты мәдениет қалыптасуға тиіс.

2-міндет. Сыбайлас жемқорлық мүмкіндіктерін болдырмау

Жалпы алғанда, мемлекеттік құжаттар мен жобаларды іске асыру кезінде жобалық менеджментті енгізу мемлекеттік басқарудың барлық деңгейлерінде сыбайлас жемқорлықтың алдын алудың тиімді құралына айналады.

Жобаларды қаржыландыру нысаналы көрсеткіштер мен мемлекеттік инвестициялаудың өлшенетін нәтижелері болған кезде ғана жүзеге асырылатын болады, бұл индикаторлардың тұтас елдің немесе нақты өңірдің әлеуметтік-экономикалық дамуына әсерін болжай отырып, оларды есептеу әдістемесін қалыптастыруды талап етеді.

Бағалау халықтың өмір сүру сапасын арттыру және сыбайлас жемқорлық факторларының болуы призмасы арқылы жүргізіледі. Бұл ретте әлеуметтік маңызы бар салаларды жан басына шаққанда қаржыландыруды көздейтін және шығындарды жабуға бюджет қаражатының бөлінуін болдырмайтын «ақша адамның соңынан ереді» қағидаты негізгі қағидат болуы тиіс.

Сонымен қатар шынайы мақсаттар мен индикаторларды алға қою үшін, сондай-ақ тиімділік көрсеткіштеріне қол жеткізуді мониторингтеу үшін анық статистикалық ақпараттың болуы қажет. Осыған байланысты көрсеткіштерді есептеудің қолданыстағы әдістемелері қайта қаралатын болады.

Мұндай шаралар мемлекеттік сектордың болжау қызметінің, «сценарийлік» жоспарлауды ұйымдастырудың және бюджет қаражатын нысаналы пайдаланудың деңгейін арттырады.

Бюджет саясатының ашықтығына қол жеткізу үшін мемлекеттік сатып алу, бюджетті жоспарлау және мемлекеттік қаржыны басқару процестерін бірыңғай платформаға біріктіру талап етіледі.

Бюджет қаражатының қанша бөлігі түпкілікті алушыларға жететіні туралы мәліметтердің ашықтығы сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін айтарлықтай азайтады.

Сапалы цифрландыру сыбайлас жемқорлықты төмендету факторы ретінде

Цифрландыру мемлекеттік көрсетілетін қызметтердің қолжетімділігін қамтамасыз ете отырып, азаматтың шенеунікпен тікелей байланысын және тиісінше, «тұрмыстық» сыбайлас жемқорлықтың алғышарттарын болдырмай, барлық рәсімдердің бюрократиядан арылтуға және ашықтығына кепілдік береді.

Нормативтік құқықтық актілердің жобаларын цифрлық трансформация талаптарына сәйкестігі тұрғысынан сараптау, сондай-ақ ақпараттық жүйелерді әзірлеу мен пайдалану кезінде сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін анықтау және жою сыбайлас жемқорлық деңгейін төмендетуге ықпал ететін болады.

Қолма-қол ақшасыз төлемдер үлесін жедел төлемдер инфрақұрылымын кеңейту арқылы, оның ішінде азаматтың цифрлық «әлеуметтік әмиянын» пайдалана отырып ұлғайту маңызды шара болып табылады, бұл ақша ағындарын оңайлатады және олардың ашықтығын қамтамасыз етеді.

Сыбайлас жемқорлықтың алғышарттарын анықтау және жою құралдарын жетілдіру

Сыбайлас жемқорлық тәуекелдеріне ішкі талдау жүргізудің жариялылығы мемлекеттік органдар мен квазимемлекеттік сектор субъектілерінің сыбайлас жемқорлық алғышарттарын өз бетінше жою белсенділігін арттыруға ықпал ететін болады.

Сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін ішкі талдау және ұсынымдарды іске асыру мониторингі процесіне қоғамдық кеңестерді тарту арқылы сапа мен объективтілік қамтамасыз етілетін болады.

Сыбайлас жемқорлық тәуекелдеріне жасалған сыртқы және ішкі талдаулардың ұсынымдары құқықтық мониторинг жүргізу көздерінің тізбесіне енгізілетін болады, оның нәтижелері қоғамдық кеңес отырыстарында қарау нысанасына айналады.

Нормативтік құқықтық актілердің жобаларына сыбайлас жемқорлыққа қарсы ғылыми сараптама институтын, оның ішінде сарапшылық әлеуетті жетілдіру арқылы одан әрі дамыту қажет.

Ғылыми тәсіл және жасанды интеллект элементтерін енгізу ресурстарды ұтымды пайдалануды қамтамасыз ете отырып, осы жұмыстың сапасы мен қамту аясын арттыруға мүмкіндік береді.

Жалпы, сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылда алдын алудың анағұрлым әсеріне қол жеткізу үшін сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясаттың ғылыми құрамдас бөлігін дамыту бойынша қосымша шаралар қабылданатын болады.

3-міндет. Жауапкершіліктің бұлтартпастығын қамтамасыз ету жөніндегі шараларды жетілдіру

Жауапкершіліктің бұлтартпастығы қағидаты жазалау практикасында ғана емес, елдегі заңдылық пен құқықтық тәртіпті қамтамасыз етуде, келтірілген залалды өтеуде және әлеуметтік әділеттілікті қалпына келтіруде де болуға тиіс.

Бұл жерде құқық үстемдігін қамтамасыз ету және сот төрелігінің мінсіз жүйесі шешуші болуға тиіс, мұнда атқаратын лауазымдары мен байланыстарына қарамастан, барлық құқық бұзушылар сыбайлас жемқорлық үшін жауапқа тартылатын болады.

Қазақстан Республикасының құқықтық саясатының 2030 жылға дейінгі тұжырымдамасын іске асыру шеңберінде сот билігі мен судьялардың тәуелсіздігі күшейтіледі, олардың қызметінің ашықтығы мен олар қабылдайтын шешімдердің әділдігі қамтамасыз етіледі.

Қылмыстық сот ісін жүргізудің үш буынды моделін енгізу де елдегі заңдылық пен құқықтық тәртіпті қамтамасыз етуде пәрменді шара болады.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресте заңсыз жұмыс әдістері мен арандатушылық әрекеттерге жол берілмейді. Кінәсіздік презумпциясы конституциялық қағидатын қатаң басшылыққа алу қажет.

Ықтимал сыбайлас жемқорлық іс-әрекеттерінен қоғамға келтірілетін залалды болғызбай, жосықсыз қызметшілерді уақтылы анықтауға және жұмыстан босатуға мүмкіндік беретін парасаттылыққа тексеруді (integrity check) енгізудің тетіктерін әзірлеу қажет.

Бұл ретте тексерушілер тарапынан теріс пайдаланудан қорғау кепілдіктері көзделетін болады.

Ігіліктерді заңсыз алу сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық жасау үшін басты себеп болып табылады. Сондықтан сыбайлас

жемқорлықты «тиімсіз» ететін, яғни заңсыз жиналған қаражатты пайдалану мүмкіндігін жоятын тетіктерді енгізу талап етіледі.

Шығыстар кірістерден айтарлықтай асып кеткен кезде негізсіз баю үшін жауапкершілікті енгізу осындай құралдардың бірі болады.

Аталған институттың пәрменділігін қамтамасыз ету үшін кірістер мен шығыстарды жалпыға бірдей декларациялау шеңберінде декларацияларды, оның ішінде электрондық жүйелер арқылы тәуекелге бағдарланған тиімді тексеру қолданылатын болады.

Жария лауазымдардың тізілімін енгізу қаржылық мониторинг шеңберінде осы тізімге кіретін адамдардың ғана емес, олардың жақын туыстарының да ірі сатып алуы мен операцияларын қадағалауға мүмкіндік береді.

БҰҰ-ның Сыбайлас жемқорлыққа қарсы конвенциясының негіз қалаушы қағидатын іске асыру – қылмыстық құқық бұзушылықтарды, әсіресе қылмыстық кіріс алу және оны заңдастыру тәуекелдерімен ұштасқан қылмыстық құқық бұзушылықтарды тергеп-тексеру кезінде қылмыстық активтерді іздестіру мен қайтаруды қамтамасыз ету келесі қадам болады.

Осы мақсатта «ақшаны қадағалау» («follow the money») қағидаты бойынша құқық қорғау органдары қызметкерлерінің тиісті мамандануын және олардың уәкілетті мемлекеттік органдармен және ұйымдармен белсенді ынтымақтасуын қамтамасыз ете отырып, міндетті қаржылық тергеп-тексеруді көздеу қажет.

Сыбайлас жемқорлықта жосықсыз шенеуніктермен қатар бизнес-орта да мүдделі тарап болып табылады. Сараптамалық бағалауларға сәйкес, заңды тұлғалардың парадан алатын пайдасы параның өзінен он есе көп.

Сондықтан сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтар жасағаны үшін заңды тұлғалардың жауапкершілігін күшейту сыбайлас жемқорлықты төмендету үшін міндетті шарттардың бірі болып табылады.

Үлкен айыппұл санкцияларын және басқа да шектеу шараларын қолдану компаниялар үшін лауазымды адамдарды параға сатып алуды экономикалық тұрғыдан тиімсіз етеді.

Сонымен бір мезгілде кәсіпкерлік субъектілерін лауазымды адамдардың құқыққа сыйымсыз әрекеттерінен, оның ішінде рейдерліктен қорғау жөніндегі жұмыс жалғасатын болады.

«Тұрмыстық» сыбайлас жемқорлықты жою жөніндегі жүйелі шаралар тұрғысынан мемлекеттік органдар мен ұйымдар, сондай-ақ мемлекеттік емес ұйымдар жұмыскерлерінің заңсыз материалдық сыйақыны қорқытып алу фактілерінің жолын кесу тәсілдері қайта қаралатын болады.

Неғұрлым тиімді алдын алу тетігі мақсатында пара ұсынуды/параны уәде етуді криминалдандыру қажет, бұл халықаралық стандарттарға сәйкес келеді.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылда елеулі прогреске қол жеткізу және жауапкершіліктің бұлтартпастығын қамтамасыз ету үшін, Қазақстанның жаңа халықаралық құқықтық құралдарға – Еуропа Кеңесінің Сыбайлас жемқорлық үшін қылмыстық жауаптылық туралы конвенциясына және ЭЫДҰ-ның Халықаралық коммерциялық мәмілелерді жүзеге асыру кезінде шетелдік лауазымды адамдарды параға сатып алумен күрес жөніндегі конвенциясына қосылу керек.

4-міндет. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылда азаматтық қоғамның рөлін күшейту

Қоғамдық бақылау институтын дамыту

Азаматтық қоғамның пікірі сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатты іске асыруда мемлекеттік органдар қызметінің тиімділігін бағалаудың «лакмус қағазы» болуға тиіс.

Қоғамдық бақылауды іске асыру тетіктері қоғамдық кеңестердің қызметімен шектелмейді.

Осы бағытта «Қоғамдық бақылау туралы» Заңның қабылдануы маңызды болып табылады, ол мемлекеттік бақылауға балама ретінде осы институтты айқындап береді.

Мемлекеттік органдардың шешімдері туралы ақпараттың жариялылығы азаматтық қоғаммен сындарлы диалогқа жәрдемдесетін болады және халықтың шенеуніктермен артық байланыс жасау қажеттілігін жоюға мүмкіндік береді.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылға журналистер мен өзге бұқаралық ақпарат құралдарының өкілдерін кеңінен тарту қазақстандықтардың белсенді азаматтық ұстанымын нығайтуға ықпал ететін болады.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл мәселелерінде журналистердің өкілеттіктері мен құқықтарының әлеуетін барынша толық пайдалануға ықпал ету қажет.

Сыбайлас жемқорлық туралы хабарлау тетіктерін жақсарту Азаматтардың сыбайлас жемқорлық фактілерін анықтауға қатысуын ынталандыру үшін олар туралы хабарлаудың қолданыстағы тетіктері дамытылатын болады.

Қоғамдық санада дұрыс көзқарас қалыптастырған маңызды. Сыбайлас жемқорлықты қабылдамау мәдениеті сөз жеткізушілікпен астаспауға тиіс.

Азаматтарға сыбайлас жемқорлық фактілері туралы цифрлық коммуникацияның оңайлатылған тәсілдері арқылы хабарлау мүмкіндігі берілуге тиіс.

ЭЫДҰ-ның және ГРЕКО-ның ұсынымдарына сәйкес сыбайлас жемқорлық фактілері туралы хабарлаған адамдарды қорғаудың кешенді жүйесін заңнамалық деңгейде енгізу талап етіледі.

Ақпарат берушілерді жұмыс орнында қудалау мен қысым жасаудан қорғай отырып, олардың еңбек ету құқықтарын қорғау жөніндегі шараларды бекіту қажет.

Арыз иесі туралы және оның сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылда көрсеткен жәрдем туралы ақпаратты жария еткені үшін қылмыстық жауаптылық енгізе отырып, оның құпиялылығына кепілдік берілуге тиіс.

5-міндет. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы шараларды іске асырудың тиімді мониторингін қамтамасыз ету

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылда үздік нәтижелерге қол жеткізу және қабылданатын шаралардың тиімділігін объективті бағалау мониторингтің тұтас жүйесі арқылы қамтамасыз етілетін болады.

Мұндай құрал азаматтардың сыбайлас жемқорлықтың алдын алуға толыққанды қатысуын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді, сондай-ақ сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылда мемлекеттік органдар мен квазимемлекеттік сектор субъектілері басшыларының жұмысын рейтингтік бағалау көзі болып, оларды азаматтардың өмір сүру сапасын нақты жақсартуға ынталандырады.

Сыбайлас жемқорлық деңгейін әлеуметтанушылық өлшеулерді дамыту мәселесі жұртшылықтың мұндай зерттеулердің нәтижелеріне, оларды жүргізу тәсілдері мен әдістеріне кеңінен қолын жеткізе отырып, жеке қарауды талап етеді.

Сыбайлас жемқорлықты түйсінудің ұлттық индексін қалыптастыру мәселесі өзекті болып отыр. Бұл сыбайлас жемқорлықпен күрес шараларының қаншалықты тиімді екенін түсінуге, өзгерістерді бағалауға және іске асырылатын сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатқа түзетулер енгізуге мүмкіндік береді.

6-міндет. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жөніндегі уәкілетті органның қызметін одан әрі жетілдіру

Сыбайлас жемқорлықтың алдын алуға баса мән беріліп жатқан кезде сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызметтің мемлекеттік органдар мен ұйымдардың дерекқорларына және ақпараттық жүйелеріне, қол жеткізудің нақты негіздерін, алынған ақпаратты теріс пайдалану мен жария ету және оларды қызметтен тыс мақсаттарда пайдалану мүмкіндіктерін болдырмайтын бақылау тетіктерін белгілей отырып, қол жеткізу мәселесін одан әрі пысықтай отырып, үлкен деректерді талдау негізінде интеграцияланған талдау құралдарын қолдану өзекті болып отыр.

Мұндай тетік жасырын заңдылықтар мен тәуекелдерінің арақатынасын, сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтардың үрдістері мен басқа да инсайдтарды анықтауға ықпал ететін болады.

Азаматтардың сыбайлас жемқорлық алғышарттарының бар екендігі туралы сигналдары кейіннен ден қою шараларын қабылдау үшін үлкен деректерді талдау шеңберінде пайдаланылуға тиіс.

«1424» call-орталығы кадрлық және техникалық тұрғыдан озық стандарттарға сәйкес келетін болады.

Квазимемлекеттік сектор субъектілерінің сыбайлас жемқорлыққа қарсы комплаенс-қызметтерінің жұмысы мәселелерінде сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жөніндегі уәкілетті органның үйлестіруші рөлі күшейтіледі.

Сыбайлас жемқорлықтың алдын алу мәселелерінде кешенділік пен толықтығын қамтамасыз ету үшін Әдеп жөніндегі уәкілдердің сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызметпен өзара іс-қимылын регламенттеу қажет.

Сыбайлас жемқорлықтың алдын алу мәселелерінде кешенділік пен толықтықты қамтамасыз ету үшін әдеп жөніндегі уәкілдердің сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызметпен өзара іс-қимылын регламенттеу қажет.

Сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтар жасаудың жаңа тәсілдерінің пайда болуы сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызмет

қызметкерлерінің біліктілігін үздіксіз сапалы арттыру процесін талап етеді.

Цифрлық қаржы активтерін, криптобиржаларды және басқа да цифрлық платформаларды пайдалана отырып жасалатын қылмыстарды анықтау және олардың жолын кесу жөнінде шаралар қабылданатын болады.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл мәселелерінде одан арғы байыпты халықаралық ынтымақтастық шеңберінде сыбайлас жемқорлыққа қарсы озық стандарттарды имплементтеу жөніндегі жұмыс, оның ішінде ГРЕКО-ның және ЭЫДҰ-ның ұсынымдарын іске асыру арқылы жалғасатын болады.

Қазақстан Республикасы Президентінің күші жойылған кейбір жарлықтарының ТІЗБЕСІ

1. «Қазақстан Республикасының 2015-2025 жылдарға арналған сыбайлас жемқорлыққа қарсы стратегиясы туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2014 жылғы 26 желтоқсандағы № 986 Жарлығы.

2. «Қазақстан Республикасы Мемлекеттік қызмет істері және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігінің кейбір мәселелері және Қазақстан Республикасы Президентінің кейбір жарлықтарына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2018 жылғы 4 тамыздағы № 723 Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасы Президентінің кейбір жарлықтарына енгізілетін өзгерістер мен толықтырулардың 7-тармағы.

3. «Қазақстан Республикасының 2015-2025 жылдарға арналған сыбайлас жемқорлыққа қарсы стратегиясы туралы», «Қазақстан Республикасы Президентінің 2014 жылғы 26 желтоқсандағы № 986 Жарлығына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2020 жылғы 27 мамырдағы № 341 Жарлығы.

Тақырыптар бойынша тапсырмалар

7-тақырып. Сыбайлас жемқорлық қылмыстылығының криминологиялық сипаттамасы

Өзіндік бақылау материалдары:

1. Сыбайлас жемқорлық ұғымы және оның белгілері
2. «Сыбайлас жемқорлық», «парақорлық», «қызмет бабын теріс пайдалану» ұғымдары, олардың ұқсастықтары мен айырмашылықтары.
3. Сыбайлас жемқорлық қылмыскерліктің күйі, деңгейі және динамикасы.

Реферат тақырыптары:

1. Сыбайлас жемқорлық түрлері, себептері, түсінігі.
2. Сыбайлас жемқорлық өсуін ынталандыратын себептер, шарттар және факторлар.
3. Сыбайлас жемқорлық қылмыскерліктің құрлымы мен сипаты.
4. «Сыбайлас жемқорлық», «парақорлық», «қызмет бабын теріс пайдалану» ұғымдары, олардың ұқсастықтары мен айырмашылықтары

8-тақырып. Сыбайлас жемқорлық қылмыстылығының пайда болу себептері мен шарттары

Өзіндік бақылау материалдары:

1. Сыбайлас жемқорлық қылмыскерліктің себептері мен шарттары
2. Сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтарды жасайтын қылмыскердің тұлғасы.
3. Сыбайлас жемқорлыққа ықпал ететін қылмыскер тұлғасының қалыптасу кезеңдерін ашыңыз.

Реферат тақырыптары:

1. Қылмыскерлік – тарихи ауыспалы немесе мәңгілік құбылыс па?
2. Сыбайлас жемқорлық қылмыскерліктің себептері мен шарттары.
3. Сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтарды жасайтын қылмыскердің тұлғасы.
4. Қазақстанда сыбайлас жемқорлықтың өсу мен даму себептері.

5. Сыбайлас жемқорлық салдары.

9-тақырып. Сыбайлас жемқорлық үшін құқықтық жауаптылық

Өзіндік бақылау материалдары:

1. Сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтары үшін тәртіптік жауаптылық.

2. Сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтары үшін әкімшілік жауаптылық.

3. Сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтары үшін қылмыстық жауаптылық.

Реферат тақырыптары:

1. Сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтары үшін тәртіптік жауаптылық.

2. Сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтары үшін әкімшілік жауаптылық.

3. Сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтары үшін қылмыстық жауаптылық.

10-тақырып. Ішкі істер органдарымен сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс қимыл

Өзіндік бақылау материалдары:

1. ПБ қызметкерлерінің кәсіби тәртібінің құраушысы ретінде сыбайлас жемқорлыққа қарсы тәртіп.

2. ПБ қызметкерлерінің сыбайлас жемқорлыққа қарсы тәртібін қалыптастыру бойынша тәрбиелеу жұмысының ерекшеліктері.

3. ПБ қызметшілері мен қызметкерлердің сыбайлас жемқорлыққа қарсы тәртіптің дығдылары мен шеберлігін қалыптастыру әдістері және психологиялық жолдары.

Реферат тақырыптары:

1. Пара арандатушылығын қалай бейтараптандыру қажет?

2. Сыбайлас жемқорлық және заңнама.

3. Сыбайлас жемқорлық ұлттық қауіпсіздік қауіпі ретінде.

11-тақырып. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс қимылды заңнамалық қамтамасыз ету

Өзіндік бақылау материалдары:

1. Мемлекеттік билік органдары жүйесіндегі сыбайлас жемқорлық.
2. Сыбайлас жемқорлық танытулардың жоғары тәуекелімен қызметтік міндеттер.
3. Сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық үшін мемлекеттік қызметкерлердің жауапкершілігі.
4. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы әрекет ету облысында іс-әрекеттерді үйлестіру бойынша органдар.

Реферат тақырыптары:

1. Сыбайлас жемқорлық қылмыскерліктің алдын алудың арнайы шаралары.
2. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы әрекет ету саласында мемлекеттік саясат қағидалары.
3. Ішкі істер органдары жүйесінде сыбайлас жемқорлық қылмыскерліктің беймәлімдігі.

12-тақырып. Қазақстан Республикасының сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатының 2022 – 2026 жылдарға арналған тұжырымдамасы

Өзіндік бақылау материалдары:

1. Ағымдағы ахуалды талдау
2. Халықаралық тәжірибені шолу
3. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатты дамыту пайымы
4. Нысаналы индикаторлар және күтілетін нәтижелер

Реферат тақырыптары:

1. Сыбайлас жемқорлық қылмыскерліктің алдын алудың арнайы шаралары.
2. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы әрекет ету саласында мемлекеттік саясат қағидалары.
3. Ішкі істер органдары жүйесінде сыбайлас жемқорлық қылмыскерліктің беймәлімдігі.

Бақылау сұрақтары:

1. Сыбайлас жемқорлық түсінігі және оның белгілері
2. Сыбайлас жемқорлық қылмыскерліктің күйі, деңгейі және динамикасы.
3. Сыбайлас жемқорлық қылмысының құрлымы мен сипаты.
4. Сыбайлас жемқорлық өсуін ынталандыратын себептер, шарттар және факторлар.
5. «Сыбайлас жемқорлық», «парақорлық», «қызмет бабын теріс пайдалану» ұғымдары, олардың ұқсастықтары мен айырмашылықтары
6. Сыбайлас жемқорлық қылмыскерліктің себептері мен шарттары.
7. Сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтарды жасайтын қылмыскердің тұлғасы.
8. Қылмыстылық – тарихи ауыспалы немесе мәңгілік құбылыс па?
9. Сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтарды жасайтын қылмыскердің тұлғасы.
10. Қазақстанда сыбайлас жемқорлықтың өсу мен даму себептері.
11. Сыбайлас жемқорлық салдары.
12. ПБ қызметкерлерінің кәсіби тәртібінің құраушысы ретінде сыбайлас жемқорлыққа қарсы тәртіп.
13. ПБ қызметкерлерінің сыбайлас жемқорлыққа қарсы тәртібін қалыптастыру бойынша тәрбиелеу жұмысының ерекшеліктері.
14. ПБ қызметшілері мен қызметкерлердің сыбайлас жемқорлыққа қарсы тәртіптің дығдылары мен шеберлігін қалыптастыру әдістері және психологиялық жолдары.
15. Мемлекеттік билік органдары жүйесіндегі сыбайлас жемқорлық.
16. Сыбайлас жемқорлық танытулардың жоғары тәуекелімен қызметтік міндеттер.
17. Сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық үшін мемлекеттік қызметкерлердің жауапкершілігі.
18. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы әрекет ету облысында іс-әрекеттерді үйлестіру бойынша органдар.
19. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы әрекет ету саласында оңтайлы үрдістер.

20. Сыбайлас жемқорлық қылмыстарын алдын алудың арнайы шаралары.

21. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы әрекет ету саласында мемлекеттік саясат қағидалары.

22. Ішкі істер органдары жүйесінде сыбайлас жемқорлық қылмыстарының беймәлімдігі.

23. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы әрекет ету саласында мемлекет қызметінің тиімділігін жоғарлатуда шетел тәжірибесін зерттеу мен халықаралық-құқықтық актілерінің маңызы және рөлі.

24. Ішкі істер органдары жүйесінде сыбайлас жемқорлық қылмыстарының бөлек түрлерін жасау шарттары.

25. Сыбайлас жемқорлық қылмыстарының жалпы профилактика әдістері.

26. Халықаралық сыбайлас жемқорлыққа қарсы бастамалардың ерекшеліктері.

27. Сыбайлас жемқорлықпен күресте халықаралық ұйымдардың тәжірибесі.

28. Сыбайлас жемқорлықпен күресте шетел мемлекеттердің тәжірибесі.

29. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс қимыл субъектісі.

30. «Сыбайлас жемқорлық» ұғымы: пайда болуы және теориялық негіздері.

31. «Сыбайлас жемқорлық» ұғымы дамуының тарихи-құқықтық аспектілері.

32. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениеттің халықаралық стандарттары мен нормалары.

33. Шетелдердегі сыбайлас жемқорлыққа қарсы тұру практикасы.

34. Полиция қызметкерлерінің сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетінің қалыптасуының құқықтық негіздері.

35. Полиция қызметінің этикалық нормалары және сыбайлас жемқорлық мәдениеті.

36. Құқықтық мемлекет және азаматтық қоғам: ұғымы және белгілері.

37. Қоғамдық институттар және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл механизмдері.

38. Сыбайлас жемқорлық қылмысына әсер ететін жағдайлар.

39. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың мақсаты мен міндеттері.

40. Сыбайлас жемқорлықпен қатысты құқық бұзушылықтың түрлері.

41. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениеттің халықаралық стандарттары мен нормалары.

42. Сыбайлас жемқорлық қылмыстық құқық бұзушылыққа қолданыстағы заңнама бойынша салыстырмалы талдау.

43. Қазақстан Республикасының заңнамасына сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жөніндегі халықаралық шарттарды енгізу.

44. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы әрекет етудің заңнамамен қамтамасыз етілуі.

45. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл шаралары.

46. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресті жүзеге асыратын халықаралық құрылымдар.

47. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мониторинг.

48. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы шектеулер.

49. Мемлекеттік функцияларды орындаумен сыйыспайтын қызмет.

50. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл субъектілері және олардың өкілеттіктері.

51. Сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтардың салдарын жою.

52. Сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтар нәтижесінде жасалған мәмілелердің, шарттардың, актілердің және әрекеттердің жарамсыздығы.

53. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың негізгі қағидаттары.

54. Жұршылықтың сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылға қатысуы.

55. Қоғамдық институттар және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл механизмдері.

56. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті қалыптастырудағы азаматтық қоғамның рөлі.

57. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жөніндегі Қазақстан Республикасының мемлекеттік органдарының жүйесі.

58. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы заңда қамтылған ұғымдарға түсінік беру: «жауапты мемлекеттік

лауазымды атқаратын адам», «лауазымды адам», «мүдделер қақтығысы».

59. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл бойынша полицияның мемлекеттік органдармен өзара іс-әрекеттестігінің құқықтық және ұйымдастырушылық негіздері.

60. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы заңда қамтылған ұғымдарға түсінік беру: «мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілеттік берілген адам», «сыбайлас жемқорлық», «сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жөніндегі уәкілетті орган».

Тақырыптар бойынша тест тапсырмалары

1. Сыбайлас жемқорлыққа байланысты құқық бұзушылықтың субъектісі болып табылмайтын адамдар:

- Қазақстанның аумағынан тыс жерде тұратын шет ел азаматтар;
- Құқық қорғау органдары мен арнайы қызметтердің лауазымды адамдар;
- Барлық лауазымды адамдар;
- Парламент пен мәслихаттардың депутаттары, судьялар;
- мемлекеттік міндеттерді атқаруға уәкілетті өзге де адамдар мен соларға теңестірілгендер.

2. Қазақстан Республикасының «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» Заңы қашан қабылданды?

- 2015 жылғы 18 қарашада;
- 2015 жылғы 17 ақпанда;
- 1999 жылғы 20 шілде;
- 1998 жылғы 20 шілде;
- 2003 жылғы 20 наурыз.

3. Сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық:

- бұл үшін заңда әкімшілік немесе қылмыстық жауаптылық белгіленген, сыбайлас жемқорлық белгілері бар құқыққа қайшы, кінәлі түрдегі іс-әрекет (әрекет немесе әрекетсіздік);

- бұл үшін заңда азаматтық немесе қылмыстық жауаптылық белгіленген, сыбайлас жемқорлық белгілері бар құқыққа қайшы, кінәлі түрдегі іс-әрекет (әрекет немесе әрекетсіздік);

- бұл үшін заңда әкімшілік немесе азаматтық жауаптылық белгіленген, сыбайлас жемқорлық белгілері бар құқыққа қайшы, кінәлі түрдегі іс-әрекет (әрекет немесе әрекетсіздік);

- бұл үшін заңда экологиялық жауаптылық белгіленген, сыбайлас жемқорлық белгілері бар құқыққа қайшы, кінәлі түрдегі іс-әрекет (әрекет немесе әрекетсіздік);

- дұрыс жауабы жок.

4. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы шектеулерге қайсы жатады?

- мүліктік және мүліктік емес игіліктер мен артықшылықтар алу немесе табу мақсатында, ресми таратылуға жатпайтын қызметтік және өзге де ақпаратты пайдалану;

- педагогикалық жұмыспен айналысу;
- шығармашылық жұмыспен айналысу;
- ғылыми еңбектер жазу;
- дұрыс жауабы жоқ.

5. Сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтар нәтижесінде жасалған мәмілелерді, шарттарды кіммен жарамсыз деп танылады?

- Сотпен;
- Адвокатпен;
- Прокурор тарапынан;
- Полиция тарапынан;
- Салық органдарымен.

6. Қазақстан Республикасының «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» Заңына сәйкес жақын туыстарға кімдер жатады?

- ата-аналар (ата-анасы), балалары, асырап алушылар, асырып алынғандар;

- апа-қарындас-сіңлілері, атасы, әжесі, немере ағасы,
- нағашысы, жұбайының (зайыбының) аға-інілері, апа-қарындастары;
- немере ағасы, немере інісі мен сіңлілері;
- әйелінің ағасының баласы, ата-аналары.

7. Сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық фактісі туралы хабарлаған немесе сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылға өзгеше түрде жәрдем көрсететін адам

- мемлекет қорғауында болады;
- полиция қорғауында болады;
- қаржы департаменті қорғауында болады;
- ҰҚК қорғауында болады;
- салық комитеті қорғауында болады.

8. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылға жәрдем көрсететін адам туралы ақпарат

- мемлекеттік құпия болып табылады;
- қызметтік құпия болып табылады;

- лауазымдық құпия болып табылады;
- жұмыс бабы бойынша болып табылады;
- құпия емес.

9. Мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілеттік берілген адамдардың және оларға теңестірілген адамдардың өз атынан емес бөгде адамдар атынан, жасырын, бүркеншік атпен және басқаша да азаматтық-құқықтық мәмілелер жасауы:

- сотпен жарамсыз деп танылады;
- полициямен жарамсыз деп танылады;
- салық комитетімен жарамсыз деп танылады;
- жер комитетімен жарамсыз деп танылады;
- жарамды деп танылады.

10. Сыбайлас жемқорлық фактісі туралы көрінеу жалған ақпарат хабарлаған адамдардың жауаптылығы?

- мемлекет қорғайды және жауап беруге тиіс;
- мемлекет қорғайды және жауапқа тартылмайды;
- құқық қорғау органдары қорғайды;
- ұлттық қауіпсіздік комитеті қорғайды;
- дұрыс жауабы жоқ.

11. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың негізгі қағидаттары:

- Жариялылық пен ашықтық
- Адам мен азаматтың құқықтарын, бостандықтарын мен заңды мүдделерін қорғау басымдығы
- Заңдылық
- Теңсіздік
- Әділетсіздік

12. Пара беру қылмысы үшін ҚР Қылмыстық Кодексінде қарастырылған жаза:

- Мүлкі тәркіленіп немесе онсыз, белгілі бір лауазымдарды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан өмір бойына айыру
- Параның он еселенгеннен жиырма еселенгенге дейінгі сомасы мөлшерінде айыппұл салу
- Үш жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыру

- Қолын шабу
- Өлім жазасына кесу

13. Пара алудың аса ірі мөлшері (ҚР ҚК 366-бабы):

- 10000 айлық есептік көрсеткіштен асатын ақша сомасы;
- 200 айлық есептік көрсеткішке тең;
- 500 айлық есептік көрсеткіштен асатын;
- 300 ең төменгі еңбекақы көлемінен асатын;
- 2000 айлық есептік көрсеткіштен асатын.

14. Пара беру болып танылмайды, егер:

- сыйлықтың құны екі айлық есептік көрсеткіштен аспаса;
- сыйлықтың құны екі жүз айлық есептік көрсеткіштен асса;
- сыйлықтың құны екі жүз айлық есептік көрсеткіштен аспаса;
- сыйлықтың құны екі айлық есептік көрсеткіштен асса;
- азаматтардың заңсыз құқықтары мен мүдделері бұзылса.

15. «Мемлекеттік қызмет пен мемлекеттік басқару мүдделеріне қарсы сыбайлас жемқорлық және өзге де қылмыстық құқық бұзушылықтарға» (ҚК Ерекше бөлім 15-т.) жатады:

- кәсіпкерлік қызметке заңсыз қатысу
- қызмет өкілеттігін теріс пайдалану
- заңсыз банктік қызмет
- заңды кәсіпкерлік қызметке кедергі жасау
- жүктелген міндеттеріне адал қарамау

16. Сыбайлас жемқорлықтың алдын алу бұл:

- Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл субъектілерінің алдын алу шаралары жүйесін әзірлеу және енгізу арқылы сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтар жасауға ықпал ететін себептер мен жағдайларды зерделеу, анықтау, шектеу және жою жөніндегі қызметі.

- Қылмыстық құқық бұзушылық субъектілерінің алдын алу шаралары жүйесін әзірлеу және жоспарлау арқылы сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтар жасауға ықпал ететін себептер мен жағдайларды зерделеу, анықтау, шектеу және жою жөніндегі қызметі.

- Азаматтық құқықтық қатынас субъектілерінің алдын алу шаралары жүйесін әзірлеу және енгізу арқылы азаматтық құқықтық

қатынас жасауға ықпал ететін себептер мен жағдайларды зерделеу, анықтау, шектеу және жою жөніндегі қызметі.

- Әкімшілік құқықтық қатынас субъектілерінің алдын алу шаралары жүйесін әзірлеу және жоспарлау арқылы сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтар жасауға ықпал ететін себептер мен жағдайларды зерделеу, анықтау, шектеу және жою жөніндегі қызметі.

- Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл субъектілерінің алдын алу шаралары жүйесін жоспарлау және ұйымдастыру арқылы жалпы қылмыстық құқық бұзушылықтар жасауға ықпал ететін себептер мен жағдайларды зерделеу, анықтау, шектеу және жою жөніндегі қызметі.

17. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың мақсаты:

- қоғамда сыбайлас жемқорлықты жою болып табылады.
- адам мен азаматтың құқықтарын, бостандықтарын мен заңды мүдделерін қорғау басымдығы.
- адам мен азаматтың құқықтарын қамтамасыз ету.
- адамдардың бостандықтарын мен заңды мүдделерін қорғау.
- қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету.

18. Қаржылық бақылау шараларын жүзеге асыру мақсатында жеке тұлғалардың мынадай декларацияларын ұсынады:

- активтері мен міндеттемелері туралы декларацияны.
- кірістері мен мүлкі туралы декларацияны.
- балалары жайлы мәліметтер бар декларацияны.
- туыстары жайлы мәліметтер бар декларацияны.
- заңда белгіленбеген.

19. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы шектеулер:

- мемлекеттік функцияларды орындаумен сыйыспайтын қызметті жүзеге асыру.

- жақын туыстарының, жұбайлары (зайыптары) мен жекжаттарының бірге қызмет (жұмыс) істеуіне жол бермеу.

- мүліктік және мүліктік емес игіліктер мен артықшылықтар алу немесе табу мақсатында, ресми таратылуға жатпайтын қызметтік және өзге де ақпаратты пайдалану.

- үйлену тойларына мүлдем бармау.
- заңда белгіленбеген.

20. Жақын туыстардың, ерлі-зайыптылардың немесе жекжаттардың бірге қызмет (жұмыс) істеуіне жол бермеу мақсатында осындай бағыныстылықты ерікті түрде қандай мерзімде жою қажет:

- үш ай ішінде.
- екі ай ішінде.
- төрт ай ішінде.
- бір ай ішінде.
- алты ай ішінде.

21. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл субъектілеріне:

- Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жөніндегі уәкілетті орган жатады.

- Мемлекеттік органдар, квазимемлекеттік сектор субъектілері, қоғамдық бірлестіктер, сондай-ақ өзге де жеке және заңды тұлғалар жатады.

- шет ел азаматтары жатады.
- азаматтығы жоқ адамдар жатады.
- пара беруші тұлғалар жатады.

22. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы заң қашан қолданысқа енгізілді?

- 2016 жылғы 1 қаңтардан бастап қолданысқа енгізіледі.
- 2015 жылғы 1 қаңтардан бастап қолданысқа енгізіледі.
- 2014 жылғы 1 қаңтардан бастап қолданысқа енгізіледі.
- 2016 жылғы 1 наурыздан бастап қолданысқа енгізіледі.
- 2016 жылғы 3 шілдеден бастап қолданысқа енгізіледі.

23. Сыбайлас жемқорлықтың басты себептері:

- Әлеуметтік-экономикалық, саяси, құқықтық сипаттағы.
- Ұйымдық-институционалды, мәдени-этикалық сипаттағы.
- теориялық, қолданбалық сипаттағы.
- демографиялық, оқытушылық сипаттағы.
- әкімшілік сипаттағы.

24. Сыбайлас жемқордың тұлғалық ерекшеліктерінің топтастырылуы:

- әлеуметтік – демографиялық белгілері бойынша.

- қылмыстық – құқықтық белгілер.
- психологиялық белгілер.
- саяси белгілер.
- демократиялық белгілер.

25. Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызмет туралы заңы қашан қабылданды?

- 2015 жылғы 23 қарашада.
- 2015 жылғы 18 қарашада.
- 2014 жылғы 1 қаңтарда.
- 2016 жылғы 1 наурызда.
- 2016 жылғы 3 шілде.

26. Мемлекеттік қызмет өткерудің кейбір мәселелері туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2015 жылғы 29 желтоқсандағы № 152 Жарлығының 27-тармағына сәйкес мемлекеттік әкімшілік қызметшінің теріс қылықтарының түрлері:

- елеусіз.
- елеулі.
- өрескел.
- аса үлкен.
- зиянсыз

27. Сыбайлас жемқорлықтың алдын алу түрлері:

- жалпы алдын алу
- арнайы алдын алу
- спецификалық алдын алу
- бастапқы алдын алу
- екінші алдын алу

28. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл бойынша мемлекеттік органды құру құқығы тиесілі:

- Қазақстан Республикасы Предидентіне.
- Қазақстан Республикасы қауіпсіздік кеңесіне.
- Қазақстан Республикасы үкіметіне.
- Қазақстан Республикасы Парламентіне.
- Қазақстан Республикасы бас прокурорына.

29. Сыбайлас жемқорлық үшін қандай жауаптылық заң бойынша қарастырылмаған:

- азаматтық.
- әкімшілік.
- қылмыстық.
- тәртіптік.
- осының барлығы.

30. Пара алу қылмысының субъектілері:

- Мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілеттік берілген адамның не оған теңестірілген адам.

-жауапты мемлекеттік лауазымды атқаратын адам, лауазымды адам.

- шет мемлекеттің немесе халықаралық ұйымның лауазымды адамы.

- Мамандықтардың бір-екі тобы бойынша жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім беретін оқу бағдарламаларын іске асыратын жоғары оқу орны.

- Стандарттарды (регламенттерді) әзірлейтін және өздері әзірлеген стандарттар (регламенттер) негізінде білім беру ұйымдарын аккредиттеуден өткізетін заңды тұлғалар.

31. Парақорлыққа делдал болу қылмысы үшін қандай жазалар қарастырылған?

-Мүлкі тәркіленіп немесе онсыз, белгілі бір лауазымдарды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан өмір бойына айыру.

- Параның он немесе жиырма еселенген сомасы мөлшерінде айыппұл салу.

- Алты жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыру.

- Азаматтық-құқықтық жауапкершілік.

- Әкімшілік-құқықтық жауапкершілік.

32.Құқықтық жауапкершіліктің мақсаты:

- Кінәлі адамның іс-әрекетінің қоғам үшін қауіпті екенін көрсету, қоғамға, жеке адамға істеген қиянат сұраусыз қалмайтынын, кінәлі адамның өз басына да күн туатынын дәлелдеу, заңды бұзушылықтан басқа адамдарды сақтандыру болып табылады.

- Кінәлі адамды ақтау, оның әрекетінің қоғамға пайдалы екендігін көрсету, қоғам мен адамға істелген қиянаттың жауапсыз қалатындығын, қылмыскердің бақытты болатындығын дәлелдеу, басқа адамдарды құқық бұзуға шақыру болып табылады.

- Адамдардың құқықтары мен бостандықтарын аяқ асты ету, оның ар-намысы мен қадір-қасиетін қорлау, ел алдында масқаралау.

- Кінәлі адамның мүлкін тартып алу арқылы мемлекет қазынасын толтыру, жұмыс істемейтін адамдарды мәжбүрлеп еңбек еткізу.

- Адамдардың тең емес екендігін көрсету, қылмыстылыққа жол беру, әділетсіздік.

33. Құқық бұзушылық объектісі:

- Құқық нормалары қорғайтын бұзылған мүліктік немесе мүліктік емес игілік

- Құқық бұзушылықтың жасалуына әсер еткен сыртқы жағдайлар

- Құқық бұзушылыққа қатысты құқық бұзушының психикалық қатынасы

- Құқықтық іс-әрекет пен құқыққа қайшы іс-әрекет

- Адамның құқық бұзушылықты жасауға жол берген әлеуметтік-психологиялық механизмін сипаттайтын элементтер

34. «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» ҚР Заңы неше баптан құралған?

- 27 баптан құралған

- 57 баптан құралған

- 29 баптан құралған

- 117 баптан құралған

- 17 баптан құралған

35. «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» ҚР Заңы неше тараудан тұрады?

- 5 тараудан тұрады

- 6 тараудан тұрады

- 7 тараудан тұрады

- 8 тараудан тұрады

- 9 тараудан тұрады

36. Басшылардың қарамағындағы қызметшілермен қарым-қатынас кезіндегі кезіндегі мінез-құлық стандарттары:

- Өзінің мінез-құлқымен бейтараптықтың, әділдіктің, риясыздықтың, жеке тұлғаның ар-намысы мен абыройына құрметпен қараудың үлгісі болуы; меритократия қағидаттарын сақтауды қамтамасыз етуге, кадр мәселелерін шешу кезінде туыстық, жерлестік және жеке басына берілгендік белгілері бойынша артықшылық көрсетпеуі; олардың қызметінің нәтижелерін бағалау, сондай-ақ көтермелеу және жазалау шараларын қолдану кезінде әділдік пен объективтілік танытуы керек.

- Еңбекті, денсаулықты қорғауға, тиімді қызмет ету үшін қауіпсіз және қажетті жағдайларды жасауға, сондай-ақ қызметшілердің ар-намысы мен қадір-қасиетін кемсітушіліктің және қол сұғушылықтың кез келген нысандарын болдырмайтын қолайлы моральдық-психологиялық ахуалды қалыптастыруға бағытталған шараларды қабылдауы, қызметтік емес сипаттағы мәселелерді шешу кезінде олардың қызметіне ықпал етуге өзінің қызметтік дәрежесін пайдаланбауы керек.

- Құқыққа қарсы қылықтарды, сондай-ақ жалпы қабылданған моральдық-әдептілік нормаларына жат қылықтарды жасауға мәжбүрlemeуге, оларға қатысты негізсіз айыптауларға, дөрекілік, қадір-қасиетін қорлау, әдепсіздік және орынсыз мінез-құлық фактілеріне жол бермеуге тиіс.

- Қарамағындағылармен әзілдесуге болмайды.

- Қарамағындағылар қандай да бір көмек сұраса, қолқабыс етпеу керек.

37. Төмен тұрған лауазымдарды атқаратын мемлекеттік қызметшілердің мінез-құлық стандарттары:

- Басшылардың тапсырмаларын орындау кезінде тек объективті және шынайы мәліметтерді ұсынуға, өздеріне мәлім болған қызметтік әдеп нормаларының бұзу жағдайлары және мемлекеттік қызметке кір келтіретін тәртіптік теріс қылықтар туралы басшылыққа және әдеп жөніндегі уәкілге дереу хабарлауға міндетті.

-Басшының заңды тапсырмаларын орындауға кедергі келтіретін әрекеттерді (әрекетсіздікті) болдырмауы тиіс.

- Басшылыққа қатысты жеке берілгендікке, олардың қызметтік мүмкіндіктері есебінен пайда және артықшылықтар алуға ұмтылуға жол бермеуге тиіс.

- Басшыларының кемшіліктерін жасыруға міндетті.

- Басшылармен алған парасын бөлісіп тұруы тиіс.

38. Қызметтік әдеп нормаларының сақталуын және мемлекеттік қызмет, сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы заңнама мен Қазақстан Республикасы мемлекеттік қызметшілерінің әдеп кодексін бұзушылықтардың профилактикасын қамтамасыз ету қызметін жүзеге асыратын, сондай-ақ өз функциялары шегінде мемлекеттік қызметшілер мен азаматтарға консультация беретін мемлекеттік қызметші:

- Әдеп жөніндегі уәкіл

- Сот

- Прокурор

- Омбудсмен

- Кәсіподақ төрағасы

39. Трансактивті сыбайлас жемқорлыққа тән белгі:

- Неғұрылым жиі кездеседі және пара алушы мен пара беруші арасында екі жақты пайда табу мақсатында жасалатын келісімге негізделген.

- Өте жиі жасалады және сыбайластардың өзара пайда табуы туралы келісіммен болады.

- Мәжбүрлеу арқылы күштеп алумен сипатталады.

- Күштеп алудан қорғану үшін амалдар іздеуге негізделген.

- Пәле салу немесе күш қолдану арқылы қолданыстағы сыбайлас жемқорлықты қорғау әрекетіне негізделген.

40. Құқықтық мінез-құлықтың, жүріс-тұрыстың түрлері қандай?

- Құқыққа сай.

- Құқыққа қайшы.

- Ғұрыптық және әдепсіздік.

- Теңсіздікке құрылған қатынастар.

- Теңдікке құрылған қатынастар.

41. Құқықтық сана дегеніміз не?

- Бұл объективті өмір сүретін қоғамның, топтар мен индивидтердің әлеуметтік институтты, оның жүйесі мен құрылымын, құқықтық жүйенің жеке заңдары мен сипатын құрайтын тұтас құқыққа қатынасатын көрсететін өзара байланысты идеялар мен сезімдердің жиынтығы.

- Адамды қоршаған ортасындағы кең тараған әдет-ғұрыптар мен салт-дәстүрлерді білуі және қатаң түрде сақтауына әсер ететін сәйкес білімдерінің жиынтығы.

- Мемлекет алдындағы оны қорғау мен оған қызмет ету сезімдерінің жиынтығы.

- Құқықтық ережелерге қарсы шуғумен сипатталатын адамның мінез-құлқының жағымсыз қырлары.

- Әдеп пен адамгершілік, әділдік нормаларының жеке адам санасында түсінілуі.

42. Құқық бұзушылық деген не?

- Қоғамға зиян келтіретін және заң бойынша жазаланатын қоғамға қарсы іс-әрекет.

- Қоғамға пайдалы әрекеттер.

- Қоғамға қатысты бейтараптанған іс-қимылдар.

- Заң нормаларын белсенді әрі ішкі терең сенімділікпен сақтауды білдіретін іс-әрекеттер.

- Ешқандай зиян келтірмейтін іс-әрекеттер.

43. Құқықтық жауапкершілік қандай белгілерімен сипатталады?

-Мемлекеттік мәжбүрлеу.

-Құқық бұзушыны жауапқа тарту.

-Құқық бұзушының өзіне жағымсыз жағдайлар қалыптастыру.

- Құқық бұзушыны жоғары қызметтерге қою, наградалар мен марапаттаулар беру.

- Мемлекеттің бейтараптығы, құқық бұзушыны босату, өз еркіне қоя беру.

44. Құқық бұзушыны кім жауапқа тартады?

- Сот.

- Нотариус.

- Қоғам.

- Қоғамдық бірлестіктер.

- Саяси партиялар.

45. Құқықтық жауапкершіліктің мақсаты:

- Кінәлі адамның әрекеттерінің құқыққа қайшылығын, оның іс-әрекетінің қоғам үшін қауіпті екенін көрсету.

- Қоғамға, жеке адамға істеген қиянат сұраусыз қалмайтынын, кінәлі адамның өз басына да күн туатынын дәлелдеу, заңды бұзушылықтан басқа адамдарды сақтандыру болып табылады.

- Кінәлі адамды ақтау, оның әрекетінің қоғамға пайдалы екендігін көрсету, қоғам мен адамға істелген қиянаттың жауапсыз қалатындығын, қылмыскердің бақытты болатындығын дәлелдеу.

- Адамдардың құқықтары мен бостандықтарын аяқ асты ету.

- Кінәлі адамның мүлкін тартып алу арқылы мемлекет қазынасын толтыру, жұмыс істемейтін адамдарды мәжбүрлеп еңбек еткізу.

46. Құқық бұзушылықтың заңды құрамы:

- Объективтік жағы, объект, субъективтік жағы, субъект.

- Заң мен заңға бағынышты актілер.

- Жалпы және арнайы әдістер.

- Қылмыскер, қару, түнгі уақыт, жәбірленуші.

- Пайдақорлық, зорлық және пайдақорлық-зорлық.

47. Жемқорлықтың көрініс табуының ең қауіпті екі түрі:

- Мемлекеттік немесе қоғамдық мүліктерді жемқорлық жолмен ұрлау.

- Мемлекеттік қызметкерлердің әрекетінде ұрлық белгілері байқалмаса да, олардың қандай да бір артықшылықтарды заңсыз жолмен алу мақсатында өз қызметтік жағдайын теріс пайдалануы.

- Делдал, соның ішінде туыстары арқылы параны беру.

- Қызметі бойынша, лауазымды тұлғаның әрекетсіздігі үшін алдын-ала уәде етілген сыйақыны беру және алу.

- Сыйақыны айырбас, сату немесе басқа жалған заңсыз мәмілелер түрінде беру.

48. ҚР-ның электрондық үкімет қалыптасуы нешінші жылдарға арналған тұжырымдама?

- 2005-2007 жылдар.

- 2007-2008 жылдар.

- 2003-2006 жылдар.

- Мәңгілікке.
- 2022-2026 жылдар.

49. ҚР-дағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл мақсаты:

- Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың мақсаты қоғамда сыбайлас жемқорлықты жою болып табылады.

- Азаматтық қорғау жөніндегі іс-шараларды жүргізу процесінде туындайтын қоғамдық қатынастарды реттеу.

- Білім беру саласындағы қоғамдық қатынастарды қамтамасыз ету

- Ғылым және ғылыми-техникалық қызмет саласындағы қоғамдық қатынастарды реттеу.

- Еңбек қатынастарын және еңбек қатынастарына тікелей байланысты өзге де қатынастарды еңбек қатынастары тараптарының құқықтары мен мүдделерін қорғау.

50. Жауапты мемлекеттік лауазымды атқаратын адам:

- Мемлекеттік функцияларды және мемлекеттік органдардың өкілеттіктерін тікелей орындау үшін Қазақстан Республикасының Конституциясында, Қазақстан Республикасының конституциялық және өзге де заңдарында белгіленген лауазымды атқаратын адам, оның ішінде Қазақстан Республикасы Парламентінің депутаты, судья, сол сияқты Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызмет туралы заңнамасына сәйкес мемлекеттік саяси лауазымды не «А» корпусының мемлекеттік әкімшілік лауазымын атқаратын адам.

- Хабар-ошарсыз кеткен деп белгіленген тәртіппен танылған азамат қатысуға тиісті іс бойынша, оның өкілі.

- Қайтыс болған немесе қайтыс болды деп белгіленген тәртіппен жарияланған адамның мұрагері қатысуға тиісті іс бойынша, егер мұраны әлі ешкім қабылдаса, мұрагердің өкілі.

- Тиісті мамандықтар бойынша докторантураның кәсіптік білім беретін оқу бағдарламаларын меңгерген және диссертация қорғаған адамдарға берілетін ғылыми дәреже.

- Ізденушілердің диссертациялар қорғауы негізінде берілген ғылыми дәрежелер.

Тақырыпқа қатысты ұсынылатын әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы, 30.08.95 ж. соңғы өзгерістері бар.
2. Қазақстан Республикасының 2012 жылғы 06 қаңтардан ҚРЗ №527 «ҚР ұлттық қауіпсіздігі туралы» Заңы.
3. Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 18 қарашадан «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы әрекет ету туралы» Заңы.
4. Қазақстан Республикасының 2010 жылғы 29 сәуірінен ҚРЗ №271-IV «Құқық бұзушылықтардың профилактикасы туралы» Заңы//Казахстанская правда. 2010,12 мамыр.
5. Қазақстан Республикасының «Ішкі істер органдары туралы» ҚР Заңы 23.04.2014 ж. өзгерістер мен қосымшалары бар.
6. Қазақстан Республикасы Президентінің 2022 жылғы 2 ақпандағы «Қазақстан Республикасының сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатының 2022-2026 жылдарға арналған тұжырымдамасы».
7. Қазақстан Республикасы Президентінің 2009 жылғы 22 сәуірдегі «Қылмыскерлік пен сыбайлас жемқорлықпен күресті күшейту бойынша қосымша шаралар мен Қазақстан Республикасында құқық қорғау қызметін келешекті жетілдіру туралы» Жарғысы,
8. Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә.Назарбаевтың 2015 жылғы 30 қашадағы «Қазақстан жаңа жаһандық нақты ахуалда: өсім, реформалар, даму» Жолдауы Астана.
9. Қазақстан Республикасының 1999 жылғы 15 наурыздағы «ҚР мемлекеттік кұпиялар туралы» Заңы (27.07.2007жылдан өзгерістер).
10. Қазақстан Республикасы Жоғары Сотының 2009 жылғы 28 желтоқсандағы «Қылмыстық және қылмыстық іс жүргізу заңнамасының адамның жеке бас бостандығын сақтау және қадір-қасиетіне қол сұқпау, қинауға, зорлық-зомбылыққа, басқа да қатыгез немесе адамның ар-намысын қорлайтын әрекеттер мен жазалау түрлеріне қарсы мәселелер жөніндегі нормаларын қолдану туралы» Қаулысы (21.04.2011 ж. өзг.).
11. Қазақстан Республикасы Жоғары Сотының 2015 жылғы 27 қарашадағы «Кейбір сыбайлас жемқорлық қылмыстарды қарау практикасы туралы» ҚР ЖСНҚ.

12. Қазақстан Республикасы Жоғары Сотының 1997 жылғы 18 шілдедегі «Кантрабанда үшін қылмыстық жауапкершілік жөніндегі заңдарды қолдану тәжірибесі туралы» Нормативті қаулысы (21.04.2011ж. өзг.).

13. Н.М. Абдиров Казахстан в зеркале проблем организованной преступности и коррупции // Проблемы борьбы с коррупцией и организованной преступностью: Сб. научн. тр. Караганда, 1998.

14. Н.Е. Егорова Уголовно-правовые формы борьбы с коррупцией в новых экономических условиях. - Автореф. дисс... канд. юрид. наук. Саратов, 1996.

15. Е.И. Каиржанов Проблемы кадрового обеспечения борьбы с коррупцией// Научные труды Карагандинской ВШ КНБ РК. Караганда: КВШ КНБ РК, 1998. Вып.2.

16. Г.С.Мауленов Понятие и предупреждение коррупции// Предупреждение преступности. Криминологический журнал. № 1-2001. б.18.

17. М.С. Нарикбаев Некоторые вопросы борьбы с коррупцией и организованной преступностью// Научные труды Карагандинской ВШ КНБ РК. Караганда: КВШ КНБ РК, 1998. Вып.2 Б.3-7

18. М.О. Нуkenов Коррупционные преступления: криминологический и уголовно-правовой анализ. - Алматы: Международная академия права и рынка, 1999. Алматы.,1999 Б. 16-17.

19. М.О. Нуkenов, С.З. Абдрахманов Коррупционные преступления: понятие и характеристика// Проблемы борьбы с организованной преступностью и коррупцией: Дәрістер курсы/А.М. Кустова, Б.М. Нургалиева басылымымен. Караганда: Карагандинский юридический институт МВД РК, 1999.

20. Б.М. Нургалиев О коррупционных связях в организованной преступности // Научные труды Карагандинской ВШ КНБ РК. Караганда: КВШ КНБ РК, 1998. Вып.2. - Б.64.

21. П.Г. Пономарев Понятие коррупции и уголовно-правовые средства ее сдерживания// Правовые и организационные проблемы борьбы с коррупцией. М.: Академия МВД РФ, 1993. Б. 52 – 56

22. С.З. Абдрахманов Признаки субъекта коррупционных преступлений. Учебное пособие. Караганда. 2004г.

23. С.З. Абдрахманов Коррупционные преступления Монография. Караганда: Изд-во КЮИ МВД РК, 2006г.

24. И.Ш. Борчашвили Коррупционные преступления. Закон, теория и практика. Алматы: ЖЕТІ ЖАРҒЫ, 2009г.

25. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексіне түсіндірме. // И.Ш. Борчашвили басылымымен. Екі томда. Алматы: «Жеті Жарғы» баспасы, 2015 ж.

26. Проблемы борьбы с преступностью и коррупцией: Сборник научных трудов// Отв.ред. У.М.Стамкулов. - Караганда: Изд-во КЮИ МВД РК, 2000.

27. А.Б. Сахаров Учение о личности преступника и его значение в профилактической деятельности ОВД. М., 1984.

28. 2008-2010 жылдарға Қазақстан Республикасында қылмыстылықпен күрес және құқық бұзушылықтың алдын алу бағдарламасы.

29. Е.О.Алауханов, З.С. Зарипов Профилактика преступлений. Учебник. – Алматы: Заң әдебиті, 2008.

30. Ю.Д. Блувштейн, М.И. Зырин, В.В. Романов Профилактика преступлений Учебное пособие. - Минск, 1986.

31. А.Э. Жалинский Теоретические проблемы профилактики преступлений. М., 1980.

МАЗМҰНЫ

КІРПЕ	4
СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚ ҚЫЛМЫСТЫЛЫҒЫНЫҢ КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ СИПАТТАМАСЫ.....	5
СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚ ҚЫЛМЫСТЫЛЫҒЫНЫҢ ПАЙДА БОЛУ СЕБЕПТЕРІ МЕН ШАРТТАРЫ.....	35
СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚ ҮШІН ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖАУАПТЫЛЫҚ.....	49
ІШКІ ІСТЕР ОРГАНДАРЫМЕН СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ ІС ҚИМЫЛ.....	73
СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ ІС ҚИМЫЛДЫ ЗАҢНАМАЛЫҚ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ.....	89
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ САЯСАТЫНЫҢ 2022–2026 ЖЫЛДАРҒА АРНАЛҒАН ТҰЖЫРЫМДАМАСЫ.....	108
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ПРЕЗИДЕНТІНІҢ КҮШІ ЖОЙЫЛҒАН КЕЙБІР ЖАРЛЫҚТАРЫНЫҢ ТІЗБЕСІ.....	132
ТАҚЫРЫПТАР БОЙЫНША ТАПСЫРМАЛАР.....	133
БАҚЫЛАУ СҰРАҚТАРЫ.....	136
ТАҚЫРЫПТАР БОЙЫНША ТЕСТ ТАПСЫРМАЛАРЫ.....	140
ТАҚЫРЫПҚА ҚАТЫСТЫ ҰСЫНЫЛАТЫН ӘДЕБИЕТТЕР.....	154

Совет Қапашұлы АЛТАЙБАЕВ
Серікқазы Күмісбекұлы КҮМІСБЕКОВ

СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ МӘДЕНИЕТ
ЖӘНЕ ПО-ДАҒЫ СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ
ӘРЕКЕТ ЕТУ НЕГІЗДЕРІ

Оқу құралы

Редакторы Қалиев Б.А.

Теруге 31. 01. 2023 ж. берілді. Басуға 25. 05. 2023 қол қойылды.
Шартты баспа табағы 9, 0. Қағазы офсеттік. Басылымы 200 дана.
Бағасы келісімді.